

Getto's en pleinen

**Verslag van het
Christelijk-Sociaal Congres,
augustus 2000 te Doorn**

Getto's en pleinen

*Verslag van het Christelijk-Sociaal Congres,
augustus 2000 te Doorn*

redactie: Hans Groen

Dit verslag van het congres *Getto's en Pleinen* wordt uitgebracht in opdracht van de Stichting Christelijk-Sociaal Congres. Het verslag is in nauwe samenwerking met de *Stichting Socires* tot stand gekomen en stond onder redactie van dr. Hans Groen.

ISBN 90 801881 7 4

2000 Stichting Christelijk-Sociaal Congres

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaargemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotocopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

Omslag & typografie: Hans Groen, Amsterdam

Fotografie: Cees van Doodeweerd (Profcolor); Ruben Timman

Druk: Ridderprint, Ablassedam

Woord vooraf

Het *Christelijk-Sociaal Congres*; het is een naam die in de afgelopen eeuw tot een *begrip* is geworden. Het eerste congres van die naam kwam in november 1891 samen. Er hebben zich nadien maar weinig bijeenkomsten met die naam getooid en toch werd het een begrip. Tot in de jaren zestig getuigde het van overmoedige pretentie om zich aan dat eerste congres te willen meten. Sindsdien gold het omgekeerde. Want het begrip was ook nauw verweven met een organisatie van de samenleving — de verzuiilde samenleving — die men zo snel mogelijk achter zich wilde laten. Een Christelijk-Sociaal Congres was iets van die voorbije tijd.

Nu hebben de congressen en bijeenkomsten in de eerste helft van de vorige eeuw ongetwijfeld mede het karakter gehad van een wapenschouw en van overleg over de gemeenschappelijke agenda voor de eerstkomende tijd. In die functie hebben zij met het vervagen en verdwijnen van de verzuiling inderdaad minder betekenis gekregen. Maar het Christelijk-Sociaal Congres is ook een *traditie*; de traditie dat het zinvol is om als organisaties die bewust willen uitgaan van een christelijke signatuur elkaar periodiek te ontmoeten in een gemeenschappelijke bezinning op de maatschappelijke ontwikkeling en de eigen verantwoordelijkheid daarbij. Aan die traditie bestaat in onze tijd juist een groeiende behoefte. Want de organisatie en het functioneren van maatschappelijke verbanden vanuit een christelijke levensbeschouwing berust nooit uitsluitend op eigen (deel)belang, maar steeds op het besef van de medeverantwoordelijkheid voor de kwaliteit van de samenleving. Het gaat uit van de overtuiging dat niet de botsing van (deel)belangen een menswaardig resultaat oplevert, maar alleen het overleg tussen mensen die zich ieder vanuit hun eigen positie en belang verantwoordelijk weten voor het geheel; een samenleving waarin mensen tot hun bestemming kunnen komen.

In lijn met die traditie heeft de Stichting Christelijk-sociaal Congres gemeend om op de drempel van een nieuwe eeuw vragen van sociale cohesie en conflict aan de orde te moeten stellen tegen de achtergrond van de ingrijpende maatschappelijke veranderingen in de samenleving. Die bergen grote mogelijkheden en nieuwe kansen voor een menswaardiger samenleving in zich, maar ook bedreigingen. De keuzen van richting en de vragen van herinrichting die dit stelt, worden niet beantwoord door 'blinde krachten' en 'onzichtbare-hand mechanismen', maar slechts door bewuste keuzen op basis van inzicht, verantwoordelijkheid, idealen en het besef van de eigen levensbeschouwelijke uitgangspunten. Dat kunnen heel wel verschillende keuzen zijn; het zal niet steeds vanuit gelijke levensbeschouwelijke opvattingen geschieden, en de uitkomsten kunnen voor ieder weer anders zijn. Dat alles neemt echter niet weg dat onderling overleg en elkaar bevragen en bevestigen nodig is, en dat vergt dat we samenkomen. Wie het samenkomen laat varen, laat uiteindelijk de basis voor maatschappelijke organisatie op levensbeschouwelijke

grondslag varen. Dat vormde de overtuiging waaruit het congres van augustus 2000 ontstond en waarvan u hier de handelingen treft. Wil het ook vanuit die overtuiging ter hand nemen.

Velen hebben bijgedragen aan het congres; zij worden in de loop van dit boekwerk vermeld en bedankt. De voorliggende verslaglegging is echter in het bijzonder te danken aan Hans Groen die de eindredactie op zich nam; zijn naam verdient daarom hier vermelding.

*Piet Hein Donner,
voorzitter Christelijk-Sociaal Congres
februari 2001*

Inhoud

Woord vooraf	iii
Getto's en pleinen — het congresdocument	I
<i>Hans Groen</i>	
Inleiding	1
Scheidslijnen in de maatschappij — een rondgang	2
Culturele diversiteit en de zelfredzame mens	12
Ontmoeting en samenhang	21
Literatuurwijzer	26
Met dank aan:	27
Nieuwe uitdagingen voor de samenhang van de West-Europese maatschappij in de vroege 21ste eeuw	29
<i>John Sweeney</i>	
Inleiding	29
Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en sociale samenhang	31
Veranderingen in het gezin en de individualisering van het huishelijk leven	33
De aard van sociale uitsluiting en het ontstaan van een 'onderklasse'	35
Desinteresse in de nationale politiek	39
Mensen opnieuw motiveren in de nationale politiek te participeren: dankzij Europa meer onszelf worden	41
Getto's en Pleinen	45
<i>Jos van Gennip</i>	
Een rondgang	45
De zaken op hun beloop	47
Is er een alternatief?	51
Wat zouden wij dan zelf kunnen doen?	58
Nieuw gereedschap	64
Het vervolg	66
Workshops	
Workshop 1: Niemand is kansloos	69
Workshop 2: Zorg voor randgroepen	71
Workshop 3: Ondersteuning van buurtinitiatieven	73
Workshop 4: Het Albeda Collega als gemeenschapsschool	77
Workshop 5: Waarden en normen in de sport	79
Workshop 6: Betrokkenheid bij mensen met een verstandelijke handicap	81
Workshop 7: Vergroten van leefbaarheid in wijken	83
Discussiegroepen	
Discussiegroep 1: Zelfredzaamheid en afhankelijkheid	85

Discussiegroep 2: Verliezers en winnaars in de welvaart	87
Discussiegroep 3: Vernieuwing en traditie	89
Discussiegroep 4: Nieuwkomers en gevestigden; allochtonen en autochtonen	91
Discussiegroep 5: Nieuwkomers en gevestigden; stad en landelijk gebied	93
Forumgesprek	95
Op weg naar nieuwe balansen. Goed samenleven in een nieuwe tijd	109
<i>Herman Wijffels</i>	
Zeven balansen	110
Hoe dan?	113
De lessen van Doorn	119
<i>Wim van de Donk</i>	
Slotwoord	125
<i>Piet Hein Donner</i>	
En nu verder	127
<i>Piet Hein Donner</i>	
Mensen tot hun recht laten komen	127
Levensbeschouwelijk organisaties zijn nodig	128
Geen verklaring maar een vervolg	129
Tot besluit	132
 Medewerkenden	 133
Deelnemers aan het Christelijk-Sociaal Congres te Doorn, 25 en 26 augustus 2000	134

Getto's en pleinen — het congresdocument

Hans Groen

1 Inleiding

De El Al Boeing die in oktober 1993 een flat in de Amsterdamse Bijlmermeer doorboorde, legde het falen van een stedenbouwkundig ideaal bloot, namelijk het ideaal van een gestroomlijnd en architectonisch geordend bestaan. Elke tijdsbesteding, wonen, werken, verpozen, was op gescheiden plekken georganiseerd; voetgangers, fietsers en auto's werden in aparte verkeersstromen geleid. Dit functioneel opgesplitste leven had een grote leegte opgeleverd: mensen woonden, werkten en verpoosden, maar waar leefden zij tezamen?

De Bijlmermeer, de verwerkelijking van de moderniteit in de stadse bebouwing, was een anonieme maatschappij. Pas na de ramp bleek dat deze wijk, die tot dan synoniem was met anonimiteit, criminaliteit, a-socialen, een stuurloze en oververhitte smeltkroes van culturen, allerlei gemeenschappen herbergde en zelfs in staat was gezamenlijk te treuren. De Bijlmermeer bleek vele pleinen te herbergen die voor anderen onzichtbaar waren gebleven. Daarom kon die Bijlmermeer een getto genoemd worden: wat er aan gemeenschap was, stond los van en was onzichtbaar voor de buitenwereld. Het falen van de stedenbouw in de Bijlmermeer was dat het een publiek en gemeenschappelijk leven onzichtbaar had gemaakt.

De idealen die in de jaren zestig en zeventig in beton werden gegoten, worden nu afgebroken of grondig herzien — de hoogbouw van de Bijlmermeer, het flatgebouw 'de Knoepert' in Venlo, Hoog Catherijne in Utrecht. Deze idealen hebben geen pleinen aangeged, geen zichtbare publieke ruimtes waarin mensen samen zijn. Mensen hebben naast een plek om te wonen, te werken en te ontspannen, een plek nodig om te ontmoeten, een plek waar men los van specifieke activiteiten met anderen samen kan zijn. De stad moet meer zijn dan een aantal 'woonmachines' naast elkaar. De stad moet de ontmoeting van mensen mogelijk en zichtbaar maken. In die zin is de stad een beeld van onze maatschappij en kunnen we het plein als metafoor gebruiken voor de ontmoetingsplaatsen in de maatschappij. Ook de maatschappij heeft zichtbare plaatsen voor ontmoeting nodig. De maatschappij moet meer zijn dan een professioneel geleide en functioneel geoliede 'leefmachine'. Ook de maatschappij kan uit elkaar vallen in getto's als het gemeenschappelijke in die maatschappij onzichtbaar wordt.

Getto's en pleinen gaat over uitsluiting en aansluiting in de maatschappij. Getto's kennen veel samenhang, maar de gemeenschap van het getto bestaat omdat zij door anderen wordt buitengesloten of omdat zij zich niet bij anderen wil aansluiten. Mensen van buiten het getto hebben er niets te zoeken, het leven in het getto stoort zich niet aan de

buitenwereld en is voor buitenstaanders onzichtbaar. Op pleinen is er vrijgevigheid, uitnodiging tot meedoen. Pleinen staan open voor ieder die zich wil aansluiten. Als er geen 'pleinen' zijn, geen zichtbare verbanden waarin mensen zich tezamen inzetten voor maatschappelijke doeleinden, dan gaan de poorten van de 'getto's' dicht en leeft ieder uiteindelijk slechts voor zichzelf. De eigen gemeenschap leidt dan tot de uitsluiting van de ander. De maatschappij wordt los zand waarin niemand meer verantwoordelijk is voor de noden van anderen en waar men elkaars noden zelfs niet meer ziet. Dat is het gevaar dat dreigt als pleinen onzichtbaar worden.

Is dat in onze maatschappij het geval? Aan de ene kant zijn er stemmen die erop wijzen dat de maatschappij inderdaad uit elkaar dreigt te vallen en dat mensen langs elkaar heen leven, ieder in een eigen wereldje. Zij zien tegenstellingen opkomen die niet meer te overbruggen lijken — tegenstellingen tussen arm en rijk, Nederlanders en immigranten, de eigen cultuur en de vele vreemde culturen, tegenstellingen tussen godsdiensten en tussen generaties. Daarbij menen zij ook een algemene apathie in de maatschappij te zien, een afname van maatschappelijke betrokkenheid en een desinteresse in de politiek.

Aan de andere kant zijn er die deze visie te pessimistisch vinden. Zij spreken over een onzichtbare maatschappij: het lijkt dan wel alsof de maatschappelijke betrokkenheid is verdwenen en mensen langs elkaar heen leven, maar kijk eens hoeveel er in verenigingen en onderling dienstbetoon gebeurt.

De eerste visie is misschien te pessimistisch, maar het onzichtbare van de maatschappij in de andere visie is eveneens onbevredigend en de waarheid ligt hier niet in het midden. Wat de een ziet als toenemende heterogeniteit en de ander als een onzichtbare samenleving zijn de keerzijden van dezelfde munt. Als we dat niet doorzien, blijven we gevangen in een anekdotische discussie over de maatschappij: of we somber of hoopvol de toekomst tegemoet kunnen zien, is puur een kwestie van wat je ziet. Tegenover elk somber verhaal kun je wel een positief geluid laten horen; elk positief geluid kun je met een somber stemmende ervaring weerleggen.

In de christelijk-sociale traditie staat de kwaliteit van het maatschappelijk leven centraal. Het gaat om een maatschappij waarin ieder een thuis heeft, een maatschappij waarin individu, gemeenschap en samenleving zinvol op elkaar betrokken zijn. Het gaat om een maatschappij waarin een veelvoud van verbanden en gemeenschappen bloeit en waarin ook de zorg voor anderen buiten de eigen kring concreet wordt gemaakt.

In de christelijk-sociale traditie staat de dienst aan de wereld centraal. Ons handelen moet allen ten goede komen en allen tot hun recht laten komen. Daarom kan geen genoegen worden genomen met een maatschappij die uit elkaar valt en die onzichtbaar wordt. Het gaat erom dat over scheidslijnen heen de ander gezien wordt; het gaat erom dat de hulpeloze ziet bij wie hulp te krijgen is.

Concreet gaat het om de vraag: zijn er scheidslijnen in de maatschappij aan te wijzen die verhinderen dat mensen elkaar ontmoeten en zo ja, op welke terreinen tekenen die scheidslijnen zich af?

2 Scheidslijnen in de maatschappij — een rondgang

Scheidslijnen in de maatschappij kunnen op diverse terreinen bestaan. De terreinen van

religie, de verhouding tussen generaties, de verhouding stad en platteland, inkomensverhoudingen, sociaal-economische posities, culturele verschillen en politieke ontwikkelingen zijn voor de hand liggende terreinen waarop maatschappelijke tegenstellingen en tweedelingen kunnen ontstaan. Een korte schets van hoe deze scheidslijnen in de Nederlandse maatschappij optreden, is de basis geweest voor de gesprekken die met een veertigtal maatschappelijke organisaties zijn gevoerd (zie bijlage: *Het werkdocument*). Het ging in de schets niet om een uitputtende analyse van maatschappelijke heterogeniteit maar om het oproepen van een bepaald beeld dat zou uitdagen tot discussie. De gesprekken hadden een kwalitatief en reflecterend karakter. Hieronder komen de belangrijkste bevindingen uit de gesprekken naar voren.

2.1 Religie Rond religie worden in het discussiestuk twee scheidslijnen aangegeven. Ten eerste de scheidslijn tussen enerzijds de christelijk religie en de reeds lang ingeburgerde joodse godsdienst en anderzijds de Islam die pas recent een plaats heeft ingenomen en die duidelijk andere opvattingen over de verhouding kerk–staat en publiek–privaat heeft. Bovendien hangen de islamitische gelovigen duidelijk andere culturele waarden aan. Ten tweede is er de scheiding tussen hen die nog tot een kerk behoren en hen die zich niet meer als zodanig beschouwen.

Religie heeft te maken met de persoonlijke overtuiging van de gelovige. In de gesprekken kwam naar voren dat de individualisering die de kerkelijke participatie onder druk heeft gezet, niet heeft geleid tot een algehele breuk met religie of religiositeit. Religie wordt meer ervaren in de context van een bewuste persoonlijke keuze, los van een (lokale) gemeenschap. De keuze voor de christelijke religie ontmoet ook nog steeds respect.

Problemen ontstaan, zo werd gezegd, op het moment dat met die geloofskeuze concrete (maatschappelijke) handelingen worden verbonden. Het hebben van een religieuze overtuiging wordt gerespecteerd, maar het leven en handelen overeenkomstig die geloofskeuze wordt niet vanzelfsprekend aanvaard en moet beargumenteerd en eventueel verdedigd worden.

Het opmerkelijke was overigens dat het gesprek met en over christelijke organisaties herhaaldelijk uitkwam op de vraag naar de plaats van de kerk, de institutionele gedaante van het christelijk geloof. Er blijkt een scheiding te ontstaan tussen de traditionele kerken en organisaties enerzijds en de jongere, evangelische en kleine orthodoxe kerken anderzijds. De eerste zien hun rol als gemeenschap in toenemende mate verdwijnen; de tweede groepering ontwikkelt zich meer naar een gemeenschap. Zij gaat zich in toenemende mate organiseren om een persoonlijke geloofsgedrevenheid in maatschappelijke actie te laten doorwerken. Vanuit die persoonlijk ervaren verantwoordelijkheid stellen deze groepen andere vragen aan organisaties: niet meer het bouwen van instituties, maar het faciliteren van concrete activiteiten. Hier zien zij ook kansen om de kerkelijke gemeente en het kerkgebouw meer een sociaal centrum te laten worden.

De belangrijkste kwestie die naar voren komt in verband met identiteitsgebonden maatschappelijke verbanden, is welke status aan religie wordt toegekend in de publieke discussie. De Nederlandse maatschappij kende in de zogenaamde verzuiling duidelijke maatschappelijke geledingen gebaseerd op en voortkomend uit religieuze principes.

Ontzuiling, ontkerkelijking en de komst van andere religies hebben deze geledingen doen verdwijnen. Daarmee is een nieuwe discussie ontstaan over wat tot het publieke domein en wat tot het privé-terrein behoort en over de doorwerking van religieuze overtuigingen in het publieke domein. Naarmate de religieuze overtuiging meer in de privé-sfeer wordt ondergebracht en de publieke consequenties daarvan niet meer vanzelfsprekend worden aanvaard, ontstaan problemen voor juist die publieke discussie. Enerzijds zullen op religieuze overtuiging gebaseerde ethische normen hoe dan ook doorwerken in publieke instituties en voorzieningen en daar tot discussies leiden over het handelen. Anderzijds zal onbegrip ontstaan in de dialoog met een recent ingekomen godsdienst als de Islam die een andere verhouding tot het publieke domein leert. Religie op zichzelf veroorzaakt geen kloven; het is de krampachtige religieuze neutraliteit van de publieke ruimte die verhindert dat een discussie over de rol van religie in de maatschappij kan worden gevoerd.

2.2 Generaties Een tweede terrein waarop scheidslijnen zich kunnen aftekenen, is dat van de verhouding tussen generaties. Een belangrijk punt betreft de betaalbaarheid van oudedagsvoorzieningen. Een ander punt is de pijn van een oudere generatie die ziet dat zij haar religieuze overtuiging niet op een volgende generatie heeft kunnen overdragen.

Opgenomen als we zijn in de gang der generaties, is het bijna onmogelijk tussen generaties kloven te zien ontstaan die tot maatschappelijke uitsluiting leiden. Vooral wat betreft de oudedagsvoorzieningen werd opgemerkt dat hier wel enige matigende zelfregulatie werkzaam is. De actieven van nu zijn de ouderen van morgen en zullen dus alleen al uit eigen belang ervoor zorgen dat de continuïteit van die voorzieningen niet ten koste gaat van de kwaliteit van leven na het pensioen.

Iedere generatie heeft eigen problemen en zoekt naar eigen oplossingen. Er werd door de ouderenbonden op gewezen dat er golfbewegingen te zien zijn. Voor de generatie ouderen van nu pakken veranderingen in de maatschappij soms minder goed uit — te noemen zijn wachtlijsten in de zorg, vereenzaming doordat kinderen ver weg wonen, moeite met de snelle technologische veranderingen in de maatschappij. De generatie die nu met pensioen gaat, zal het echter rijker hebben dan ooit en is ook gezonder en maatschappelijk weerbaarder. De ouderenbonden verwachten dat de generatie daarna het weer slechter krijgt, omdat deze mensen een tijd van laagconjunctuur hebben meegeemaakt, waardoor zij minder pensioen hebben kunnen opbouwen.

Scheidslijnen lijken zich niet erg af te tekenen, animositeit en onbegrip wel. De jongerencultuur wordt vaak afgeschilderd in pejoratieve termen als ‘zap-cultuur’. Jongeren zouden minder normbesef hebben. Ouderen — merkwaardig genoeg de generatie die in de jaren zestig het jong-zijn opnieuw heeft uitgevonden, zoals iemand het omschreef — wordt vluchtgedrag verweten: zij trekken zich nu dikwijls terug in het landelijk gebied, weg van de cultuur die zij mede hebben vormgegeven, en maken het daar de plaatselijke jongeren soms onmogelijk te blijven wonen.

Dan is er een tussengeneratie die opgroeiende kinderen heeft met alle verplichtingen die dat meebrengt en die ook de zorg heeft voor de ouder wordende ouders en

familie. Deze tussengeneratie moet zich een maximale arbeidsinspanning getroosten om het eigen gezin een zekere mate van maatschappelijke welstand te bieden, maar heeft soms te weinig tijd voor de affectieve aandacht voor het gezin. En ondanks de grote arbeidsinspanning hebben deze mensen soms slechts een geringe financiële ruimte.

Vormen van maatschappelijke organisatie zijn soms gebonden aan specifieke generaties. De vredesbeweging en de zogenaamde MOV-groepen (Missie, Ontwikkelingswerk en Vrede) in parochies, bijvoorbeeld, zijn sterk verbonden met de generatie die nu langzaam met pensioen gaat. Net afgestudeerden hebben in het algemeen weinig affiniteit met de traditionele organisaties. Evangelische kerkgemeenschappen hebben gemiddeld beduidend jongere leden dan de traditionele wijkgemeentes en parochies. Verschillende generaties sluiten bij verschillende bewegingen aan; de organisaties zelf zijn minder dan voorheen ontmoetingsplaatsen voor generaties.

2.3 Stad en platteland Stad en platteland hebben ieder een eigen waarde en zij kunnen elkaar aanvullen. In de Nederlandse maatschappij zien we tegelijkertijd een uittocht uit de agrarische sector en een sterke urbanisering van het platteland. Het platteland komt onder de druk te staan van de claims van de stedelingen: ruimte voor woningbouw, industrie en voor recreatie in de natuur. De oorspronkelijke functie van het platteland, namelijk voedselproductie, raakt daardoor in de verdrukking. De botsing tussen de eisen van de stedeling en die van met name de boer, werd in de gesprekken bevestigd. Het platteland moet in toenemende mate voldoen aan de eisen van de stedeling die rustieke verpozing zoekt. De verzwegen idee daarbij is dat productieland 'slecht' is en natuur 'goed'. De opvattingen over wat een natuurwaardig cultuurlandschap is — en daarover hebben we het in Nederland — liggen bij agrariërs en stedelingen ver uiteen.

Het probleem voor het platteland is dat het boerenbedrijf voor velen nauwelijks nog een minimuminkomen oplevert, zo constateren de landbouworganisaties. Hierdoor en door de toenemende regelgeving ontstaat het probleem dat de boer het vak dat hij liefheeft niet meer op de door hem gewenste wijze kan voortzetten. Schaalvergroting, een parttime baan erbij of zelfs emigratie lijken de enige uitwegen. Er zullen nieuwe vormen van economische activiteit ontwikkeld moeten worden om een doorgaande ont-heemding van lokale gemeenschappen te voorkomen.

Daarnaast kwamen in de gesprekken andere ontwikkelingen naar voren die bepalend zijn voor hoe de mens in zijn leefomgeving, stad of platteland, is opgenomen. Met de moderne middelen van vervoer en de verbreiding van communicatiemiddelen verdwijnen culturele tegenstellingen tussen stad en platteland: iedereen kijkt naar dezelfde tv-programma's, met de auto is men in korte tijd in een stad om uit te gaan of kennissen te bezoeken. Mensen staan daardoor ook weer losser ten opzichte van elkaar en hun leefomgeving. De noodzaak om mensen in de naaste omgeving te leren kennen, wordt niet altijd meer sterk gevoeld. Men kan makkelijk bestaande contacten onderhouden na een verhuizing. De toegenomen mobiliteit beperkt overigens wel de mogelijkheden van de kerk als sociaal centrum: mensen reizen gemakkelijk naar een parochie of gemeente die bij hun eigen behoeften of gevoelens aansluit.

Hoe we in onze woonomgeving opgenomen zijn, hangt meer en meer samen met

de levensfase waarin we ons bevinden, zo blijkt in verschillende gesprekken. Als men kinderen heeft, vindt men als vanzelf wel contact met de buurt. Een heel andere categorie is die van de maatschappelijk geslaagden en gepensioneerden. Zij kunnen zich een woning in een landelijke omgeving permitteren, maar veranderen die landelijke omgeving daarmee ingrijpend.

2.4 Inkomensverhoudingen en sociaal-economische aspecten De afstand van het laagste inkomen tot het hoogste inkomen is de afgelopen jaren veel groter geworden. Mensen etaleren hun verwonnen rijkdom vrij makkelijk. Een nieuwe bovenklasse stelt een grote mate van zelfredzaamheid als norm voor het maatschappelijk leven. Onderwijl zien we ook een concentratie van werk en maatschappelijke taken in een beperkte levensfase, met stress en 'burn out' verschijnselen als gevolg.

Dat beeld werd echter van verschillende kanten geamendeerd: van bepaalde mensen, bijvoorbeeld sporters, accepteert men dat zij voor hun prestatie een zeer hoog inkomen ontvangen. In den brede profiteren we allemaal graag van de voorspoedige economie en de financiële mogelijkheden voor en door tweeverdieners.

Anderzijds werd in de gesprekken geconstateerd dat hier een blinde vlek in de maatschappij zit. Gepaard aan de ontwikkeling van denivellering blijkt er steeds meer inkomen nodig om een maatschappelijk aantrekkelijke welstand te genieten. Maar niet alle sectoren kunnen gelijke tred houden met die loonontwikkeling, met name onderwijs en zorg blijven achter. Dat wordt, zo luidt de kritiek, haast stilzwijgend geaccepteerd als een consequentie van het systeem.

De norm van de gemiddelde welvarende en zelfredzame tweeverdiener sluit het zicht af op de lagere inkomensgroepen. Van verschillende kanten wordt deze problematiek genoemd. De lagere inkomens worden geconfronteerd met eigen bijdragen bij de sociale zekerheid, hogere gemeentelijke heffingen, vermindering van specifieke subsidies, etc., die op hun kleine inkomen extra zwaar drukken. Subtiel werken deze processen door als bijvoorbeeld de verhoogde huur van gemeentelijke sportaccommodaties in de contributie van de sportvereniging moet worden doorberekend, waardoor voor mensen met lagere inkomens een betrekkelijk laagdrempelige vrije tijdsbesteding te duur wordt.

Voor bepaalde groepen leidt de materiële welvarendheid van anderen tot jaloezie en soms tot criminaliteit — als ik niet kan betalen wat anderen wel vanzelfsprekend hebben, dan neem ik het met harde hand.

Maar dat gezegd zien weinigen een versmalling van de horizon tot uitsluitend financiële doeleinden als de algemeen heersende mentaliteit. Veel mensen, zo werd geconstateerd, hebben liever meer vrije dagen of een kortere werkweek dan vele overuren en navent hoge inkomens. Men investeert graag om vroeger te kunnen uittreden. Jongeren voerden aan dat zo'n materialistische mentaliteit meer een generatiegebonden verschijnsel is: het is herkenbaar in de generatie van dertigplussers; de generatie daaronder zoekt naar een andere balans in het leven.

Sociaal-economische aspecten hangen nauw samen met inkomensverhoudingen. Als mensen langdurig een laag inkomen hebben, doordat zij werkloos of arbeidsongeschikt zijn, zijn de gevolgen ingrijpend, zeker als die situatie al enige generaties voortduurt. Het verschil in inkomen werkt dan duidelijk door in de maatschappelijke

participatie.

In de gesprekken werd duidelijk dat de problematiek van heterogeniteit en uitsluiting samenhangt met sociaal-economische omstandigheden. Nederland heeft een grote groei in welvaart doorgemaakt in de afgelopen vijftig jaar. Dat ging niet in een rechte lijn; met name de jaren zeventig en tachtig stonden in het teken van een langdurige recessie. Het decennium daarna laat echter een, ook internationaal, opmerkelijke en spectaculaire verbetering zien. We durven weer van optimale arbeidsparticipatie te spreken en moeten voor sommige banen in het buitenland werven. Met een lage rente, een overschot op de betalingsbalans en een inflatie die nog geen zorgen baart, lijken de bomen weer gestaag richting hemel te groeien. Wat dat betreft moet er ook reden tot dankbaarheid zijn, zo werd in de gesprekken aangevoerd.

Evenwel zien verschillende organisaties dat er een relatief grote groep is die niet aan het arbeidsproces deelneemt. De groep arbeidsongeschikten is groot en er is een groep van werklozen die langdurig niet meer met het arbeidsproces meedoet en ook geen zicht heeft op verandering daarin. Soms duurt die situatie al enkele generaties en is een eigen circuit ontstaan van dienst en wederdienst. Maatregelen om deze groepen tot grotere participatie in het reguliere circuit te brengen, hebben voorshands slechts mager resultaat opgeleverd.

Hieraan werden vanuit verscheidene organisaties vragen rond de betekenis en waarde van betaalde arbeid gekoppeld. Betaalde arbeid is een belangrijke bijdrage aan maatschappelijke participatie en cohesie. Via betaald werk ontmoet je anderen en vergroot je je sociale kring. Betaald werk blijkt vaak ook een opstap voor vrijwilligerswerk en andere maatschappelijke participatie. De schaduwkant is dat mensen zonder een baan daardoor nog slechter af zijn. Niet alleen missen zij de voldoening die anderen in hun werk vinden, het vrijwilligerswerk dat zij doen, krijgt vaak minder maatschappelijke erkenning; en inhoudelijk interessanter vrijwilligerswerk is soms al bezet door de meer professionele vrijwilliger met een betaalde baan.

Van verschillende kanten werd gewezen op de veranderingen in het aanbod van werk. Dat laat namelijk al lange tijd de tendens zien dat laag- en ongeschoold werk verdwijnt. In de industrie is veel lopendebandwerk en ongeschoold productiewerk verdwenen door automatisering. Andere sectoren kunnen minder werkkrachten absorberen dan nodig is. In de agrarische sector is er nog wel laaggeschoold seizoenswerk; in andere sectoren is vaak toch enige opleiding gewenst — ook een portier moet nu kunnen omgaan met een computer. Zelfs vrijwilligerswerk professionaliseert: in de kantine van de sportclub bijvoorbeeld, moet je een diploma sociale hygiëne hebben. Dan zien we verder dat er wel aanbod is van werk dat volgens het minimumloon betaald wordt, maar de minimaal gewenste kwaliteit van leven in onze maatschappij vraagt een inkomen dat tenminste twee schalen hoger ligt.

Niet-participatie aan betaalde arbeid heeft een verminderde participatie aan het maatschappelijke leven tot gevolg. En die maatschappelijke participatie vereist meer dan een minimum inkomen. Organisaties wezen erop dat hier een tweedeling aanwijsbaar is. Tevens werd naar voren gebracht dat de groep van niet-participerenden aan betaalde arbeid als geheel weinig homogeniteit kent. Het gaat onder meer om eerste, tweede of

derde generatie immigranten, WAO-ers, bijstandsmoeders en gehandicapten. Sociaal-economische omstandigheden op zichzelf lijken geen voldoende voorwaarde waardoor achterstand in uitsluiting en non-participatie wordt omgezet. Wat zich hier met name manifesteert, is dat er niet één centrale scheidslijn in de maatschappij is aan te wijzen. Scheidingen — let wel: meervoud — ontstaan als relatief benadeelde posities op het ene gebied met dezelfde posities op andere gebieden clusteren. Achterstandsgroepen kennen weliswaar een armoede die soms in schril contrast staat met de rijkdom elders in de samenleving, maar er zijn andere factoren noodzakelijk om deze groepen in een situatie van uitsluiting te brengen. Door de heterogeniteit van de achterstandsgroepen, is er ook geen exclusief sociaal-economische oplossing voor die achterstand.

2.5 Culturele verschillen De grootste tegenstellingen tekenen zich af op cultureel terrein. Wat wij met vakantie intrigerend vinden, de moeizame communicatie met handen en voeten, de verrassende misverstanden, dat is ronduit irritant in eigen land. Het niet kunnen spreken van de taal is een onoverbrugbare hindernis voor maatschappelijke participatie. Maar taal is meer dan de betekenis van de woorden. Taal brengt een cultuur met zich mee en die moet ook eigen gemaakt worden. Culturele verschillen laten de mechanismen zien waardoor heterogeniteit kan resulteren in uitsluiting. Wie de ander niet aanvoelt, wie voor alles uitleg nodig heeft, die doet minder snel mee. Cultuurverschillen leiden ertoe dat sociaal-economische achterstand wordt omgezet in maatschappelijke uitsluiting.

Vooral de confrontatie met mensen die in samenhang met een andere religie ook andere gebruiken en andere opvattingen over het publieke leven hebben, leidt tot de vraag wat mensen dan met elkaar gemeen hebben. Daarmee worden ook vragen ten aanzien van onze eigen cultuur opgeworpen. In verschillende gesprekken werd naar voren gebracht dat we het verleden wel eens te rooskleurig voorstellen als we over dit soort zaken discussiëren. Want was de verzuilde maatschappij wel zo homogeen als nu soms met heimwee gedacht wordt? Er was immers in het dagelijks leven weinig contact tussen leden van de zuilen, dat waren aparte werelden. Wat ook al in verband met religie ter sprake kwam, is dat men de individualisering die opgetreden is niet als louter negatief beoordeelt. Men onderkent hierin ook een ontwikkeling waarin mensen meer persoonlijk verantwoorde keuzes maken. Dit wordt als winst beschouwd. Die persoonlijke bewustwording heeft nieuwe gespreksmogelijkheden gegeven over wat ons ten diepste beweegt. Je kunt je niet zomaar verschuilen achter instituties en structuren, je staat zelf ter verantwoording.

Gewezen werd verder op de aanwezigheid van een zogenoemde impliciete cultuur in ons handelen die bepalend is voor de mogelijkheden van integratie. Mensen met een gedeelde achtergrond voelen elkaar meteen aan en hoeven niet lang over bijvoorbeeld allerlei morele beslissingen te discussiëren. Die impliciete cultuur is echter een groter obstakel voor integratie dan een gebrekkige taalbeheersing. Ook al spreek je de Nederlandse taal, veel onderwijs op school vooronderstelt kennis van de Nederlandse geschiedenis. Sportverenigingen vragen een discipline in het betalen van contributie die voor mensen van andere culturen vreemd is. Immigranten in Nederland hebben vaak een andere

houding tegenover onze instituten en verenigingen. Kinderen worden aan de poort van school of sportclub gebracht en dan letterlijk overgedragen aan de zorg van die school of sportvereniging. Voor de ouders is die school of club een sociale wereld voor het kind alleen, waarin je je als ouder niet direct zult mengen. Zo zijn er talloze perceptieverschillen van elkaars gebruiken en maatschappelijk handelen en ook van elkaar als persoon, die kunnen verhinderen dat mensen van verschillende culturen met elkaar in contact komen of blijven.

De moderne communicatiemogelijkheden kunnen in dit verband averechts werken. Satellieten maken het mogelijk dat mensen in den vreemde hun eigen tv-programma's blijven volgen, wat hun blik kan afwenden van de maatschappij waarin zij feitelijk leven. De technische ontwikkelingen brengen culturen dichter bij elkaar, maar maken tegelijk een isolement mogelijk.

2.6 Politiek Ten slotte is er de politiek. De verhouding tussen maatschappij en politiek is drastisch veranderd, onder meer zichtbaar in een grote terugloop van partijlidmaatschappen bij de meeste politieke partijen. Het blijkt dat sommige scheidslijnen voorboden zijn van veranderingen in het politieke veld. De tweeslag arbeid en kapitaal die aan het ontstaan van de arbeidersbeweging en de christelijk-sociale beweging ten grondslag lag en die mede dynamiek gaf aan het politieke debat in de twintigste eeuw, heeft die centrale positie verloren. De vraag of een nieuwe dynamiek de politiek en de sociale beweging weer kan inspireren, is van levensbelang voor de maatschappij. Als de culturele diversiteit de centrale opgave wordt, is er geen tweepolige dynamiek meer die het maatschappelijk handelen en het politieke debat drijft.

Het ontbreken van een centrale tweepolige dynamiek doet het politieke debat voorshands verflauwen en de interesse voor de politiek afnemen. Het ontbreken van een centrale dynamiek uit zich ook hierin dat politieke standpunten niet meer eenduidig verbonden zijn met zichtbare groepen. Mensen met lage inkomens stemmen ook VVD; mensen met hoge inkomens stemmen ook PvdA. De bestaande politieke partijen representeren veel minder dan voorheen maatschappelijke belangen of gezichtspunten.

Politiek en maatschappij verwijderen zich van elkaar. Enerzijds is de nationale politiek, kortweg 'Den Haag', minder belangrijk geworden. Dat komt ten dele door decentralisatie van beleid naar lokale overheden en ten dele door het delegeren van beleid naar de Europese Gemeenschap. 'Den Haag' is verder van de samenleving af komen te staan en is zelf een professioneel geleide sector geworden. Beleid wordt een technische aangelegenheid, ingegeven door cijfermatige inzichten: allochtonen-quota, 7 procent Nederlandse muziek bij orkesten.

Anderzijds wordt ook de maatschappij voor de politiek onzichtbaar. 'Den Haag' heeft aan macht en gezag ingeboet. De vacante politieke beleidsruimte wordt nu mede bespeeld door de markt en door bepaalde organisaties, met name de NGO's, en door grote internationale bedrijven. Een internationaal bedrijf als Honda zet de Engelse regering onder druk tot de EMU (Europese Monetaire Unie) toe te treden omdat het Engelse Pond te sterk is. Shell herzielt door de acties van Greenpeace de plannen om de BrentSpar in de oceaan te dumpen. De maatschappij heeft zich anders ontwikkeld dan de

representatie in de politieke instituties vooronderstellen. In dit vacante politieke beleidsterrein zullen andere organisaties en verbanden ontstaan die niet in het traditionele politieke landschap passen. Voor de politiek is de maatschappij onzichtbaar geworden, de maatschappij heeft nog niet overal die verbanden kunnen mobiliseren die die sluier kunnen optrekken. Daar liggen kansen.

2.7 Conclusies Wat levert de rondgang op ten aanzien van de vraag naar maatschappelijke scheidslijnen en uitsluiting, heterogeniteit en onzichtbaarheid? Het beeld is gecompliceerd. Hoewel met name op sociaal-economisch terrein en in culturele verschillen serieuze problemen naar voren kwamen, is er op geen van de afzonderlijke terreinen sprake van scheidslijnen die tot tweedelingen in de maatschappij leiden. Uitsluitingstendenzen worden onderkend en groepen die buiten de boot dreigen te vallen wordt een helpende hand geboden. Concreet gaan de zorgen uit naar de volgende vormen van uitsluiting.

De eerste zorg is de extreme zelfuitsluiting van daklozen, verslaafden en prostituees die het gevolg kan zijn van een te grote nadruk op economische en maatschappelijke zelfredzaamheid. Ook de zorg om groepen die zich bewust afsluiten en zich niet willen identificeren met de maatschappij hoort hierbij. Diaconieën en andere vanuit kerken opgerichte organisaties voor zorg voor verslaafden en daklozen vervullen hier concrete taken. De maatschappij van de zelfredzame mens stelt hoge eisen aan de capaciteiten van die mens. De zelfredzame mens moet de verbanden die hij zoekt ook kunnen vinden opdat hij niet een eenzame mens wordt.

Ten tweede blijft sociaal-economische uitsluiting een zorg: werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, marginalisering in stad en platteland. Er zullen altijd groepen zijn die niet ten volle in de rijkdom in de maatschappij delen en waarvoor bijzondere maatregelen nodig zijn. Ook bij deze groepen zijn vele organisaties in de christelijk-sociale beweging, van vakbonden tot kerken, actief betrokken.

Ten derde dreigt uitsluiting voor allen die niet zelfredzaam zijn vanwege de specifieke levensfase of positie waarin zij verkeren: alleenstaande bejaarden, langdurig zieken, veel schoolgaanden, gehandicapten. Er kunnen situaties ontstaan waarin mensen niet meer mee kunnen doen als er geen gulheid is van maatschappelijke kringen die een helpende hand geven en als er geen vrijwillig dienstbetoon is.

Ten vierde is er de cumulerende uitsluiting die ontstaat als verschillende onvoordelige posities elkaar versterken: het allochtoon-zijn, de sociaal-economische positie, fysieke isolatie en soms illegaliteit creëren samen een uitsluiting uit het gangbare maatschappelijk leven die de getroffen ernstig tekort doet. Het wordt voor hen vrijwel onmogelijk uit die positie te ontsnappen.

Ten vijfde is er een cultureel isolement. Het behoren tot een culturele minderheid zet maatschappelijke participatie onder druk. Ruimte en mogelijkheden voor spontane ontmoeting zijn een begin om dit isolement op te heffen. Soms zal ook bewust contact gezocht moeten worden. Bekendheid met elkaars gebruiken en culturele achtergronden maakt het mogelijk voorbij oppervlakkige ontmoetingen met elkaar in contact te komen, elkaar aan te voelen en met elkaar te werken en te leven. Duidelijk maken waar je zelf

Cabaret tijdens de conferentie: “De Rode Purk”

foto: Cees van Doodeweerd

staat én respect voor de ander zijn hier onmisbaar.

De laatste twee genoemde vormen van uitsluiting intrigeren en vragen om een nadere analyse en een breder zicht op de tegenwoordige cultuur. De prioriteiten van die cultuur zijn duidelijk: economisch productieve arbeid wordt het hoogst aangeslagen, onderwijs en zorg vallen daar buiten. Het zichtbare maatschappelijk leven is vooral ingesteld op economische participatie en op de economisch weerbaren: als je betaalde arbeid verricht, dan tel je mee. Je bent in de positie om andere zaken — zoals vrijwilligerswerk — tussen de bedrijven door in te roosteren. Het is die arbeidscultuur die taken die niet economisch productief zijn, of die nu in arbeidsverband of in vrijwilligerswerk worden uitgevoerd, uit het zicht drukt.

Met de economische voorspoed zijn economische productiviteit en het verder ontplooiën van economische activiteiten de sleutelwoorden in het beleid geworden. De koopzondag heeft de kerkgang vervangen. Dat is armoedig: blijkbaar weten we niets beters te doen met een vrije dag. Blijkbaar hebben we niets beters te bieden op een vrije dag. De mogelijkheden tot publieke ontmoeting worden verder ingeperkt ten gunste van private economische activiteiten. De tegenwoordige cultuur is een eenzijdige economische cultuur. Dat is geen nieuwe kritiek, maar het vervelende is dat er nog steeds niets is veranderd in deze monocultuur.

Wie echter verder kijkt, ziet dat hier van optisch bedrog sprake is. Economische participatie is als zodanig een belangrijk aspect van maatschappelijke participatie en het is een reële zorg als groepen daarvan uitgesloten worden. Het belang van economisch productieve activiteit wordt echter groter als andere activiteiten minder laten gelden. Het is een effect van ‘bij gebrek aan beter’. Vanuit die optiek kan een intrigerende ontwikkeling zichtbaar gemaakt worden.

Wat in de gesprekken naar voren kwam, is dat niet door één van de genoemde

factoren uitsluitingen ontstaan, maar dat in de verstrengeling van die aspecten scheidslijnen ontstaan die tot uitsluiting kunnen leiden. De oorzaken van maatschappelijke uitsluiting zijn heterogeen; de groepen die met uitsluiting bedreigd worden, zijn heterogeen. Het creëren van zichtbare verbanden en het herstel van maatschappelijke cohesie moeten van een vertrekpunt uitgaan dat met de verstrengeling van deze aspecten rekening houdt.

Sociaal-economische omstandigheden blijven een grote rol spelen in de mogelijkheden die mensen hebben tot maatschappelijke participatie. De groepen die door andere aspecten, zoals cultuur, leeftijd of religie, buiten de boot vallen, behoren over het algemeen tevens tot de sociaal-economisch zwakkeren. Maar de uitsluiting die met deze sociaal-economische positie verbonden kan zijn, is niet principieel verbonden met de structuur van de economie. Het is de cumulatie van relatief onvoordelige posities die tot uitsluiting kan leiden. Sociaal-economische omstandigheden zijn daarin een belangrijke, maar geen bepalende factor. Het oplossen van de sociaal-economische problemen neutraliseert niet de maatschappelijke uitsluiting.

Met gericht beleid, vanuit de overheid en vanuit maatschappelijke organisaties, en mede dankzij de economische conjunctuur, zijn veel mensen aan werk geholpen. Er zijn ook effectieve maatregelen genomen om bepaalde groepen aan het arbeidsproces deel te laten nemen. Maar opmerkelijk genoeg blijken pas dan de echte problemen te komen. In een van de gesprekken werd een veelzeggend voorbeeld gegeven. Via gericht beleid bleek het heel goed mogelijk Marokkanen als agent in een politiekorps te laten instromen. Ervoor te zorgen dat die Marokkanen ook bij de politie bleven, bleek echter vele malen moeilijker, zo niet onmogelijk. In de eigen groep wordt die Marokkaan soms als een verrader gezien; voor de collega's is hij een representant van een groep die vaak met Justitie in aanraking komt. We dachten dat door samenwerking de ogen voor elkaar open zouden gaan en mensen naar elkaar toe zouden groeien, die idee blijkt in de praktijk niet automatisch op te gaan. Onder de oppervlakte van reële vraagstukken en anekdotes liggen de diepere vragen naar onze cultuur en de diversiteit in die cultuur. Niet een sociaal-economische tweedeling of een religieuze tweedeling is de centrale opgave voor de maatschappij. Het is onze omgang met culturele diversiteit, dat wil zeggen, onze omgang met de heterogeniteit en pluraliteit van onze samenleving die herijking behoeft.

3 Culturele diversiteit en de zelfredzame mens

De vraag waar het in de analyse om gaat is hoe we ontmoetingsplaatsen kunnen scheppen waarop een gemeenschappelijkheid zichtbaar wordt. Om die vraag te beantwoorden, moet de culturele dynamiek verder uitgediept worden. Ten aanzien van maatschappelijke participatie en samenhang is de culturele diversiteit de centrale problematiek die van fundamenteelere aard wordt dan de sociaal-economische. Problemen van sociaal-economische aard zullen altijd de aandacht blijven vragen, maar zij zijn veelal in principe oplosbaar. Het is de culturele problematiek die die oplossingen teniet kan doen of onmogelijk kan maken. Samenwerken en geld verdienen leidt niet per definitie tot maatschappelijke samenhang.

Cultuur plaatst ons midden in de thematiek van heterogeniteit en uitsluiting.

Culturele verschillen splitsen de mensengemeenschap op in verschillende groepen die andere groepen kunnen buitensluiten. Die verschillen zijn overbrugbaar waardoor verschillende culturen samen kunnen leven. Evenwel kunnen die verschillen niet restloos worden overwonnen. Mensen zullen een zekere eigenheid niet op kunnen geven omdat dan een wezenlijk deel van hun identiteit opgegeven wordt. Het is die spanning tussen eigenheid en gemeenschappelijkheid die aan elke cultuur een dynamiek verleent.

Hoe kunnen mensen met geheel verschillende levensstijlen en levensovertuigingen iets gemeenschappelijks hebben? Het beantwoorden van die vraag wordt bemoeilijkt doordat levensstijlen en overtuigingen kris kras door onze maatschappij heen lopen: tussen religieuze groepen, tussen etnische groepen, en ook tussen groepen van verschillende leeftijd, etc. Voor de hier volgende analyse maakt het formele onderscheid tussen cultuur en subcultuur niet uit. Tussen etnische groepen is er strikt genomen een verschil in cultuur; als het gaat om verschillen tussen leeftijdsgroepen, is er sprake van subculturen. In beide gevallen gaat het echter om de taak de eigenheid van ieder te erkennen en te bouwen aan de gemeenschappelijkheid die daar noodzakelijk bij hoort.

3.1 De nieuwe sociale kwestie De christelijk-sociale beweging is ontstaan in een tijd van grote maatschappelijke onrust. De sociale kwestie waar zij mee begon, was dat een duidelijke economische scheidslijn resulteerde in de maatschappelijke anonimiteit en machteloosheid van identificeerbare groepen mensen, de arbeiders en de kleine boeren. De socialistische beweging en de christelijk-sociale beweging hebben ieder een eigen antwoord op die sociaal-economische problematiek willen geven. Het eigen antwoord van de christelijk-sociale beweging behelsde met de principes van *subsidiariteit* en *soevereiniteit in eigen kring* een pluraliteit in het maatschappelijk leven. De christelijk-sociale beweging keerde zich tegen enerzijds het socialisme dat met de idee van de solidariteit van de arbeidersklasse een te eenvormig en homogeen beeld van de samenleving had. Anderzijds keerde zij zich tegen het atomistische en extreem heterogene in de maatschappij opvatting van het liberalisme. In de zogenaamde verzuiling werd de christelijk-sociale visie maatschappelijke werkelijkheid. De verschillende christelijke zuilen en de socialistische zuil hadden evenwel één doel voor ogen: het scheppen van betere maatschappelijke omstandigheden voor allen en in het bijzonder de minst bedeelden. Zelfs de liberalen waren uiteindelijk van de legitimiteit van dit streven doordrongen. Die gemeenschappelijke sociaal-economische taak was de achtergrond waartegen een politieke en maatschappelijke discussie haar dynamiek kreeg. De 'zuilen' waren de ontmoetingsplekken van gelijkgestemden. Daartussen waren er brede boulevards van het maatschappelijk leven waarop men anderen kon ontmoeten — als men dat tenminste wilde, want veelal liep men langs elkaar heen. En er waren plaatsen achteraf waar mensen van verschillende 'zuilen' elkaar konden ontmoeten zonder leden van de eigen zuil voor het hoofd te stoten. De 'verzuiling' heeft een grote bijdrage geleverd aan de harmonieuze ontwikkeling van de Nederlandse maatschappij gedurende de twintigste eeuw. Zij had echter twee fundamentele beperkingen: enerzijds leunde zij sterk op de maatschappelijke dynamiek van arbeid en kapitaal uit de negentiende eeuw. Anderzijds schoot de verzuiling te ver door doordat ook de christelijk-sociale beweging zelf van elkaar gescheiden pleinen bewoonde in een

protestantse en een katholieke 'zuil'. De kerkelijke affiliatie had het ongewenste effect van maatschappelijke exclusiviteit; de 'zuilen' waren ook getto's.

Intussen is de sociale kwestie van de negentiende eeuw goeddeels opgelost, althans in Nederland en zijn buurlanden. De spanning tussen arbeid en kapitaal die aan de sociale kwestie ten grondslag lag, is niet meer de belangrijkste drijvende politieke en maatschappelijke kracht. Economisch zijn er nog steeds knelpunten, maar er is geen eenduidig identificeerbare groep die hiervan slachtoffer is. Economisch beleid is ook veeleer een kwestie van overleg tussen belanghebbenden geworden, geïnstitutionaliseerd in de SER. Met deze constructie werden politiek en maatschappij ontlast van een potentieel ontwrichtend conflict. Op dat gebied zijn er de afgelopen honderd jaar veel ontwikkelingen ten goede geweest.

Ontkerkelijkijng en secularisering hebben de pleinen van de christelijk-sociale beweging verder doen vervagen en vervallen. Een publieke a-religiositeit naast een privaat veelgodendom van spirituele en religieuze bewegingen is kenmerkend voor de tegenwoordige samenleving. Daarmee verschuift het debat over de inrichting van de maatschappij. Er is geen centrale sociaal-economische problematiek voor een cultureel plurale maatschappij die daarover debatteert, zoals arbeid en kapitaal de spanningsboog was voor de 'verzuilde' maatschappij. De culturele pluraliteit zelf is nu onderwerp van debat geworden. Het gaat om de vraag naar wat ons bindt en wat wij gemeenschappelijk hebben gegeven de blijvende culturele diversiteit. De vraag naar heterogeniteit en homogeniteit van de maatschappij wordt zo op een ander niveau gebracht. Culturele pluraliteit stelt de aard van ons samenleven als zodanig ter discussie: wat hebben we gemeenschappelijk als we een culturele pluraliteit waarderen en willen behouden. Welke pluraliteit willen wij, leden van deze samenleving, behouden of zijn er grenzen aan ons vermogen tot integratie, dat wil zeggen, zijn er zaken die absoluut onaanvaardbaar zijn voor ons, die wij niet kunnen of willen integreren? Die vraag komt misschien pregnanter naar voren door de confrontatie in eigen huis met vreemde culturen, het gaat ten diepste om de algemene vraag naar de basis van maatschappelijke participatie. Niet kunnen omgaan met culturele diversiteit leidt tot een onzichtbare maatschappij: als we niet duidelijk kunnen maken waar wij zelf voor staan, kan de ander ons niet zien, en zullen wij die ander niet in diens eigenheid zien. Wij en de ander zullen dan nooit een samenleving vormen omdat we niet zien wat we gemeenschappelijk hebben.

3.2 Herijking van begrippen Omgaan met culturele pluraliteit volgt als grondmotief dat van kapitaal en arbeid op. We hebben niet meer van doen met een simpele tegenstelling op de ene dimensie van arbeid en kapitaal, maar met de opeenstapeling van tegenstellingen op verschillende aspecten — bijvoorbeeld mensen die buitengesloten dreigen te worden doordat zij behoren tot een bepaalde religie en een bepaalde cultuur en een bepaalde generatie. Ons begrippenapparaat heeft daarom een herijking. De heterogeniteit van de scheidslijnen en de heterogeniteit van de eventueel uitgesloten groepen vereist andere begrippen om de verbanden tussen mensen te beschrijven.

De stelling dat de tegenwoordige maatschappij een afname laat zien van de betrokkenheid op de gemeenschap is niet eenduidig te onderbouwen — welke gemeenschap

moet men dan eerst vragen. De processen van individualisering zijn als zodanig geen ontwikkelingen naar een individualistische, laat staan egoïstische mentaliteit. Wat in onze cultuur speelt, moeten we op een andere wijze beschrijven. Wat we zien is de opkomst van de zelfredzame mens, de mens die zelf steeds moet kiezen waartoe hij behoort, bij wie hij thuis is, wat zijn levensdoeleinden zijn, welke zijn idealen zijn.

De zelfredzame mens verschijnt op een moment dat het maatschappelijk bestel alleen maar de keuze tussen individualisme of collectivisme laat. Die tegenstelling is voorbij — het optreden van een coalitie van liberalen en sociaal-democraten op dit moment in de Nederlandse politiek is daar het duidelijkste teken van. Wat het maatschappelijk leven laat zien, laat zich het beste cryptisch omschrijven als *collectief individualisme* en *individueel collectivisme*.

Enerzijds het ‘collectief individualisme’. Weliswaar zijn de keuzes op de markt heilig en zijn die als volstrekt individueel te beschouwen, maar we delen die met anderen. Dat gebeurt bewust: wij bepalen bij welke anderen we willen horen. Ons koopgedrag is heel triviaal, maar volstrekt niet betekenisloos. Welke kleding we kopen, welke auto, etc. wordt mede bepaald door de groep waartoe we willen behoren. De skater kleedt zich anders dan de zakenman, en weet zich vaak ook te kleden als hij de zakenman ontmoet; in Nederland draag je geen bont; de automobilist die de Shell-pomp voorbijreed, was mede een teken voor de oliemaatschappij om iets anders met de Brent-Spar te gaan doen. Het gaat hier om iets fundamenteleers dan slechts modegrillen en groepsdruk die op middelbare scholen ouders nog wel eens tot wanhoop brengt. Hoe je je publiek presenteert, vertelt iets over wie je bent en met wie je je verbonden voelt. Ook het kopen op de markt is geen neutrale aangelegenheid maar verraaft iets over wie we zijn. Ons consumeren is verbonden met onze levensstijl en met onze levenshouding en heeft dus te maken met onze verantwoordelijkheid. Het laat zien waarvoor wij ons willen inzetten.

Anderzijds is er een ‘individueel collectivisme’. De collectieve regels en voorzieningen van onze maatschappij zijn erop gericht het individu een bepaald minimum te garanderen. Op dat moment wordt ons individuele, kleurrijke leven opgemeten volgens de collectieve norm. Voor de sociale rechtsstaat bestaan we slechts als individu voorzover we eigenschappen delen met meerdere individuen. We worden benaderd volgens algemene categorieën: allochtoon, autochtoon, tweeverdiener, wao-er, middengroepen, oudere, jongere, etc. De maatschappij geeft hier tegenstrijdige signalen: ontwikkel jezelf, maak je eigen keuzes, maar die moeten wel precies binnen het beleidsmatig uitgestippelde collectieve stramien passen.

Zolang we blijven denken in termen van individueel tegenover collectief, missen we de kwaliteit van het maatschappelijke. Vanouds worden de termen solidariteit en collectief enerzijds, en egoïsme en individueel anderzijds nauw met elkaar verbonden. Vooral de koppeling solidariteit en collectief doet voorkomen dat egoïsme en individualisering dezelfde waarden zijn. Maar de wijze waarop solidariteit is belichaamd in de verschillende collectieve regelingen en premies in de sociale zekerheid en gezondheidszorg, maakt het volstrekt onduidelijk wie met wie solidair is. Solidariteit betrokken op het collectief koopt de solidariteit af van de persoon en maakt maatschappelijke banden onzichtbaar — men is solidair met een ongedefinieerde gemeenschap. Solidariteit wordt een

kostenpost op het loonstrookje.

Soms gaat 'solidariteit' ook tegen de eigen verantwoordelijkheid van mensen in. Pensioenregelingen bij bedrijven, bijvoorbeeld, blijven uitgaan van een dienstverband van 40 jaar bij één werkgever terwijl de praktijk een veel dynamischer arbeidsmarkt laat zien. Als we solidariteit zo betrekken op een anoniem collectief, wordt iedere verbijzondering voor individuele omstandigheden een afbreuk van die solidariteit en dus een uiting van egoïsme. We ontnemen de mens dan niet alleen de mogelijkheid verantwoordelijkheid voor zichzelf te dragen, we missen ook de betekenis van solidariteit. Solidariteit is een maatschappelijke kwaliteit die de ogen opent voor wat buiten de eigen gemeenschap gebeurt en voor wat van buiten de eigen gemeenschap om hulp vraagt.

Spreeken over collectief individualisme en individueel collectivisme maakt duidelijk welke processen zich hier afspelen en waarom het moeilijk is verschillen tussen groepen van mensen te benoemen. Zichtbare verbanden worden net zo vloeibaar als de mode, specifiek samenhangend met de situatie waarin de persoon zich bevindt. We kunnen niet meer in brede maatschappelijke categorieën spreken: 'de' boer, 'de' middenstand, 'de' allochtoon, 'de' werknemer. Mensen behoren tot verschillende groepen op hetzelfde moment of wisselend in de tijd en kunnen niet op één enkel belang worden aangesproken. De moderne mens leeft in een caleidoscoop van individuele rollen en collectieve bindingen. Als we willen voorkomen dat de zelfredzame mens een eenzame mens wordt, moeten we eraan werken dat die zelfredzame mens verbindingen kan maken tussen de verschillende rollen en belangen.

3.3 Maatschappelijke participatie De verschuiving van de sociale kwestie betekent dat wat we onder participatie in de maatschappij verstaan herzien moet worden. Verbetering van sociaal-economische omstandigheden voor allen en bescherming tegen de nukken van de conjunctuur waren centrale doelstellingen van het beleid gedurende de tijd dat de as arbeid-kapitaal de centrale politieke en maatschappelijke dynamiek was. Participatie in de economie was hoofddoel van het beleid. Participatie in de economie stond gelijk aan maatschappelijke participatie. Die gelijkschakeling heeft bepaald wat we onder emancipatie verstonen.

In de zogenaamde emancipatie van de katholieken en gereformeerden die aan het einde van de negentiende eeuw begon, waren verschillende drijfveren te onderkennen. In de onderhavige analyse is een bepaald aspect van belang. Voor zover aanwijsbare groepen niet participeerden in de maatschappij, moesten emancipatieprocessen op gang komen zodat deze groepen tot zelfstandige en zelfredzame participatie in het economisch proces in staat waren. Uiteindelijk konden deze groepen dan na een inhaalslag aansluiten bij de hoofdstroom van de maatschappij. Geslaagde economische participatie betekende dat die groep tot maatschappelijke en politieke wasdom was gekomen. In deze vorm van emancipatie was het beleven van een eigen identiteit in bijvoorbeeld het onderwijs en andere maatschappelijke verbanden, een strategische manoeuvre om te kunnen emanciperen en om uiteindelijk die eigen identiteit weer in te leveren voor een algemeenheid zodra de eigen groep volledig kon meekomen in de hoofdstroom. Zo kan men het verhaal van de opkomst van de arbeidersbeweging en de christelijk-sociale beweging, via de

verzuiling en de ontzuiling tot de vestiging van de liberale maatschappij in de laatste decennia van de twintigste eeuw lezen. Zo kan men ook de emancipatie van de vrouw, later in de twintigste eeuw, beschrijven. Emancipatie is in die lezing niet een ontwikkelen van en volgroeien in eigenheid, maar een achterstand inhalen en deel krijgen aan de algemeenheid.

Binnen de kaders van arbeid en kapitaal was de heterogeniteit van de verzuiling slechts een tijdelijk fenomeen, strategisch noodzakelijk om de homogeniteit van de algemeenheid te bewerkstelligen. Nu de as arbeid-kapitaal haar drijvende dynamiek verloren heeft en de culturele diversiteit zelf onderwerp van het maatschappelijk debat geworden is, is er begripmatig en mentaal een probleem dit debat te voeren. Begripmatig omdat onze begrippen niet geschikt zijn nieuwe assen van maatschappelijke dynamiek te benoemen en werkzaam te maken. Ons begrippenapparaat is afgestemd op de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal, op culturele homogeniteit en op emancipatie als deel krijgen aan de algemeenheid.

Mentaal is het verzet nog groter. Ons eigen ontzuilde verleden speelt ons hier parten: we dachten dat we na de ontzuiling een algemene cultuur hadden gekregen die we verder impliciet konden laten omdat die wel duidelijk was: die was gewoon de volgende stap in de modernisering. Die 'algemene cultuur' is echter ideologisch leeg en is geen plek van ontmoeting of van strijd. Voor 'niets' kun je noch kiezen noch vechten.

In de tegenwoordige culturele dynamiek worden we volgens de traditionele en nog steeds prevalerende visie op maatschappelijke ontwikkeling geconfronteerd met nieuwe emancipatie processen, met groepen die opnieuw via de beleving van de eigen identiteit zich zullen gaan aansluiten bij de hoofdstroom in de maatschappij. We worden in deze nieuwe emancipatie geconfronteerd met processen waarvan wij dachten dat wij die al lang achter ons gelaten hadden. Vanuit het volgens ons onvermijdelijke einddoel, namelijk aansluiting bij de algemeenheid, willen we die nieuwe groepen de omweg via de beleving van de eigen identiteit besparen en haast ontzeggen. Vanuit die algemene cultuur wordt bijvoorbeeld het vormen van scholen op religieuze grondslag als een ongewenste zuilvorming van de hand gewezen. Vanuit die algemeenheid worden culturele verschillen gebagatelliseerd: integratie van verschillende culturen kan alleen door de eigenheid op te geven voor nietszeggendheid.

Er zijn nieuwe begrippen nodig om een integratie te schetsen die niet ten koste gaat van de eigenheid van de verschillende groepen. Het is de taak in de komende tijd een nieuwe, zinvolle pluraliteit en heterogeniteit plaats te geven zonder die tot nietszeggendheid te willen integreren en zonder die pluraliteit een maatschappelijk breekijzer te laten zijn. Via een lege algemeenheid is een zinvolle pluraliteit en heterogeniteit niet te bereiken. De moeilijkheid is echter dat die lege algemeenheid diep in onze cultuur is geworteld omdat zij samenhangt met de tijdshorizon van onze cultuur en het geloof in de oplosbaarheid van problemen.

3.4 Tijdshorizon Maatschappelijke cohesie ontstaat op termijn door meedoen aan en opgaan in de algemeenheid — dat is de onuitgesproken procedure die aan onze tegenwoordige cultuur ten grondslag ligt. En ontegenzeggelijk is dat ook vaak de gang van

zaken. Een organisatie die met een uitgesproken identiteit begint, raakt de scherpe kantjes vroeg of laat kwijt — verwatert, zullen sommigen zeggen. In ieder geval wordt het behoud van de verworven positie een nieuwe opdracht die normerend wordt voor het handelen van de organisatie, naast wat puur en zuiver aan de oorspronkelijke identiteit ontspringt. Het willen meedoen tegenover en samen met andere organisaties *civiliseert* de eigen organisatie. Civiliseren is een term die schijnbaar meer inhoud heeft dan algemeenheid, maar in feite evengoed een inhoud gegeven moet worden. Wat onze cultuur onder civilisatie verstaat is het aansluiten bij de stand van de cultuur in een westerse maatschappij op een willekeurig moment. Met deze nominalistische definitie is geen cultuurrelativisme bedoeld. Met Immanuel Kant heeft onze cultuur de idee opgedaan dat civilisatie in de richting werkt van een meer rationele en moreel autonome mens. We geloven dat de ontwikkeling van de cultuur in een opgaande lijn gaat naar moreel betere tijden. Maar nog meer leven we uit diens idee dat de ‘natuur’ het zo voorzien heeft dat we toch wel bij dat stadium uitkomen, goedschiks of kwaadschiks, gewild of ongewild. En dus is elke verandering een verandering ten goede, want in de richting van dit voorziene doel, en wordt over de richting van de verandering niet gesproken. Die richting *moet* wel buiten het gesprek blijven, want wie zou de moed hebben het einddoel van rationaliteit en morele autonomie ter discussie te stellen? De richting van de verandering is niet meer dan de uitkomst van de stemmen die meedoen aan het debat in de maatschappij. Dat resultaat normeert ook wie mogen meedoen aan het debat, namelijk zij die de stand van het debat op dat moment als gegeven aannemen en vanuit die gegevenheid een volgende stap willen zetten. Op het moment dat identiteiten zich aandienen die de richting van de algemeenheid kritiseren en misschien wel een andere richting willen gaan, hebben die de keuze tussen marginalisering, en dat wil zeggen: uitsluiting, of het opgeven van de eigenheid tot nietszeggendheid.

De tegenwoordige cultuur vraagt een kritiekloos aansluiten bij de dynamiek van de verandering. Waarheen de verandering gaat, daar moet men naar toe. Ieder die niet snel genoeg mee gaat of vraagtekens zet bij de ingeslagen richting, stelt zichzelf als conservatief en behoudzuchtig buiten de dynamiek van de cultuur. Het zijn echter geen inhoudelijke overwegingen die hierbij spelen, maar procedurele — de stand van de discussie is nu eenmaal zo dat we geen discussie van 10, 20, 40, 100 jaar geleden willen herhalen. Inhoud is van vroeger, is behoud; *nu* is dynamiek, verandering, waarvoor niets normerend kan zijn, niets dan wat zich eerst heeft overgegeven aan die verandering.

Dat betekent overigens niet dat de rol van groepen die een andere visie hebben is uitgespeeld. Als er een ethisch tekort wordt geconstateerd, mogen zij aantreden. De verandering weet de ethische professionals te vinden en zij mogen zich bewijzen in hun functionaliteit en moderniteit door achteraf de richting van de verandering te komen zeggen.

De algemeenheid mag geen inhoud hebben, de verandering geen richting gegeven worden. Omdat de verandering geen richting gegeven mag worden, is er geen visie op hoe de maatschappij er over 10, 20, 50 jaar moet uitzien. Mensen hebben nog wel idealen of dromen, maar die mogen in het publieke debat niet concreet doorwerken. Die inhoudelijkheid zou namelijk de proceduraliteit in gevaar brengen, en mogelijk tweedracht of,

erger, 'meerdracht' zaaien.

3.5 Oplosbaarheid Daarmee ontstaat ook een kortademigheid wat betreft allerlei politieke en maatschappelijke problemen. Men spreekt wel eens van een kwik-fix cultuur. We bedenken voor concrete problemen concrete oplossingen en geloven dat we alle problemen kunnen oplossen als we de juiste technieken en de juiste procedures hebben gevonden. Dat op zichzelf is een intrigerende ontwikkeling, dat we nu uitsluitend en vooral geloven in de oplosbaarheid van problemen. Was er in het begin van de eeuw misschien nog een vooruitgangsidee, die is in twee wereldoorlogen ten grave gedragen. De twintigste eeuw is vooral de eeuw van de moderniteit geweest met het daarbij behorende idee van de maakbaarheid. Maar ook die idee is opgegeven; misschien wel het meest letterlijk afgebroken met de flats van de Amsterdamse Bijlmermeer. Nu we 'postmodern' zijn geworden, blijft over de idee van de *oplosbaarheid* van problemen. Problemen zullen dan wel niet vanzelf verdwijnen, zoals het vooruitgangdenken wist, noch kunnen we die voorkomen door de maatschappelijke omstandigheden naar onze hand te zetten, wat de idee van de maakbaarheid was. Wat ons overblijft is dat we problemen kunnen oplossen. Er gaat natuurlijk wel eens wat mis en de belangrijkste vraag is dan wie, waar en wanneer een procedure of regel niet heeft opgevolgd. Het antwoord op die procedurele vraag moet verwerkt worden in betere procedures die stipter opgevolgd moeten worden bij een volgende gelegenheid. Als we de zaken professioneler aanpakken, treedt een volgende keer die fout niet meer op.

Professionaliteit en functionaliteit zijn de centrale waarden voor het handelen die naadloos bij de lege algemeenheid aansluiten. Taken moeten zoveel mogelijk gestroomlijnd worden en uitgevoerd door 'professionals', personen die nauwgezet, kundig en efficiënt een specifieke taak uitvoeren. Binnen bedrijven en organisaties worden steeds meer afgebakende taken aan specialisten overgelaten. Het is niet alleen de arbeidsorganisatie binnen de bedrijven die daartoe aanzet, ook door regelgeving vanwege de overheid ontstaat deze tendens. Die ontwikkeling straalt uit naar de maatschappij als geheel. Zelfs voor vrijwilligerswerk worden steeds meer vaardigheden voorondersteld. Ongeschoold vrijwilligerswerk is met de ongeschoolde arbeid aan het verdwijnen.

Het stroomlijnen van algemene diensten tot één centrale dienst voor de burger voorkomt dat mensen allerhande bezoeken moeten afleggen om iets gedaan te krijgen. Het vergroot echter ook de uniformiteit van diensten: alles is geregeld voor iedereen, maar niets is geregeld voor iemand in het bijzonder. Binnen de geestelijke gezondheidszorg is het bijvoorbeeld volstrekt onzeker of de hulpverlener die je via een Riagg krijgt af-finiteit heeft met je religieuze overtuiging. Specifieke, persoonlijke omstandigheden worden de uitzondering die nog ergens in de algemene regels zouden moeten worden ingepast.

Professionalisme en functionalisme laten de vraag: voor wie en waartoe, onbeantwoord. Als er iets misgaat, blijkt vaak dat ieder voor zich de procedures nauwgezet heeft opgevolgd — in ieder geval dat stukje van de procedure heeft gedaan dat onder zijn of haar directe verantwoordelijkheid viel. Dat die opgesplitste proceduraliteit en professionaliteit iets opleverde dat tegen de geest van de regels inging, daarvoor kan niemand

verantwoordelijk worden gehouden. Iedereen heeft immers gedaan wat hij of zij moest doen. Niemand is verantwoordelijk voor het geheel. Niemand maakt fouten, fouten treden op.

3.6 De zelfredzame mens In de lege algemeenheid verschijnt de zelfredzame mens ten tonele. Dat is de rode draad die de ervaringen van de verschillende organisaties die we gesproken hebben met elkaar verbindt. Mensen willen in hun zelfredzaamheid worden aangesproken en moeten hulp kunnen geven en ontvangen als die zelfredzaamheid wordt overvraagd. Als mensen zo een thuis kunnen vinden in de maatschappij, ontstaat een samenleven in pluraliteit.

Er heeft een ontwikkeling van individualisering plaatsgehad waardoor personen los zijn gekomen van groepen en verbanden in de maatschappij die in de tijd levensfasen met elkaar verbinden. Mensen binden zich niet meer uit gewoonte, maar kiezen bewust voor bepaalde verbanden en voor een afzienbare tijd. Bij wie men zich aansluit, wisselt met de levensfase waarin men verkeert. Men spreekt wel van een 'lappendeken-biografie': personen moeten zelf uit de verschillende stukjes van hun leven een voor hen zinvolle identiteit en levensloop samenstellen. Die lappendeken-biografie geeft een vrijheid om eigen en nieuwe wegen in te slaan. Maar in het uitvoeren van die taak staat de mens alleen omdat ook de verbanden waar men zich bij aansluit aan de persoonlijke keuze zijn onderworpen. De zelfredzame mens is geen egoïstische of individualistische mens. Het is een mens die nog steeds anderen nodig heeft en anderen opzoekt. Het is een mens die de ontmoeting met de ander echter niet meer aangeboden wordt vanuit bestaande verbanden. Hij of zij moet die ontmoeting steeds uit zichzelf zoeken en beginnen.

De zelfredzame mens wordt soms ook overvraagd. De vervulling van zelfgekozen en door de samenleving gevraagde taken vindt meer en meer in een beperkte tijdspanne plaats, zo tussen de dertig en vijftig. Daarvoor is men jongere met een eigen wereld; daarna wordt men oudere, in weer een eigen wereld. Ieder voor zich moet een zinvol verband tussen die fasen zien te leggen; ieder is nog wel verbonden met lotgenoten, mensen in dezelfde levensfase of met dezelfde interesses en belangen, maar niet meer vanzelfsprekend met mensen in andere levensfasen of mensen met andere belangen.

Toch heeft de zelfredzame mens verbanden nodig die een zekere zelfredzaamheid ondersteunen en waarin de eigen keuzes gedeeld kunnen worden met anderen. Die verbanden hebben net als die mens een duidelijke, verantwoordelijke identiteit. Duidelijke verbanden maken samenwerking en integratie mogelijk. Het belang van die verbanden kan op het niveau van de maatschappij als geheel echter moeilijk worden geldig gemaakt. Daar heerst de lege algemeenheid waarin niet alleen het maatschappelijk bestaan van de mens, maar ook diens persoonlijke levensloop wordt opgedeeld in professioneel te beheeren periodes. In het extreme leidt dat er toe dat elke levensfase als een nieuw begin op zichzelf komt te staan en elke baan weer een nieuwe uitdaging die niet voortbouwt op een voorgaande baan en geen belofte inhoudt voor een volgende. Je bouwt niet voort op wat je geworden bent. Het verschijnsel van 'jobhoppen', met hetzelfde kunstje steeds voor meer geld van werkgever wisselen, is een signaal dat die ontwikkeling zich inderdaad aftekent.

In de zelfredzame mens ligt de dramatiek van deze tijd. De zelfredzame mens past bij de tijdshorizon en het geloof in de oplosbaarheid van problemen in de tegenwoordige cultuur. De zelfredzame mens zal de verandering geen richting geven, maar verandert zelf met de veronderstelde richting mee. Voor de oplossing van problemen is die zelfredzame mens de aangewezen om functioneel en procedureel juist te handelen. Na gedane arbeid als radertje in het geheel, mag die zelfredzame mens zich in de eigen private kringen en netwerken terugtrekken — als die mens die netwerken tenminste heeft, anders kan hem of haar dat nog geleerd worden.

Maar wat op het eerste gezicht lijkt aan te sluiten bij de autonomie en individuele verantwoordelijkheid van de mens, is op het tweede gezicht ook een opgelegde keuze. Vanaf ongeveer 1980 komt een neoconservatieve tijdgeest in de politiek en economie naar voren — de regeringen Thatcher en Reagan die zich beriepen op de econoom Friedman; de 'no-nonsens'-regeringen in Nederland — die in reactie op de te omvattende collectieve voorzieningen van de verzorgingsstaat de nadruk legt op vrije markt en de eigen verantwoordelijkheid van de burgers. De markt werd het centrale referentiepunt, haast de metafoor voor de maatschappij. Nu dit neoconservatisme verkleurd is naar 'paars' of afgelost door een 'derde weg', blijkt dat die zelfredzame mens dikwijls een alleenstaande mens is geworden. Aan de ene kant ontnemen voorzieningen en structuren de mens motieven om elkaar te ontmoeten en met en voor elkaar zaken te regelen. Aan de andere kant zijn de pleinen van de maatschappij praktisch geheel overgenomen door de markt. Iedereen is vooral een aanbieder van iets en moet zichzelf zien te verkopen.

In de zelfredzame mens ligt de winst en de mogelijkheid van onze tijd: het individu kan meer in diens verantwoordelijkheid worden aangesproken. Het komt er meer op aan wie je bent en waar je voor staat, verschuilen achter een collectief is moeilijker geworden. De zelfredzame mens is principieel aanspreekbaar op de eigen verantwoordelijkheid. In de eigen levensloop moet die zelfredzame mens de verschillende levensfasen en verantwoordelijkheden die daarbij horen in een zinvol geheel verbinden. Daarbij weet die mens dat zekerheden niet bestaan en dat in het eigen leven tijden van voorspoed en tegenspoed zich kunnen afwisselen. Die ervaring kan de aanleiding zijn dat de zelfredzame mens verantwoordelijkheid neemt voor anderen. Voor die mens moeten pleinen aangelegd worden waarop die de ander kan ontmoeten.

4 Ontmoeting en samenhang

Van de vraag naar scheidslijnen en uitsluitingstendensen in de maatschappij zijn we terechtgekomen bij de zelfredzame mens. De veronderstelling dat afnemende maatschappelijke samenhang en het onzichtbaar worden van de maatschappij twee kanten van dezelfde munt zijn, werd in de consultatie van maatschappelijke organisaties bevestigd.

Er bleken maatschappelijke scheidslijnen te constateren en de daarmee samenhangende uitsluitingen worden veelal onderkend. Op twee punten bleven er echter dieperliggende problemen. Ten eerste de cumulerende uitsluiting. Als mensen op verschillende aspecten, zoals inkomen, sociaal-economische positie, religie, cultuur, in een onvoordelige positie zitten, blijkt het moeilijk hier iets aan te doen. Mensen in die positie ontglippen aan de helpende handen die er zijn en participeren daardoor niet meer in het

maatschappelijk leven.

Ten tweede bleken culturele verschillen een belangrijke hindernis voor maatschappelijke participatie. Verschillen in cultuur bleken succesvolle maatregelen ten aanzien van bijvoorbeeld arbeidsparticipatie teniet te kunnen doen.

De cumulerende uitsluiting laat zien dat als mensen niet vanuit het gemeenschappelijke in hun leven gekend worden, zij voor de maatschappij *onzichtbaar* worden en de maatschappij onzichtbaar voor hen. De culturele verschillen laten zien dat als er geen gemeenschappelijkheid tussen mensen is, de *samenhang* verdwijnt. In de verdere analyse van hoe de tegenwoordige maatschappij met culturele verschillen omgaat, bleek dat de scheidslijnen die heterogeniteiten in de maatschappij scheppen ook in de biografie van ieder individu kunnen optreden. De tijdshorizon van de cultuur, waarin alle verschillen in een lege algemeenheid moeten opgaan, en het geloof dat alle maatschappelijke problemen oplosbaar zijn, maakt het moeilijk naast die heterogeniteit en pluraliteit een zinvolle gemeenschappelijkheid te denken.

De maatschappij is een functioneel en professioneel gestroomlijnde 'leefmachine' geworden waarin alles voor iedereen is geregeld en niets voor iemand in het bijzonder. In die maatschappij leeft de zelfredzame mens. Beide lijken geknipt voor elkaar, maar die zelfredzame mens ervaart dat de maatschappij geen mogelijkheid biedt die zelfredzaamheid te ondersteunen. In die zelfredzame mens ligt ook de kans zichtbare verbanden te vormen en door dit gemeenschappelijke aan de maatschappij gestalte te geven.

Van de mogelijke actoren die verantwoordelijkheid voor de maatschappij hebben — ikzelf, de medemens, de maatschappelijke instituties en de overheid — worden hier vooral de maatschappelijke instituties aangesproken. Instituties zijn de neerslag van zingeving en verlenen duurzaamheid aan het maatschappelijk handelen van mensen. De institutie geeft de zin en de doeleinden aan de concrete organisatie. Het is het antwoord op bijvoorbeeld de vraag 'wat is een vakbond', 'wat is een omroeporganisatie' en 'wat is een universiteit' die de concrete organisatie van een vakbond of universiteit vormgeeft en het handelen binnen die organisatie normeert. Het gaat erom de zin van maatschappelijke instituties te doordenken in een nieuw cultureel tijdperk.

De cumulerende uitsluiting en de lappendeken-biografie van de zelfredzame mens laten beide zien dat op het terrein van de instituties een leemte is ontstaan. Er zijn voor alle afzonderlijke aspecten van het individuele en maatschappelijk leven organisaties, maar het ontbreekt aan instituties waarin de verschillende aspecten van het leven onder één noemer kunnen worden gebracht. Niemand kan leven zonder een constantheid en bindend element in de eigen lappendeken biografie. De maatschappij kan niet zonder een gemeenschappelijkheid en een visie die relaties legt tussen verschillende terreinen van het handelen. Arbeidsverhoudingen, milieu, ouderen, boeren, jongeren, onderwijs, voor al die individuele gebieden zijn er organisaties met specifieke doelstellingen. Maar de opgaven voor de maatschappij van de toekomst liggen nu juist in de verbanden van die terreinen en in doeleinden die die individuele terreinen overstijgen. Voor die handelingsgebieden zijn er nog geen organisaties.

Het ontbreken van verbanden waarin maatschappelijke opgaven vanuit een omvattend perspectief worden benaderd, maakt de maatschappij onzichtbaar en doet de

maatschappelijke betrokkenheid afnemen. Met de realiteit van de zelfredzame mens als uitgangspunt kan die betrokkenheid hersteld worden. We moeten steeds uitgaan van wat de mens aan visie nodig heeft, niet hoe de mens in de organisatie kan worden opgenomen. De zelfredzame mens heeft een totaalvisie nodig, niet een steeds gedetailleerdere deelvisie. Dat is cruciaal, want omdat zo'n totaalvisie niet op het niveau van de instituties en organisaties effectief gemaakt kan worden, vermindert niet alleen de maatschappelijke betrokkenheid, maar ook de belangstelling voor het politieke debat.

De kans aangrijpen om vanuit de behoefte aan visie nieuwe instituties te vormen en bestaande te hervormen, vraagt echter om een omschakeling. De culturele diversiteit als opgave voor het debat over de inrichting van de maatschappij vraagt ruimte voor heterogeniteit en pluraliteit in de maatschappij. Dat gaat in tegen het denken in maatschappelijke homogeniteit. En het gaat in tegen wat we dachten bereikt te hebben, ook tegen wat we dachten in de christelijk-sociale beweging opgebouwd te hebben. Deze beweging is ontstaan onder de as arbeid-kapitaal waarin homogeniteit centraal stond. Nu moet deze beweging de overstap kunnen maken naar een nieuwe dynamiek.

Als de christelijk-sociale beweging die overstap maakt, zet zij zichzelf in de waagschaal. Het eigene van maatschappelijke organisaties is dat zij zich plooiën en ontwikkelen rond maatschappelijke kansen en problemen zoals die door mensen worden ervaren. De organisaties ontstaan in een specifieke situatie en worden gevormd door mensen die op dat moment eenzelfde opdracht voor zich zien en met elkaar in contact staan. De deelnemers aan een organisatie delen een zekere identiteit en zelfbeeld. Zo'n organisatie *kan*, met de groep die elkaar vond in het oprichten van die organisaties, op den duur uitsterven. In een andere tijd zullen andere mensen andere organisaties oprichten. Niet elke organisatie kan van binnen uit de eigen doelstelling veranderen. Het kan zijn dat die doelstelling dat niet toelaat, het kan zijn dat een verandering de oorspronkelijke deelnemers dermate vervreemdt dat in feite een nieuwe organisatie ontstaat. Het gaat er nu om de afbakeningen van bestaande organisaties te doorbreken en nieuwe organisaties te wagen. Maatschappelijke organisaties ontleen hun bestaansredenen aan hun rol en plaats in de maatschappelijke realiteit — zij hebben geen recht om zichzelf wille.

De christelijk-sociale beweging moet zich richten op de steeds opnieuw waar te maken belofte voor een maatschappij waarin ieder mens tot zijn recht kan komen. Steeds moet gezocht worden hoe de concrete mens de hulp die hij of zij nodig heeft, kan krijgen en hoe de concrete mens hulp kan geven. Het referentiepunt voor de christelijk-sociale beweging in de maatschappij van nu is de zelfredzame mens die de heterogeniteit in het eigen leven en in de samenleving tot een zinvol bestaan moet vormen.

4.1 Nieuwe balansen Het herstel van maatschappelijke betrokkenheid en de vernieuwing van de maatschappij vragen om een gevoel voor de balansen die in het maatschappelijk leven in evenwicht gehouden moeten worden. Oog voor die balansen is des te belangrijker als die evenwichten zich ook in de individuele biografie kunnen aftekenen. Het enerverende van de komende tijd is dat dezelfde scheidslijnen die maatschappelijke heterogeniteit tot gevolg hebben, ook op het individuele leven inwerken.

Allereerst is er de balans tussen zelfredzaamheid en afhankelijkheid. De

zelfredzame mens kan zichzelf redden en heeft daarvoor ruimte nodig, los van collectiviteiten en voorgevormde structuren. Maar ook om zichzelf te redden, heeft die zelfredzame mens anderen nodig en dus horen afhankelijkheidsrelaties bij die zelfredzaamheid. Soms is die afhankelijkheid nodig omdat de eigen vermogens tekort schieten; soms zal de zelfredzame mens anderen helpen. Steeds komt die afhankelijkheid in een concreet beroep op de mens naar voren en kan niet worden uitgeleverd aan een anonieme collectiviteit of lege algemeenheid.

Ten tweede is er de balans tussen winnaars en verliezers in de welvaart. Het achterblijven in welvaart is niet meer aanwijsbaar in een specifieke groep, maar in heel verschillende groepen. En ook binnen de levensloop van één individu kunnen rijkere en armere tijden afwisselen. Dat vereist dat mensen in verschillende omstandigheden op solidariteit kunnen rekenen en dat mensen ook in staat worden gesteld solidair te zijn met anderen.

Ten derde is er de balans van vernieuwing en traditie. Alleen in de spanningsboog tussen vernieuwing en behoud ontstaan visies op de samenleving. De lege algemeenheid waarin alleen in termen van functies en procedures wordt gedacht, sluit traditionalisten uit, maar kan ook geen vernieuwing scheppen. Immers, de vraag naar de richting waarin die algemeenheid gaat, wordt niet gesteld, en dus rest alleen een procedureel steeds veiligere bevestiging van de status quo. Als het debat over de richting die de maatschappij gaat wordt aangegaan, krijgen vernieuwers en traditionalisten hun plaats in het debat en ontstaan naast nieuwe visies ook gedeelde visies en normen die collectieve en individuele beslissingen dragen en richten.

Tenslotte is er de balans van nieuwkomers en gevestigden. De moderne maatschappij vraagt van traditionele en lokale gemeenschappen dat zij zich steeds meer openstellen voor nieuwe, vreemde invloeden. De stedeling zoekt rust op het platteland; de welvarende maatschappij trekt immigranten aan; de democratie is een haven voor politiek vervolgd. De opgave is het, de nieuwkomer en de gevestigde in hun eigenheid te behouden en niet de een ten koste te laten gaan van de ander. Respect voor de identiteit van de ander en de herkenbaarheid van de eigen identiteit worden hier gevraagd.

4.2 De opgave Het zal onderhand duidelijk zijn dat deze nota over de Nederlandse samenleving en haar eventuele problemen gaat. Belangrijke thema's die velen bezighouden, zoals de nieuwe internationale armoede, de integriteit van de schepping en de internationale rechtsorde, komen niet aan bod. Men moet echter ook bedenken dat het aanpakken van deze problemen niet kan zonder een actieve maatschappelijke betrokkenheid van mensen.

Maatschappelijke organisaties moeten beginnen met de realiteit van de zelfredzame mens. Niet om zich neer te leggen bij de onzichtbare richting van de verandering en het geloof in de oplosbaarheid van problemen, maar om de wil tot verantwoordelijkheid en maatschappelijkheid te kunnen herkennen, waarderen en aanwenden. Maatschappelijke organisaties zullen moeten passen bij de heterogeniteit van de maatschappelijke scheidingslijnen en de heterogeniteit van de individuele biografie van de zelfredzame mens. Dat betekent voor verschillende organisaties iets anders. In de context van de

onderhavige analyse kunnen geen specifieke taken voor iedere organisatie geformuleerd worden. Wel kunnen een paar algemene opgaven aangeduid worden die voor alle organisaties van belang zijn.

Allereerst dat communicatie en dialoog tussen mensen mogelijk blijven en verder bevorderd worden. In een tijd die het informatietijdperk wordt genoemd, blijkt dat zowel de betrouwbaarheid van de beschikbare informatie als ook de mogelijkheid tot informatie uitwisseling en dialoog van steeds groter belang worden. De zelfredzame mens kent vooral nog de gelijke in positie en levensfase en mist vaak het zicht op anderen in totaal andere omstandigheden. De tegenwoordige communicatiemiddelen kunnen het zicht verbreden, maar bergen vooral het gevaar in zich dat men alleen nog maar het gelijke zal ontmoeten. Het plein is de plaats waar je de maatschappij ontmoet, in al haar geledingen en al haar kleurenrijkdom. Hier ligt een centrale taak voor de christelijk-sociale beweging die de toekomst van de maatschappij raakt.

Ten tweede is er de taak van het herstel van vrijwilligheid en persoonlijke beschikbaarheid. De inrichting van de maatschappij moet het mogelijk maken dat mensen de ruimte krijgen en zullen nemen voor maatschappelijke activiteit. Het gaat dan om zorg en tijd voor de medemens; vrijwilligheid in instituties en verenigingen; vrijwilligheid en tijd voor bestuurlijke taken. Dat betekent het scheppen van de mogelijkheid als zodanig, en het aanleren van deze vrijwilligheid. Het arbeidsbestel en onze visie op arbeid moeten zodanig zijn dat mensen zorgtaken en maatschappelijke taken kunnen combineren. Tegelijk moet die vrijwilligheid ook geleerd en geoefend kunnen worden. Die vorming zal niet alleen *in* het onderwijs plaatsvinden, maar ook daarbuiten en dus zal het onderwijs zodanig moeten zijn ingericht dat de leerling daartoe tijd overhoudt.

Ten derde en volgend uit het voorgaande, is de taak van het onderwijs van blijvend belang. De school is vaak nog een plaats waar kinderen een dwarsdoorsnede van de maatschappij ontmoeten. De school is tevens de plaats waar hoe dan ook de komende generatie gevormd wordt. De school moet daarom die vorming kunnen blijven bieden; efficiëntie en opleiden voor de arbeidsmarkt zijn niet de hoofddoeleinden voor de school. Het hoofddoel is de vorming en toerusting van heel de mens opdat die mens verantwoordelijkheid in en voor de maatschappij kan en wil nemen.

4.3 Ontmoeting op het plein Samenleven gebeurt op pleinen waar mensen graag vertoeven en waar mensen elkaar ontmoeten. Pleinen zijn plekken waar afspraken gemaakt worden en toevallige ontmoetingen plaats vinden. Hoe brengen en houden we mensen in contact zodat zij een plein kunnen bevolken waarop zij iets eigens delen en waarop zij een verbondenheid met en zorg voor de hele maatschappij kunnen realiseren? De opgave voor maatschappelijke verbanden is beide ontmoetingen plaats te geven. De verbanden moeten aansluiten bij wat de zelfredzame mens nodig heeft, maar moeten ook meer dan gemeenschappen of netwerken zijn. De maatschappelijke verbanden moeten de mens een breder zicht geven dan alleen het eigene van de gemeenschap. De verbanden moeten de mens meer bieden dan het zelfgekozen netwerk dat diens actuele behoeften tegemoet komt.

De verbreding van de horizon zal het engagement aanspreken dat de zelfredzame

mens nog steeds heeft. Dat engagement wil zich niet meer plooiën naar de behoeften van een instituut. Waar de organisatie voor moet zorgen is, op basis van een herkenbare en uitgesproken identiteit het engagement van mensen te kanaliseren om aan concrete doeleinden en taken te werken en de maatschappelijke ontmoeting te bevorderen.

In het aanboren van dit engagement gaat het erom dat individuen weer het idee verkrijgen dat zij nodig zijn, er iets toe doen, dat ze meer zijn dan een functioneel radertje met gegarandeerde rechten. De zelfredzame mens zal uit dat engagement de ander zoeken en verbanden vormen.

Samenleven is *samen* iets ondernemen en *naast elkaar* iets ondernemen waardoor we met elkaar rekening moeten gaan houden. Samenleven ontstaat niet uit een lege gemeenschap waarin elk aspect van het bestaan functioneel en professioneel wordt verzorgd. Samenleven ontstaat doordat mensen zich met gelijkgestemden en naast andere gezindten inzetten voor idealen en kwaliteiten. Samenleven houdt in dat mensen een eigenheid behouden die zij met anderen delen en dat mensen een solidariteit verwerkelijken met allen waarmee zij een maatschappij vormen.

Op het plein komen mensen in contact en uit dat vluchtige contact kan de ontmoeting voortkomen waarmee samenleven begint. Die ontmoeting is alleen mogelijk als we duidelijk maken waar we voor staan, identiteit hebben en daarop aanspreekbaar zijn. De duurzaamheid van maatschappelijke verbanden ligt in die identiteit. Identiteit hebben is de belofte door tijd en veranderingen heen dezelfde te zullen zijn. In die betrouwbaarheid ligt het vermogen om samen met anderen iets gemeenschappelijks tot stand te brengen zonder zichzelf te verliezen.

5 Literatuurwijzer

Volstaan wordt hier met te verwijzen naar enkele publicaties die meer in het bijzonder aan onderdelen van de analyse hebben bijgedragen.

De thematiek van de analyse sluit aan bij het thema van de vacante verantwoordelijkheid die in het *Basisdocument* voor het Christelijk-Sociaal Congres van 1991 werd geformuleerd.

Over de Bijlmermeer: de vertelling die Moses Isegawa in de laatste hoofdstukken van *Abesijnse Kronieken* geeft, laat hilarisch-schrijnend zien hoe de Bijlmermeer een eigen wereld vormde.

Ten aanzien van de dynamiek van kapitaal en arbeid:

B.J. de Clercq: "Arbeid en kapitaal, een voorbijgestreefde tegenstelling? Een evaluatie van het marxistisch erfgoed." in J.A. Selling, redactie, *Christenen en samenleving*. Kampen, J.H. Kok, 1991, pp. 14-33.

A. Giddens, *The Consequences of modernity*. Cambridge: Polity Press, 1990, speciaal hoofdstuk V.

Ten aanzien van de invloed van de moderne arbeidsverhoudingen op het individu:

R. Sennet, *The Corrosion of Character*. New York: W.W. Norton & Company, 1998.

Ten aanzien van het principe van soevereiniteit in eigen kring en maatschappelijke pluraliteit:

J.L. Hiemstra, *Worldviews on the Air: The Struggle to Create a Pluralistic Broadcasting System in the Netherlands*. Lanham: University Press of America, 1997.

Ten aanzien van de onzichtbare samenleving (een term die hierboven overigens in een iets andere context wordt geplaatst):

J. van der Lans, *De onzichtbare samenleving: beschouwingen over publieke moraal*. Utrecht: NIZW, 1995.

Voor de enthousiaste deelname aan de gesprekken:

CDA: A. Klink, M.L.A. van Rij

CVZ: M.-P. van Mansum

LTO: G.J. Doornbos

KNBTB: J.W.E. Mares

Evangelische Alliantie: A.J. van Heusden, R. van Loon

GMV: H. Timmermans, J. Westert

ICCO: T. van der Sanden

Cordaid: H.A.J. Kruijssen

NKSR: P.H.A.I. Jonkers

NPCS: E.W. de Jong

Unie voor Christelijk Onderwijs: D. de Groot

Raad van Kerken: A.H.C. van Eyck

MOD: P. Robbers-Van Berkel

DISK: H. Crijns

NCRV: F. Brink, D. Buddingh

KRO: H. van Boxmeer, F.C.H. Slangen

NCSU: J.A. van der Veen

NCW: J.-W. van den Braak, A. Rutgers van der Loeff

NKS: R.C.J. Geertzen

KUB: Y.C.M.T. van Rooy

KU Nijmegen: J.R.T.M. Peters, P.L.M. Sars

Achtergronden van de maatschappijanalyse in paragraaf 3 en 4:

Hans Groen: *Identiteit als Belofte*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1998.

VU: G.W. Noomen

PCOB: G. Neutel

Unie KBO: M.J.J. van Amelsfoort

Christelijke Hogescholengroep: W.B. Rietvelt

Stichting ter bevordering van de christelijke pers

in Nederland: W.J. Deetman, D. Corporaal

Friesch Dagblad: L. Kooistra

SBI-groep: H. Dijk, H.A. Klein Obbink,

H.A. Kraan

MKB/STIMO: J. ten Hoopen

CNV: P. Kroon, D. Terpstra

VKMO: H. Pieper

en:

R. Bekker, C. van den Brink, G. Brouwer,

E. van Dijk, A. van der Giessen, H. Laurier,

J. Ros, P.J. Visser, M. Vonk.

Voor commentaar op eerdere versies van het congresdocument:

C. Bakker, C. van Beuningen, J. van Gennip,

B. Goudzwaard, H. Klamer,

A. Kouwenhoven, C. Lambregtse, B. Pattyn,

J. Verstraete, J.E. Wigboldus,

H.J. van Zuthem, A. Zijdeveld

6 Met dank aan:

De congresvoorzitter Wim van de Donk en het congres van 1953

foto: Cees van Doodeweerd

Nieuwe uitdagingen voor de samenhang van de West-Europese maatschappij in de vroege 21ste eeuw

John Sweeney

1 Inleiding

Er is een algemeen gedeelde zorg dat mensen in ontwikkelde industriële landen in toenemende mate een privaat en individueel leven leiden. Een van de hoofdmotieven voor deze conferentie is te bespreken of dit ook in Nederland opgaat en wat de gevolgen daarvan zijn voor maatschappelijke organisaties.

Vooraf is het goed om ons te realiseren dat er goede en slechte redenen zijn waarom mensen meer tijd besteden in de persoonlijke netwerken van familie en vrienden en in belangengroepen. Het privé domein heeft talloze nieuwe dimensies en mogelijkheden gekregen dankzij de nieuwe informatie- en communicatietechnologieën; het is een veel spannender plaats geworden. Veel kan nu vanuit huis gedaan worden (werk, studie, winkelen, communicatie, ontspanning, etc.) en het is voor kleine groepen met een gemeenschappelijk belang makkelijker om gezamenlijk activiteiten te ontplooiën.

foto: Cees van Doodeweerd

Veel mensen zijn daarentegen vervreemd van het publieke domein. Het publiek bestaat nu uit groepen met zeer uiteenlopende waarden en levensstijlen en grote publieke en private organisaties weerspiegelen die heterogeniteit in hun personeelsbestand, klantenrelaties en marketing. Het is politiek correct en commercieel wijs om die heterogeniteit te weerspiegelen. Voor mensen die nog steeds hun sociale omgang vinden in netwerken van hun gelijken verhoogt dit juist het contrast wanneer zij de publieke ruimte betreden. Daar ontmoeten zij een politiemans van Noord-Afrikaanse afkomst, horen in hun supermarkt een Aziatische taal via het omroepsysteem, ontmoeten op hun werk een collega die rechtstreeks uit India is overgekomen.¹

Sommigen voelen zich ook minder veilig in de publieke ruimte. Zij hebben de

¹ Deze voorbeelden zijn ontleend aan de Ierse en Britse situatie; in Nederland zijn vergelijkbare ervaringen op te doen — de vertaler.

overtuiging dat je in toenemende mate ‘van de straat’ moet zijn om er jezelf te kunnen handhaven. De publieke ruimte is per definitie open voor het publiek en dat publiek bestaat mede uit zichtbare groepen die geen deel hebben aan de economie: alcohol- en drugsverslaafden, psychiatrische patiënten en de wolf in schaapskleren die schrik aanjaagt omdat die er heel gewoon uitziet — de pedofiel, terrorist, verkrachter, etc. Het is geen overdrijving dat sommigen hierin een belangrijke reden vinden om het publieke domein niet meer te betreden. Dus trekt de middenklasse zich terug uit gemengde wijken en ontstaan omheinde residentiële appartementen en afgesloten winkelcentra. Ouders leren hun kinderen vreemden te wantrouwen en het publiek bemoeit zich niet meer met het anti-sociale gedrag van kinderen en jongeren op straat.

Het is moeilijk het nettoresultaat van de verrijking van het privé domein en de verarming van het publieke domein te beoordelen. Vooral uit Amerika, door onderzoek van Robert Putnam en anderen,² komt materiaal dat aangeeft dat bemiddelende instituties wegwijnen (deelname in vakbonden, beroepsorganisaties, kerken, culturele verenigingen, vrijwilligerswerk en inzet voor de gemeenschap). Putnam schildert het beeld van een maatschappij die vroeger een intens sociaal verkeer kende maar die nu uit eenzame individuen bestaat die wel in de maatschappij leven, maar verder geheel los van die maatschappij staan. De belangrijkste oorzaken hiervan zijn tijdgebrek doordat mensen hard moeten werken, verder het veelvuldig wisselen van baan en het daardoor moeten verhuizen dat inherent is aan de tegenwoordige economie, de overdreven onafhankelijkheid die door de consumentencultuur wordt aangeprezen, en — vooral — de gevolgen van televisie en andere communicatiemiddelen op de menselijke omgang. “Mensen kijken nu naar *Friends* in plaats dat ze vrienden hebben, aldus Putnam. Hij laat verder zien dat Amerikanen minder sport beoefenen, minder bloed geven, minder nieuws tot zich nemen, minder thuis anderen te eten uitnodigen, minder stemmen, minder kaarten sturen en minder aan liefdadigheid geven dan twee decennia geleden. Informele maatschappelijke verbanden zijn aan het verdwijnen.

Aanhangers van de nieuwe technologieën stellen hier hun argumenten tegenover. Zij stellen dat als je analyseert welk gebruik mensen van nieuwe technologieën maken, het eerder opvalt dat betrokkenheid op de gemeenschap geenszins ontbreekt. Zij stellen dat de verbondenheid van mensen slechts schijnbaar afneemt omdat Putnam en anderen uitsluitend naar traditionele en al lang bestaande sociale netwerken kijken (de zogenaamde ‘oude maatschappij’: kerken, vakbonden, sportverenigingen, liefdadigheidsinstellingen, ouderverenigingen, etc.). De betrokkenheid op de gemeenschap zou eerder een groei laten zien als we kijken naar de sociale interactie die door nieuwe communicatiemiddelen wordt vergemakkelijkt. “Het internet schept een hele reeks van nieuwe gemeenschappen, meestal op basis van een gemeenschappelijke interesse van mensen, ongestructureerd en continu in verandering” (The Times, London, 08/07/00).³ De privé-sfeer zelf is

2 Robert D. Putnam (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster. Also, Francis Fukuyama (1999), *The Great Disruption. Human Nature and the Reconstitution of the Social Order*. Profile Books; (1995), *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Hamish Hamilton.

3 Peter J. Katzenstein (2000), “Confidence, Trust, International Relations, and Lessons from Smaller Democracies.” In Susan Pharr and Robert Putnam (eds.), *Disaffected Democracies. What's Troubling the Trilateral Countries*. Princeton University Press.

met de wereld verbonden en niet meer zo exclusief privé. Werk en politieke vraagstukken infiltreren in de privé-sfeer en daarin ligt een gedeeltelijke compensatie voor de vlucht uit het publieke domein.

Nederland en Ierland zijn niet de VS. Maar zelfs in onze kleine West-Europese maatschappijen is een sterke binding aan een nationale maatschappij niet meer vanzelfsprekend. Anders dan onmiddellijk na de oorlog wordt die binding ook niet zomaar overgedragen op nieuwe generaties of op immigranten. Er zijn zorgwekkende ontwikkelingen. Minder mensen identificeren zich met de gevestigde politieke partijen; liever zijn zij betrokken bij 'one-issue'-bewegingen en ad hoc coalities. Minder mensen worden lid van vakbonden; zij vertrouwen op hun eigen capaciteiten om met hun werkgevers te onderhandelen en verwisselen van werkgever om hun positie te verbeteren. Minder mensen bezoeken de gevestigde kerken; zij stellen zelf de inhoud van hun geloof samen en bepalen zelf wie hun gelijkgestemden zijn. Minder mensen ondersteunen grote algemene landelijke vrijwilligersorganisaties; zij steunen eerder lokale en specifieke organisaties.

Maar is een ernstige teloorgang van sociale cohesie de achtergrond van deze ontwikkelingen? Om welke redenen zouden we ons zorgen moeten maken dat mensen het publieke domein verlaten en zich terugtrekken in de privé-sfeer? In de beperkte ruimte van mijn bijdrage wil ik mij richten op vier terreinen die hier van belang zijn: ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, veranderingen ten aanzien van het gezin, de aard van sociale uitsluiting en de breuk met de nationale politiek. In al deze gevallen zijn er enorme veranderingen gaande. Nationale politiek die zich van die veranderingen rekenschap geeft, is in staat de met die veranderingen gepaard gaande problemen aan te pakken. Mijn bijdrage zal zich toespitsen op de vraag: rond wat willen wij dat de maatschappij samenhang herwint, en op die vraag zal ik een persoonlijk antwoord geven.

2 Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en sociale samenhang⁴

De meeste regeringen in de Europese Gemeenschap zien het scheppen van banen als de strategie bij uitstek om sociale uitsluiting tegen te gaan. In dat verband wil ik eerst op twee ontwikkelingen op de West-Europese arbeidsmarkt wijzen die die politiek ondersteunen.

a) Terugdringen van de werkloosheid verdient voorrang. West-Europa mag dan denken dat zij met relatief genereuze werkloosheidsuitkeringen mensen zonder werk beter in staat gesteld heeft om deel van de maatschappij te blijven uitmaken dan wanneer zij gedwongen zouden zijn elke willekeurige laagbetaalde baan aan te nemen, maar deze veronderstelde superioriteit van het Europese over het Amerikaanse systeem is nooit getoetst. Ongetwijfeld zijn er werklozen die een uitkering ontvangen en die zich daardoor ondanks hun werkloosheid nog steeds deel voelen van de hoofdstroom van de maatschappij. Er zijn echter ook vele werklozen in Europa die de ervaring hebben dat hun leven tot stilstand is gekomen en dat zij slechts in de marge van de maatschappij participeerden. Zelfs in landen waar het inkomen relatief goed verzekerd is, is werkloosheid verbonden met slechtere gezondheid, stress en een verminderde tevredenheid met het

⁴ In deze paragraaf worden veel onderzoeksgegevens weergegeven zonder uitgebreide bronvermelding. Die kan verkregen worden bij de auteur.

leven. Het is daarom plausibel dat in de beter draaiende economieën in Europa mensen die relatief laag geschoold werk verrichten zich meer opgenomen in de maatschappij voelen dan wanneer zij werkloos zouden zijn geweest of buiten het arbeidsproces zouden staan.

b) De opmars van vrouwen is heel significant. Met de opkomst van de diensteneconomie en de groeiende druk op werkgevers om de loonkosten te drukken, is de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt op alle niveaus verstevigd. Hun arbeidsparticipatie en salaris zijn gestadig gestegen. Vrouwen hebben meer uiteenlopende beroepen en zijn hoger in de hiërarchieën van organisaties doorgedrongen dan ooit tevoren. In de VS ontsnappen ook laaggeschoolde zwarte vrouwen aan het uitzichtloze lot dat het deel is van veel zwarte mannen, zij werken in grotere aantallen en verdienen meer dan voorheen. In het algemeen is in West-Europa volledige gelijkheid nog ver weg. Vrouwen doen vooral parttime werk, gelijk loon voor gelijke functies is nog niet altijd vanzelfsprekend en vele organisaties kennen nog glazen plafonds. Toch is de opmars van de vrouw ontegenzeggelijk gaande.

Er zijn echter ook trends aanwijsbaar die erop wijzen dat het hebben van een baan minder gaat bijdragen aan sociale samenhang. Die ontwikkelingen verzwakken de hypothese dat werkgelegenheid altijd de beste manier is om uitsluiting tegen te gaan.

i - Het inkomen van mensen die in hetzelfde land, dezelfde stad en zelfs dezelfde wijk wonen, kan dramatisch gaan verschillen door de werking van de wereldwijde markt. Hooggekwalificeerde vakmensen en ervaren managers kunnen hun capaciteiten wereldwijd inzetten en sommigen van hen verdienen aldus exorbitant hoge salarissen. Hun lager geschoolde landgenoten ervaren directe concurrentie van mensen in andere landen of van immigranten die hetzelfde werk voor minder loon doen omdat hun familie in landen met een lagere levensstandaard blijft wonen.

ii - Binnen veel bedrijven worden solidaire loonschalen vervangen door loon overeenkomstig de bijdrage aan en waarde van iedere werknemer voor het bedrijf. De wederzijdse samenhang tussen de verschillende taken in een bedrijf wordt door de dan ontstane grote verschillen in betaling tussen top en werkvloer irrelevant verklaard.

iii - De druk van internationale concurrentie en de eisen van steeds kritischer consumenten maken flexibiliteit in het werk steeds belangrijker voor werkgevers. In Europa wordt die gevraagde flexibiliteit — van werktijden, contracten en taken — vooral opgebracht door nieuwe werknemers. Zij die al een baan hebben, de 'insiders', slagen erin hun eigen werkomstandigheden buiten de onderhandelingen te houden. Het komt veelvuldig voor dat mensen samenwerken in hetzelfde werk maar heel verschillende contracten hebben en verschillen in salaris, vooral bij onderaanneming. Deze twee-verdiepingen arbeidsmarkt is een van de redenen voor de verminderde belangstelling voor het vakbondslidmaatschap bij hen die voor het eerst een baan krijgen.

iv - Wanneer de economie goed draait, profiteren hoog en laag betaalden beide. De op innovatie gebaseerde moderne economie heeft niet alleen hoog gekwalificeerden nodig, maar ook de caissière die de streepjescode langs de scanner haalt, de serveerster in het restaurant, de bewakers, tuinmannen, etc. Dat we jonge mensen aanmoedigen hun capaciteiten en opleiding maximaal te ontplooiën, kan als neveneffect hebben dat degenen met lager gekwalificeerd werk ook lager in sociaal aanzien zullen staan.

v - Werk kan ook polariseren tussen huishoudens wanneer zowel het percentage huishoudens waar twee of meer mensen werken (arbeidsrijk) stijgt als ook het percentage huishoudens waar niemand meer een inkomen uit werk heeft (arbeidsarm).

In vergelijking met Groot-Brittannië en Ierland slaagt Nederland er vrij goed in te voorkomen dat de sterke toename van de werkgelegenheid vooral veel banen met een laag loon oplevert en de ongelijkheid in inkomen doet toenemen. Nederland is eerder een voorbeeld van hoe een grotendeels gedereguleerde, open en op de mondiale economie gerichte maatschappij kan samengaan met lokale diensten die sociale cohesie bewaren en hoe een sociale politiek de gevolgen van inkomensverschillen als gevolg van de deelname aan de mondiale markt kan verzachten.⁵

De mondiale markt blijft echter van diepgaande invloed in onze samenleving op de verdeling van de kansen op werk, de honorering van werk en hoe mensen hun werk beleven. Naar mate de traditionele geneigdheid van het Europese Sociale Model om werklozen over lange perioden te steunen vermindert, neemt de stress en onzekerheid bij de werkenden toe. Alan Greenspan (voorzitter van de Federale Bank van de VS) volgt niet alleen het werkloosheidscijfer in de VS maar ook indicaties van het gevoel van zekerheid van hen die wel een baan hebben. Hij beschouwt een hoge score van onzekerheid net zo significant als een laag werkloosheidscijfer en ziet die twee tezamen als een positieve indicatie dat de Amerikaanse economie kan blijven groeien zonder de inflatie aan te wakkeren. De Europese arbeidsmarkt lijkt zich ook in deze richting te ontwikkelen: minder werklozen en meer onzekerheid bij werkenden. De gevolgen voor de maatschappelijke samenhang en voor de mate waarin mensen op het gezinsleven, de maatschappij en de politiek betrokken zijn, zijn niet eenduidig, maar kunnen diep ingrijpen als de Amerikaanse ervaring zoals Putnam die beschrijft indicatief is.

3 Veranderingen in het gezin en de individualisering van het huiselijk leven

Veranderingen in het gezin hebben ver strekkende gevolgen voor de maatschappij. Het belang van het gezin voor de maatschappij, is dat het de plaats is waar de burgers van morgen opgroeien en gevormd worden. Tal van studies wijzen erop dat de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling van kinderen, hun schoolprestaties en hun omgang met de wereld buiten het eigen huis in hoge mate beïnvloed worden door hoe hun ouders met hen omgaan in de eerste levensjaren. Uit onderzoek blijkt tevens dat huwelijksrelaties en ouderschap een belangrijke invloed hebben op de kwaliteit van het leven van volwassenen, in die mate ook dat het moeilijk is verstoorde relaties te compenseren met succesvolle carrières en extra inkomen.

Als de intieme sfeer van thuis ter sprake komt, betreden we gevaarlijk terrein, helemaal in een land dat een voorbeeld is van vertrouwen in de intuïties van mensen en

5 De OECD's *Employment Outlook*, July 1996, bevat een gedetailleerde analyse. Het in Zwitserland gevestigde *International Institute for Management Development* en de Oxfordse econoom prof. Anthony Atkinson, verwijzen in positieve zin naar Nederland. Een vrij uitputtende beschrijving van de ervaring van Nederlanders om over een periode hun inkomen te waarborgen staat in Goodin, Headey, Muffels and Dirven (1999), *The Real Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge University Press. Dit werk vergelijkt de VS, Duitsland en Nederland en het geeft een duidelijke bevestiging van de kwaliteit van het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid. Dit stelsel dringt het aantal mensen dat in armoede leeft terug en zorgt dat armoede ook niet langer gecontinueerd wordt dan in de twee andere vergeleken systemen.

waarin de staat en het publieke debat de persoonlijke keuzes van mensen geacht worden te respecteren. Het gezin is vanouds ook een politieke speelbal waardoor elke discussie al gauw lijdt onder het gebruik van stereotypes.

“Voor rechts is het gezin de centrale institutie voor het kweken van ordelievend gedrag. In het gezin wordt discipline aangeleerd, impulsief gedrag beheerst, respect bijgebracht en wordt de basis gelegd van beschaafd gedrag dat de volwassene zal leiden in de wisselvalligheden van zijn toekomstige leven.... Maar voor links is de recente aandacht voor het gezin een manier om de aandacht af te leiden.... Sociale rechtvaardigheid, de economie en de werkgelegenheid zijn de zaken waar het om draait.... Wijzen op kwetsbaarheden in het gezin, zoals bijvoorbeeld eenoudergezinnen, wordt gezien als het beschuldigen van het slachtoffer.”⁶

Een verdere reden voor voorzichtigheid is dat christenen vaak over de grote veranderingen in het gezinsleven praten alsof ze, geconfronteerd met kerkverlating en secularisering, een groeiend aantal mensen ervan moeten overtuigen dat seksuele vrijheid, onstandvastige relaties tussen ouders, en het ondergeschikt maken van ouderschap aan inkomen en carrière, verkeerd is. In mijn werk kom ik velen tegen die niet praktiseren of geloven als christenen, maar die dezelfde overtuiging hebben ten aanzien van het gezinsleven. Wat echter niet duidelijk is, is in hoeverre de veranderingen in het gezinsleven inderdaad als negatief beoordeeld moeten worden. Al te makkelijk overdrijven we de kwaliteit van seksuele verhoudingen van vroegere generaties, de harmonie van het gezinsleven en de bescherming die kinderen vroeger hadden. We moeten erkennen dat de autoritaire verhoudingen, de tradities en sociale conventies die in en voor het gezin golden, wel eens van hun voetstuk af mochten. Al te makkelijk zien we over het hoofd dat de nieuwe generaties weer eigen vormen vinden voor deze oude waarden.

Het is niet mijn pretentie hierover het laatste woord te zeggen, maar het zou de slechtste vorm van politieke correctheid zijn om de veranderingen in het gezinsleven niet te betrekken in deze verhandeling over maatschappelijke cohesie. We kunnen de effecten van die veranderingen in drie hypothesen samenvatten.

I – *De maatschappij heeft een legitiem belang om stabiele relaties tussen ouders te bevorderen.* Daarover zou ik het volgende willen opmerken.

i – Onderzoek toont aan dat kinderen die opgroeien in stabiele twee-ouder gezinnen het beste af zijn. Het is echter ook ontegenzeggelijk het geval dat het aantal kinderen dat in zulke gezinnen opgroeit, afneemt. Er komen meer éénoudergezinnen voor en de relaties van ouders zijn minder standvastig — het aantal echtscheidingen neemt toe evenals het uiteengaan van samenwonenden.

ii – Het blijkt dat de afwezigheid van de vader de emotionele ontwikkeling en sociale aanpassing van kinderen, en vooral van jongens, benadeelt. De vader is echter afwezig in een toenemend aantal gezinnen met kinderen. De staat kan het inkomen van de vader wel vervangen, maar niet zijn rol als opvoeder.

iii – Bijdragen van de overheid lenigen de nood van eenoudergezinnen. Er zijn

6 Jock Young (1999), *The Exclusive Society. Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*. Sage Publications, p. 154-155.

echter geen aanwijzingen dat het verminderen van deze bijstand het aantal eenoudergezinnen doet afnemen.

2 – De maatschappij moet zich zorgen maken over het toenemend aantal gezinnen zonder kinderen.

iv – Als een maatschappij zichzelf niet reproduceert, heeft dat gevolgen voor de immigratiepolitiek en de economische prestaties in verhouding tot andere landen in de toekomst.

v – Het aandeel van gezinnen met kinderen neemt af in vele landen. Dat komt omdat paren het krijgen van kinderen uitstellen of kiezen geen kinderen te hebben terwijl het aantal eenpersoonshuishoudens toeneemt.

vi – Jonge mensen die het aangaan van een huwelijk en het stichten van een gezin uitstellen vanwege de eisen van hun carrière, ervaren dat het naderhand moeilijker wordt om op hun beslissing terug te komen, een partner te vinden en kinderen te krijgen.

vii – Hoewel steun voor grote gezinnen vanwege de overheid de opvoeding van kinderen helpt, is die steun op zichzelf niet in staat de tegenwoordige culturele weerstand tegen kinderen krijgen te pareren.

3 – De maatschappij moet ouderschap waarderen en die krachten die ouderschap onder druk zetten, trachten tegen te gaan.

viii – Ouderschap brengt meer zorgen met zich mee en is duurder geworden nu kinderen ontdekt zijn als een belangrijke consumentenmarkt en door de media jeugdculturen worden gekweekt. De snelle veranderingen in de informatie en communicatietechnologie en in sociale omgangsvormen zorgen ervoor dat jongeren over veel zaken meer weten dan hun ouders (bijv. over drugs).

ix – In veel gezinnen is het noodzakelijk dat beide ouders werken. Daardoor krijgen de kinderen soms minder aandacht en leiding van hun ouders.

x – De combinatie van lange werktijden en hoge besteedbare inkomens leidt ertoe dat het gezinsleven meer en meer individualiseert. Gezamenlijke maaltijden op een vast tijdstip zijn minder gebruikelijk, meer tijd wordt besteed met de elektronische media dan met gezamenlijke gezinsactiviteiten.

Ik breng al deze observaties naar voren ter ondersteuning van mijn stelling dat een of andere vorm van gezinspolitiek noodzakelijk is in West-Europa. Het zijn algemene observaties die misschien niet allemaal opgaan voor de Nederlandse situatie. Wat echter belangrijk is, is dat er geen a priori christelijk standpunt noodzakelijk is om te stellen dat vanwege de bijdrage aan sociale cohesie de stabiliteit van relaties tussen ouders en het opvoeden van kinderen heden ten dage hoger gewaardeerd dienen te worden als publieke goederen dan voorheen.

4 De aard van sociale uitsluiting en het ontstaan van een 'onderklasse'

Men ziet soms dat er sprake is van een zodanige cumulatie van onzekerheid over de eigen

financiële positie, onzekerheid over de eigen identiteit en een individualisering van de eigen vooruitzichten dat een a-sociale en niet te socialiseren groep mensen ontstaat die buiten de maatschappij leeft — de onderklasse, de vergeten burgers, een tweede natie. Jonge zwarte mannen in de VS vormen de groep waar dan vaak naar verwezen wordt. De statistieken voor deze groep zijn inderdaad verontrustend: een groot percentage is in aanraking met justitie, is werkloos, heeft buitenechtelijke kinderen, experimenteert met drugs, etc. Subgroepen in West-Europese samenlevingen — zoals werkloze jongeren, laaggeschoolde jongens die niet op de arbeidsmarkt participeren, alleenstaande ouders, immigranten — worden gevraagd of er tekenen zijn die erop wijzen dat ook zij de handdoek in de ring gooien en de maatschappij gaan beschouwen als een samenzwering waarmee anderen hun leven controleren.

Bij nadere analyse blijkt echter dat de groepen die gekenmerkt worden door een cumulatie van maatschappelijke achterstand geen alternatieve waarden aannemen of de maatschappij de rug toe zouden keren. Studies in de zwarte getto's in de VS laten zien dat de jongeren uiterst gevoelig zijn voor reclame en de betekenis van merkartikelen, gedeeltelijk omdat zij door lage opleiding en gebrek aan andere activiteiten enthousiaste televisiekijkers zijn. Als deze jongeren stelen, stelen zij niet een instrument om de tijd te weten, een voertuig om zich van A naar B te verplaatsen of om schoeisel te hebben; zij stelen de Rolex, de BMW en de Gucci schoenen. Het geweld van jonge zwarten is niet een berekende aanval om zo de maatschappij te ondermijnen, zoals dat bij de ideologisch geladen groepen van extreem rechts en bij bevrijdingsbewegingen geval is, maar een onbeholpen manier om voor zichzelf te bewijzen dat zij geleerd hebben van hun voorbeelden: de autoritaire ouders, de macho cultuur en de media. De leefstijl die zij nastreven en het respect dat zij begeren maakt deze zwarte jongeren 'All American'. Maar de tekens van succes die de maatschappij hen voorspiegelt, zijn voor hen onbereikbaar via de wegen die de meeste mensen bewandelen. Weinig scholing, het wantrouwen waarmee ze tegemoet worden getreden en de armzalige netwerken in hun eigen wijken maken het hebben van een baan voor hen een vernederende en frustrerende ervaring.⁷ Mijn hypothese is dat zwarte en latino jongeren een over-identificatie hebben met consumenten producten juist omdat zij economische en raciale uitsluiting ervaren. Zij zijn cultureel opgenomen in de hoofdstroom van de Amerikaanse maatschappij, maar economisch en maatschappelijk buitengesloten.

Hoewel deze studies gedaan zijn in een maatschappij waar sociale uitsluiting aantoonbaar meer schade lijkt aan te richten en waar veel discussie wordt gevoerd over het bestaan van een onderklasse, is deze dynamiek ook in West-Europa aanwezig. Het gaat dan eenvoudig gezegd om de compenserende werking van consumptie voor mensen met weinig mogelijkheden op de arbeidsmarkt. Hoe meer een groep door sociale en economische oorzaken gefrustreerd wordt in hun pogingen te slagen op de arbeidsmarkt, hoe meer die groep de consumerende levensstijl apprecieert die voor anderen de waarde van werk inhoudt. Het deelhebben aan die levensstijl betekent succes, onafhankelijk van je

7 Vooral aanbevolen: Carl Nightingale (1993), *On the Edge*. New York: Basic Books. *A study of the black ghetto in Philadelphia*; Philippe Bourgois (1995), *In Search of Respect*. Cambridge: Cambridge University Press. *A study of a Puerto Rican barrio in New York*.

status op de arbeidsmarkt. Want die levensstijl is immers niet alleen weggelegd voor hen die werken, maar ook voor hen die rijkdom hebben geërfd, de loterij hebben gewonnen of na een succesvolle carrière vervroegd met pensioen zijn gegaan. Dit beeld werd bijvoorbeeld aangetroffen bij bijstandontvangers in Frankrijk.⁸ In deze zwakste groep konden drie categorieën worden onderscheiden en geen van die groepen hing alternatieve culturele waarden aan. De eerste groep wordt gevormd door hen die hun werkloosheid en bijstandsuitkering als een tijdelijk iets zien; zij hebben de vaste hoop en de vooruitzichten dat zij eerdaags weer een ‘echte baan’ zullen hebben. De tweede groep bestaat uit diegenen die geïsoleerd zijn geraakt van de netwerken van hun familie en van de maatschappij en veelal persoonlijke problemen hebben, zoals bijvoorbeeld alcoholverslaving. Zij zijn weinig kritisch wat betreft het soort werk dat zij aangeboden zullen krijgen omdat zij in elk werk een manier zien om weer met mensen in contact te komen en voor de maatschappij te laten zien dat zij bestaan.

De derde groep is het meest significant. Het gaat dan om mensen die op het oog tevreden zijn met hun bestaan in de bijstand, zich verzetten tegen herscholing en sollicitaties en die goed ingevoerd zijn in de rechten die zij onder de regels van de bijstand hebben. Vinden we hier dan een groep die buiten de maatschappij wil leven, die afkerig is van de waarde van het hebben van een inkomen en die niet in staat is om hun kinderen naar behoren te socialiseren? Wat de Franse studie ontdekte was dat deze categorie hoofdzakelijk uit laag geschoolde mannelijke kostwinners bestond die tot de conclusie waren gekomen dat hun werkzame leven voorbij was en dat de banen waarmee zij een goed inkomen voor hun gezin konden verdienen en die hen een zekere sociale status gaven — de banen waarmee zij opgegroeid waren — er niet meer waren. Vandaar ook dat zij de arbeidsbemiddeling veelal zagen als het aansmeren van ‘McDonalds-banen’. Deze groep trekt zich terug in het eigen gezinsleven waar zij hun kinderen aanmoedigen hun opleiding te vervolgen — want de hoop dat hun kinderen eens een fatsoenlijke baan zullen hebben, leeft wel bij hen. Ze proberen hun huis zo goed mogelijk in te richten en mee te doen zodat hun levensstijl niet schrill afsteekt bij die van de maatschappij als geheel — vandaar dat zij gebrand zijn op alles waar zij onder de bijstand recht op hebben.

Ook in buurten waar veel immigranten wonen is de compensatie door consumptie goed zichtbaar. De immigrant die geen werk kan vinden of die slecht betaalde en wisselende baantjes heeft, kan het gastland als ongastvrij ervaren en zich terugtrekken in het eigen netwerk van familie en etniciteit. Binnen die kringen dienen de consumptie goederen als teken dat het verblijf in het vreemde land niet voor niets is. En als er dan weinig geld naar de familie thuis kan worden gestuurd, zal die in ieder geval trots zijn op wat de emigrant heeft bereikt in den vreemde. De status die verbonden is met het bezit van het nieuwste model televisie is enorm. De twee jaar dat ik in een Turkse wijk in Brussel heb gewoond, hebben mij ervan overtuigd dat de kwaliteit van het sociale leven voor immigranten in Europa beter is dan dat van de laaggeschoolde oorspronkelijke populatie.

Het is een cliché van de media om het publiek te verontrusten met de anekdotes hoe goed mensen die van de bijstand leven het wel niet hebben, hoe zij zich video en kleurentelevisie kunnen veroorloven en merkkleding voor hun kinderen. Als we te vrijgevig

8 Serge Paugam, (1993), *La Société Française et Ses Pauvres – L'expérience du revenu minimum d'insertion* Presses Universitaires de France.

publieke middelen uitgeven, ondersteunen we eigenlijk mensen die de maatschappij die hen die steun geeft minachten, zo is de achterliggende gedachte. Wat we echter veeleer zien, is dat mensen in de bijstand enthousiast de cultuur van de maatschappij, de cultuur van consumptie, omarmen. Binnen die cultuur hebben zij hun zelfrespect en sociale status weten te behouden, ondanks dat de traditionele weg via een betaalde baan voor hen afgesloten was.

Het probleem van afhankelijkheid van de bijstand wordt vaak gepresenteerd als een probleem van slecht gesocialiseerde mensen met een zwak arbeidsethos en weinig respect voor de maatschappij. Vanuit dat gezichtspunt worden dan rigoureuze maatregelen voorgesteld om het ontvangen van uitkeringen afhankelijk te maken van de activiteiten die de persoon onderneemt om werk te vinden via sollicitaties en trainingsprogramma's. Vanuit dat gezichtspunt levert het hebben van welke baan dan ook netto maatschappelijke winst. Maar als we naar de resultaten kijken van de 'werk-in-plaats-van-uitkering' politiek in de VS die vanaf 1996, na de hervorming van de sociale zekerheid aldaar, in gang werd gezet, verschijnt een ander beeld van wat de kern van uitkeringsafhankelijkheid is.

Er zijn altijd tegenstemmen geweest die stellen dat er geen harde bewijzen zijn dat alleenstaande ouders, langdurig werklozen en andere groepen die afhankelijk zijn van een uitkering, een lager arbeidsethos hebben. Integendeel, als mogelijkheden zich aandienen door een aantrekkelijke economie waarin weer laaggeschoolde arbeid aangeboden wordt en wanneer door belastings- en inkomensmaatregelen een armoedeval kan worden voorkomen, neemt het aantal uitkeringstrekkers en langdurig werklozen sterk af. Maar zelfs dan moeten we ons afvragen of het wel wenselijk is dat in de maatschappij ieder die in staat is te werken ook werkt en niet van een uitkering afhankelijk is en dat dus ook groepen als alleenstaande ouders volledig aan het werk zijn. In onze maatschappij is het namelijk zo dat er mensen zijn die — ook al werken zij enthousiast een volledige werkweek — volgens de markt zo'n lage productiviteit hebben dat wat zij winstgevend nog aan loon kunnen ontvangen hen niet boven de armoede grens uittilt, laat staan hen in staat stelt met de hoofdstroom van de maatschappij mee te kunnen doen.⁹

Het is ideologie en niets anders, die volhoudt dat werklozen en de maatschappij beter af zijn als zij een hongerloon ontvangen voor laag gekwalificeerd werk in plaats van dat zij afhankelijk zijn van een uitkering. Het is ideologie die zonder op de feiten acht te slaan volhoudt dat kinderen van werkende alleenstaande moeders beter af zijn met het rolmodel dat hun werkende moeder biedt dan wanneer zij thuis aanwezig kan zijn. Het is ideologie en niet zorgvuldige afweging waaruit geconcludeerd wordt dat programma's zoals *New Deal* in Groot-Brittannië en *workfare* in de VS tot de grote afname van uitkeringstrekkers in die landen hebben geleid. Het lijkt integendeel eerder dat de VS, en Groot-Brittannië in haar voetspoor, gevaarlijk bezig is door de hele sociale zekerheid te herstructureren in een tijd van economische hoogconjunctuur. Het risico is dat een neergang van de economie opnieuw armoede brengt als laaggeschoolde arbeiders op straat

9 Edmund S. Phelps (1997), *Rewarding Work. How to Restore Participation and Self-Support to Free Enterprise*. Harvard University Press.

komen te staan en nu geen weg terug in de sociale zekerheid meer hebben.¹⁰

5 Desinteresse in de nationale politiek

“De sterke vermindering van de betrokkenheid van burgers bij politieke partijen over de laatste decennia is een bijna perfecte generalisatie voor de politieke wetenschap” (Pharr & Putnam, 2000). Dat mag zo zijn, maar de betrokkenheid van burgers op politieke vraagstukken — het milieu, de schuldenlast van de derde wereld, de Europese integratie, vluchtelingen en asielzoekers, drugs en misdaad, etc. — kan nu andere vormen aannemen dan uitsluitend via de affiliatie met een politieke partij. “De verbreding van de mogelijkheden tot politieke actie voor de burger is één van de meest invloedrijke veranderingen in de politieke oriëntatie van het publiek in democratieën in de laatste dertig jaar” (geciteerd in Katz, 2000). Studies door de Republikeinse en de Democratische Partij in de VS tonen aan dat deze partijen in toenemende mate worden beheerst door actiegroepen die niet loyaal staan tegenover de visie van de partij als geheel, maar alleen voor bepaalde thema’s en voor een beperkte tijd. Maar ondanks dat men zou kunnen denken dat de partijen zo meer aandacht hebben voor wat de mensen bezig houdt, blijkt dat slechts ongeveer de helft van het electoraat in de VS bij de presidentsverkiezingen stemt.

Het is zelfs waarschijnlijk dat maatschappelijk vertrouwen omgekeerd evenredig is met het vertrouwen in politieke instituties. Het onderling vertrouwen in de maatschappij kan toenemen terwijl er een desillusie heerst ten aanzien van politici, politieke partijen en de werking van het parlement en de rechterlijke macht — de ‘witte marsen’ in België zijn daar een voorbeeld van. Politici hebben de indruk dat hun werk wordt bemoeilijkt doordat er minder vertrouwen in de maatschappij is tussen burgers, omdat de maatschappij als geheel minder beheersbaar is, omdat de burgers minder betrokken zijn op de maatschappij, zich tegen belastingen verzetten of omdat de nieuwe communicatietechnologieën de ervaring van mensen individualiseert en zij geen belang meer stellen in de gang naar de stembus, enzovoort. Maar wat ook het geval kan zijn, is dat mensen meer en meer aan het werk van politici voorbijgaan en het kritiseren omdat zij beter geïnformeerd zijn door de overal aanwezige media. Door de ict-ontwikkeling hebben mensen ook meer mogelijkheden tot hun beschikking om collectief actie te voeren buiten bestaande partij-kaders om en die mogelijkheden worden als meer effectief ervaren. Het aantal uitglijders van regeringen in de westerse democratieën is verbijsterend: incompetentie van nationale regeringen tegenover verschillende bedreigingen van de maatschappij; geheime relaties tussen regeringen en grote bedrijven; persoonlijk falen van prominente politici. Geen van onze democratieën is een groot schandaal bespaard gebleven en het cynisme dat daarvoor bij het publiek ontstaan is, is moeilijk te overschatten.

Draait de (nationale) politiek om de (mondiale) economie? Dit is een centrale vraag in de West-Europese democratieën. Veel mensen hebben het idee dat het actuele thema voor de nationale politiek de economie is en dat bij de belangrijke economische vraagstukken de regering en de oppositie uit hetzelfde vaatje tappen. Het lijkt weinig uit te maken wie aan de macht is, de nationale politiek draait toch steeds om de vraag hoe er

10 Rebecca M. Blank, 2000, “Fighting Poverty: Lessons from Recent U.S. History”; David T. Ellwood, 2000, “Anti-Poverty Policies for Families in the Next Century: From Welfare to Work – and Worries.” Both in *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 14, No. 1, Spring 2000.

voor te zorgen dat het land kan overleven en bloeien in de mondiale markt. Daarmee samenhangend is 'proletarisering', ervoor zorgen dat een zo groot mogelijk deel van de bevolking een betaalde baan heeft, een constante in het beleid.

De nationale regeringen van de kleinere West-Europese staten zijn inderdaad geobsedeerd door de mondiale markt. Hun mogelijkheden om het levensonderhoud en de levensstandaard van de eigen burgers te beschermen is beperkter geworden. De wereldmarkt is de grote werkgever geworden op de nationale arbeidsmarkt en de rol van de regering is ervoor te zorgen dat dit mogelijk is en het land de aansluiting niet verliest. Niemand zegt nee tegen de hogere materiële levensstandaard die de mondiale markt mogelijk maakt, maar de prijs die ervoor betaald moet worden is een snelle omvorming van de nationale economie. Bedrijven die synoniem waren met zekerheid van werk en die symbolen waren van nationale trots, worden leveranciers van aandeelhouderswaarde. De prestaties worden jaarlijks of zelfs per kwartaal beoordeeld door de sentimenten van de belegger wereldwijd. De druk om concurrerend te zijn heeft ook gevolgen voor gevoeligere zaken dan de hoogte van het loon, werkomstandigheden en de sociale zekerheid. De gewoontes en instituties in een maatschappij worden ook onderworpen aan een internationale controle op concurrentiekracht. Hoe Europa de veestapel behandelt, het landelijk gebied beschermt, de zondag als speciale dag wil behouden, er is niets in het leven van de natie waar de mondiale markt niet zijn neus in steekt. Europa is overigens niet de enige regio waar karakteristieke maatschappelijke en culturele instituties onder druk komen door de economische integratie. De traditionele rol van de vrouw in Islamitische landen en de semi-religieuze wijze van rijstteelt in Japan staan eveneens onder druk vanwege hun incompatibiliteit met de eisen van de mondiale economie.

Bijna elke werknemer in de West-Europese landen zal de koude wind van economische onzekerheid in de nek voelen. Bijna iedere burger heeft wel een lijst van maatschappelijke instituties en gebruiken die hij of zij niet op wil geven in het belang van efficiëntie en concurrentie. Het is niet voor niets dat veel mensen denken dat de Europese Gemeenschap als eerste doel heeft de gemeenschappelijke markt, dat bedrijfsbelangen de agenda stellen voor die gemeenschappelijke markt en dat globalisering de nationale overheden dwingt voorrang te geven aan de belangen van de private sector.

Het is zelfs mogelijk het sociale partnerschap, zoals het beroemde Nederlands 'poldermodel', primair te zien als een methode van de overheid om de flexibiliteit en concurrentiekracht van de nationale arbeidsmarkt te waarborgen en het maatschappelijke draagvlak te creëren voor de vanwege de mondiale concurrentie vereiste veranderingen in de loonpolitiek, belastingen en sociale zekerheid. Het enige verschil dat een regeringswisseling nog kan maken, betreft de details van het nationale partnerschap. Onder de ene regering zullen de insiders hun bevoorrechte positie kunnen veiligstellen, onder een andere regering zullen misschien degenen die niet in krachtige lobbies zijn georganiseerd meer gehoor vinden.

Het is goed eraan te herinneren dat gedurende het grootste gedeelte van de twintigste eeuw de politiek niet de economie als onderwerp had. Het ging om, bijvoorbeeld, het regeren van een wereldrijk, de wederopbouw, de verdediging van de vrije wereld tegen het kwaad, de nationale onafhankelijkheid of hereniging, het vestigen van de

democratie. Maar in alle West-Europese landen zijn deze taken die de geschiedenis aan een generatie had opgelegd en die nationale cohesie en solidariteit vereisten om uit te voeren, volbracht. Nu de ook laatste taken uit het recente verleden voltooid zijn, hebben de West-Europese industriële maatschappijen, en met name de jongere generatie, geen idee meer waarin hun samenhang gevonden wordt. Leuzen als “Allen voor de Gemeenschappelijke Markt” of “In de Naam van Mondiale Concurrentie” laten, het is niet verwonderlijk, de meeste mensen koud. Mensen ervaren een doelloosheid in hun leven precies omdat de gestegen materiële levensstandaard niet die bevrediging schenkt die het had voor de generatie die het trauma van de oorlog met zich droeg.

6 Mensen opnieuw motiveren in de nationale politiek te participeren: dankzij Europa meer onszelf worden

Er zijn genoeg zaken die nog niet af zijn in de maatschappij en de tijd waarin wij leven is niet minder opwindend en spannend dan de tijden van weleer, de tijd vlak na de oorlog. Het grote verschil is dat we vandaag de dag alleen terloops nog te maken hebben met nationale problemen en dat wat ons bezig houdt in wezen internationale vraagstukken zijn.

De val van de muur in Berlijn en het weer tot leven komen van de oostelijke helft van het Europese continent; de dreigende ondergang van Afrika ten zuiden van de Sahara aan AIDS, burgeroorlog en klimaatrampen; de bevolkingsexplosie in de landen aan de oost- en zuidkust van de Middellandse zee; het uitbreken van een regelrechte oorlog op de Balkan met daarbij de terugkeer van concentratiekampen — als hier geen historische mogelijkheden liggen om weer een collectief moreel doel te geven aan de welvaart in West-Europa, dan zal niets anders dit meer teweeg kunnen brengen. Maar de West-Europese democratieën, zelfs met de instituties van de Europese Gemeenschap als ondersteuning, lijkt het aan de wil te ontbreken om hun collectieve rol te versterken op dit historische moment.

Over de oorzaak van deze malaise verschillen de meningen. Mijns inziens is de belangrijkste reden gelegen in hetgeen ik eerder al heb aangevoerd, namelijk dat onze regeringen gebiologeerd zijn door de mondiale markt. Het onvermogen van West-Europa om, geconfronteerd met de historische gebeurtenissen, meer te doen, is een van de belangrijkste redenen waarom iemand als Paus Johannes Paulus II niet veel op heeft met onze maatschappijen en de EU. Sommigen, ook in Polen, vinden dit waarschijnlijk een verkapte zegen, maar zijn gezichtspunt kan niet zomaar afgewezen worden op grond van de positie van de paus op geheel andere zaken, zoals geboorteregeling en de wijding van vrouwen tot priester. Zijn visie is geworteld in zijn geloof en zijn diepe wens om de Slavische volkeren en de orthodoxe kerk te betrekken in de opbouw van Europa. En terwijl die belangrijke opdrachten zich aandienen, hebben de West-Europese democratieën vooral gediscussieerd over wat ‘chocolate’ mag heten en wat ‘natuurzuiver bier’.

Toch is West-Europa als geheel niet zo materialistisch en zelfingenomen. Het is gemakkelijk grappen te maken over de gemeenschappelijke markt. Het is ook de weg waarop vijftien naties zich bewegen om niet alleen voor de eigen bevolking vrede en welvaart te garanderen, maar tevens een gemeenschappelijk platform te scheppen om de internationale markt op de humaniteit te richten. Zoals eerder de industriële revolutie, roept de

opkomst van de mondiale markt angsten op en wordt hij als onrechtvaardig ervaren in de verdeling van kosten en voordelen. Die ontwikkeling is ook enerverend en hij betekent een volgende stap in de ontplooiing van de menselijke inventiviteit. We gaan een volgende periode in de geschiedenis van de mensheid in. Voor het eerst is er namelijk een zichtbare en gekanaliseerde verbinding tussen alle bewoners van deze planeet. Het is interessant te constateren dat de kerk weliswaar de onverschilligheid en hebzucht die inherent leken aan het functioneren van mondiale structuren en vooral het internationale monetaire systeem, ernstig heeft gekritiseerd, maar dat zij nooit het proces van mondialisering als zodanig heeft afgewezen. Leo XIII veroordeelde indertijd de inhumane behandeling van de arbeiders maar deed dat in een encycliek die overigens poogde de industrialisatie in goede banen te leiden en niet te stoppen. De christen behoort toe aan een gemeenschap die zo mondiaal is als zij zichzelf maar kan maken en die de eenheid van de mensengemeenschap koestert. Daarom is de taak die voor ons ligt die van het vormgeven aan de mondialisering door een afgewogen mix van mondiale instituties, verlicht internationalisme en bovenal een internalisering van de gevoeligheid voor mondiale aspecten bij hen die in de ontwikkelde industriële landen wonen.

Als nu de centrale vraag in dit verhaal is: “rond wat willen wij dat de maatschappij samenhang herwint?”, dan is het meest gepaste antwoord voor de kleinere democratieën: “rond een herwonnen nationale identiteit en een gereconstitueerde Europese Gemeenschap.”

Deze twee processen zijn verbonden: zonder samenhangende, zelfverzekerde en verlichte nationale maatschappij loopt de EG de kans te verworden tot een superstaat waar ieder uit de eigen privé-sfeer naar opkijkt voor bescherming als arbeider en consument. Zonder een EG die gevoelig is voor en betrokken bij belangrijke mondiale vraagstukken, verworden onze nationale maatschappijen tot afgesloten oases van welvaart met een nobel streven maar weinig daadkracht.

Zoals Galilei, wiens tegenstanders niet ophielden aan te tonen dat de aarde niet bewoog, kijk ik wel eens naar de EG en denk “en toch beweegt het.” De EG is altijd een pragmatische onderneming geweest die er in slaagde haar leden bij zich te houden door zich te richten op brood en boter in plaats van op waarden en ideologieën, die zaken immers die tot bittere conflicten hadden geleid. Dat verandert nu de democratieën geconfronteerd worden met grote uitdagingen waarbij het vasthouden aan onderscheidingen tussen socialisten, liberalen en christenen een gevaarlijke luxe wordt. Het formuleren van een Handvest van Grondrechten van de Europese Gemeenschap, het ontwerpen van een gemeenschappelijke buitenlandse politiek en van een gemeenschappelijke politiemacht, het oprichten van een gevechtseenheid die snel inzetbaar is voor humanitaire interventies, etc. het zijn stappen, hoe moeizaam ook en hoezeer veelal pas in reactie op gebleken tekortkomingen, die bij elkaar concreter inhoud geven aan waar de volkeren van de EG voor staan.

Als ik zo het positieve van Europa schets, betekent dat niet dat ik mij in het kamp van de federalisten bevindt. Onderscheiden nationale identiteiten zijn niet uit de tijd noch hebben die afgedaan. Zij zijn eenvoudigweg de meest geschikte platformen om sociale banden aan te halen en zij dragen bij aan de humanisering van de nieuwe tijd die

aanbreekt. De poging om een omvattender Europese identiteit te scheppen die aantrekkelijker en bevredigender zal zijn dan de nationale identiteit is ijdel en als dat al zou lukken, is het contraproductief. De centrale vraag is “wie zijn wij nu?” en die vraag moet op het niveau van onze respectieve maatschappijen gesteld worden.¹¹ Als je die vraag bijvoorbeeld aan het Nederlandse volk stelt, moet er een inhoudelijk antwoord komen, refererend aan specifiek Nederlandse gebruiken en specifiek Nederlandse doeleinden en waarden. Daarin zullen ook zaken uit het verleden betrokken worden. Bewuste pogingen om heterogeniteit te beperken en de elementen van samenhang in de maatschappij te versterken zullen hierbij horen. Het kan betekenen dat zaken genoemd worden als: de centrale rol van het onderwijs als instituut waar kinderen socialiseren; dat bij de instroom van immigranten rekening wordt gehouden met het vermogen van steden om nieuwkomers op te nemen; dat immigranten hulp krijgen om volwaardig Nederlands staatsburger te worden; dat het huwelijk en het gezinsleven worden ondersteund; dat werkgevers de waarde van duurzame relaties met werknemers zien; etc.

Wat dan ook van wezenlijk belang is, is dat het eigene van Nederlanders op zo'n manier wordt geformuleerd dat de rest van Europa en de immigranten naar Nederland dit Nederlandse waarderen en op de een of andere manier blij zijn dat Nederland deel uitmaakt van Europa. Nogmaals, het gaat er om in te zien dat Europa niets betekent zonder de onderscheiden volkeren die in de geschiedenis zijn gevormd en dat deze volkeren veel gezonder en samenhangende maatschappijen zullen hebben door hun gezamenlijk bouwen aan de Europese Gemeenschap.

Het herinterpreteren en reconstitueren van onze respectieve nationale ervaring is al aan de gang: ‘Europa heeft de waarde van de Franse Revolutie nodig’; ‘Europa heeft het Britse realisme nodig ten aanzien van de mondiale markt’; ‘Europa heeft de Spaanse toegang tot Zuid-Amerika nodig’. Een element van opportunisme ontbreekt natuurlijk niet: als gezegd wordt dat Europa het Britse realisme ten aanzien van de mondiale markt nodig heeft, of de Franse onafhankelijkheid van de Amerikaanse dominantie, horen we vooral de binnenlandse politieke argumenten van politici die zich pogen te verweren tegen eurosceptici. Een opmerkelijke Franse journalist gaf zo de volgende samenvatting van wat hij van een interview met de Franse minister van buitenlandse zaken had opgestoken:

“Wat u bedoelt is dus dat hoe meer de Franse buitenlandse politiek Frans blijft en de eigen Franse positie representeert — hoe meer Frankrijk dus de eigen positie accentueert — hoe meer Frankrijk bijdraagt aan Europa.”¹²

Het blijft jammer dat we onze nationale leiders zelden tegenover het electoraat horen reppen over andere motieven voor het belang van de Europese Gemeenschap voor het land dan de economische. Dat het ook gaat om de humanisering en de politieke sturing van de mondiale markt, om het effectiever maken van de nationale bijdrage aan de wereldwijde welvaart en aan vrede, om te verzekeren dat ieder land van een gezonde leefomgeving kan genieten en bescherming tegen internationale misdaad en ander kwaad dat alleen op intergouvernementeel niveau kan worden aangepakt, daar hoor je weinig

11 Nicholas Boyle (1998), *Who Are We Now? Christian Humanism and the Global Market from Hegel to Heaney*. University of Notre Dame Press.

12 Moisi and Vedrine (2000), *Les cartes de la France à l'heure de la mondialisation*, Paris: Fayard.

van. De Europese Gemeenschap wordt in de nationale politiek nog veelal opportunistisch behandeld: als de zaken goed gaan, is dat omdat de nationale politici zich goed geweerd hebben; als de zaken slecht gaan, is dat vanwege de bureaucratie in Brussel. De waarheid is natuurlijk dat wat gewrocht wordt in en door de Europese Gemeenschap te belangrijk is om beperkt te zijn tot de Gemeenschappelijke Markt, en dat voor 'kleine grote' landen als Nederland en 'kleine kleine' landen als Ierland de Europese Gemeenschap de best beschikbare structuur is om onze landen voorspoed en een positief zelfbeeld te geven om waardig en vaardig hun stem te laten horen in de internationale arena.

(vertaling: Hans Groen)

Getto's en Pleinen

Ontmoeting en samenhang als de opgave van de 21e eeuw

Jos van Gennip

1 Een rondgang

Het regent veel in Nederland en het is dikwijls mistig, en wie veel analyses leest over wat er in onze samenleving aan de hand is, denkt dat we onze geest ook niet altijd afschermen tegen de getijden. Zien we dan niet wat er bereikt is, hoeveel er bereikt is en vooral hoezeer onze cultuur en samenleving gewonnen hebben: armoedebestrijding, spreiding van welvaart, een brede arbeidsparticipatie, een meestal redelijk sociaal vangnet. De sociale kwestie is toch redelijk aangepakt, zou je zeggen, en dat was de eerste doelstelling van de christelijk sociale beweging die honderd jaar geleden begon.

foto: Cees van Doodeweerd

Zien we dan niet de emancipatie, de andere doelstelling van deze beweging? Er is geen achterstelling meer van “kleine luiden” en rooms-katholieken. De emancipatie is voltooid en er heeft zich een bredere en diepere emancipatiebeweging voltrokken: van leden van een beroepsgroep — arbeiders, boeren, vrouwen — naar autonome burgers, individuen. Maar er is nog meer: met name in de laatste twintig jaar zijn zovelen zich bewust geworden dat autonomie en individualiteit niet verworven worden door onder de verwarmingsdeken van de verzorgingsstaat of de daarbij horende instellingen te kruipen, maar door voor zichzelf op te komen, door zelfredzaamheid. Zelfverwerkelijking en zelfredzaamheid zijn de Siamese tweeling van wat men is gaan noemen “de post-moderne cultuur.”

Zien we bovendien niet, hoeveel directe betrokkenheid er is op elkaar in vrijwilligheid, zorg, aandacht?

Tegen die achtergrond van bereikte doeleinden, achterhaalde problemen en een culturele paradigmawisselingen, is de vraag gerechtvaardigd: wat doen nog die talloze zich christelijk en zich katholiek noemende organisaties en instellingen. Interessanter welhaast: waarom beroepen anderen zich nadrukkelijk op een medebepalende christelijke grondslag van hun organisatie. Hebben dit soort organisaties nog een andere betekenis dan

tegenover een publiek klimaat dat hen veelal weinig gunstig gestemd is, te melden, dat zij het waren die in een eeuwenlange inspanning een misschien doorslaggevende bijdrage hebben geleverd aan die nu zo geroemde structuur van het poldermodel en aan het in de praktijk humaan maken van een samenleving, door hun zorg-, onderwijs-, en vormingsinstellingen, hun wijze van belangenbehartiging en in vormen van internationale solidariteit. Het had misschien voor de hand gelegen, dat de voorbereiders van de conferentie “Get-to’s en Pleinen” naar die organisaties waren toegegaan met de vraag: wat doen jullie eigenlijk nog?

We hebben wel een rondgang langs al die organisaties gemaakt, maar met een andere vraag. Niet de vraag naar de verantwoording van het eigen bestaan, niet de argumenten voor zelfcontinuering, en ook niet de regen- en miststemming, zo van: zeg me alsjeblieft wat er nog verkeerd gaat in die maatschappij. De vraag die wij stelden was tweeledig: wat is bij alle verworvenheden de grootste uitdaging van de 21^e eeuw en: wat kan jouw bijdrage aan die uitdaging zijn?

Het antwoord was, als je de kern daarvan wilt vatten: de grootste uitdaging is de samenhang te bewaren, de burgers van de 21^e eeuw met elkaar in contact te houden en vooral te zorgen, dat de culturele diversiteit tesamen met de zogenaamde zelfredzaamheid niet leidt tot drie ontwikkelingen:

- » dat we het in onverschilligheid, onmacht, of gewoon gebrek aan tijd laten gebeuren, dat zich allerhande eilanden vormen, van etniciteiten tot inkomensgroeperingen die niets meer met elkaar te maken hebben of willen hebben;
- » dat een grote groep niet-zelfredzamen — en dat zijn we allen bij tijd en wijle — uit de boot valt, buitengesloten wordt
- » en dat de onvermijdelijke veranderingen en afbraak in het sociale weefsel een onvoldoende tegenbeweging vinden in de opbouw — in de VS noemen ze dat ‘de ververing’ — van het sociale kapitaal, in onvoldoende betrokkenheid bij het algemeen belang, met als gevolg een toekomstscenario waarin veel op het spel staat dat in het verleden de humaniteit en de kwaliteit van de maatschappij bepaalde.

Maar zijn die ontwikkelingen niet onvermijdelijk? Zijn de levensbeschouwelijke verschillen niet opnieuw heel groot aan het worden? Dan gaat het niet alleen om verschillen tussen de aanhangers van “vreemde” levensbeschouwingen en christenen en joden, maar vooral tussen hen die vinden, dat het nu maar eens afgelopen moet zijn met het beroep op de christelijke levensbeschouwing als relevant voor het openbare leven en zij, die geloven dat het er wel degelijk toe doet, dat je ook het publiek handelen ijkt op het Evangelie en dat een maatschappij mag meewerken aan het beleven en verdiepen van de kennis daarover, in bijvoorbeeld het onderwijs.

Is vervolgens de afstand tussen de generaties met hun geweldige culturele diversiteit niet zo groot aan het worden, dat de voor cohesie wezenlijke communicatie alleen nog maar oppervlakkig en functioneel is? Zijn de verschillen tussen allochtonen en autochtonen, tussen hen die van buiten komen en de erfgenamen van wat de Nederlandse identiteit heette te zijn, nog te overbruggen, zeker nu de banden met de landen van herkomst zo gemakkelijk intact te houden en te verversen zijn? Dan is er de tegenstelling stad-platteland, met zijn nieuwe soms scherpe dimensies in een geurbaniseerde samen-

leving, waar de herinnering aan hongersnood is weggeëbd en waar de ooit trotse economische functie gerelativeerd wordt in de perceptie van milieubelasting en nieuwe ruimteclaims en bovenal in een verwachting ten aanzien van natuur, landschap en produktiemethoden, die in de stedelijke omgeving zelden gerealiseerd worden?

En dan is er nog die constatering van het ontbreken van een ethische basisconsensus ten aanzien van belangrijke ontwikkelingen in het denken en de maatschappij, zoals bijvoorbeeld het belang van het gezin en de menselijke biotechnologie. Daarmee lijkt een nieuwe kloof samen te hangen: tussen de dominante stroming in onze cultuur die het nieuwe, het hedendaagse, het moderne conditieloos wil omarmen tegenover de soms wat zielig afgeschilderde groep van burgers, die wat voorzichtiger willen zijn, selectief ten aanzien van alles wat op ons en over ons heen komt, met heimwee soms ook naar het vroegere, naar wat verloren is gegaan.

Zijn al die scheidslijnen al niet zo groot geworden, dat we in wezen niet meer van een samenleving kunnen spreken?

Het was een verrassend antwoord, dat langzamerhand uit die gesprekken naar voren kwam: nee, honderd jaar geleden liepen er ook allerhande scheidslijnen en tegenstellingen door de samenleving. De tegenwoordige scheidslijnen maken de zaak misschien lastig, maar er zitten ook goede kanten aan. Een samenleving kan zijn kracht juist ontleen aan een balans tussen de eigen groepsidentiteit en een verbindende algemeenheid. Het wordt pas een probleem als verschillende scheidslijnen met elkaar verknoopt raken en elkaar versterken: sociaal-economische achterstand met allochtoniteit, zorgafhankelijkheid met eenzaamheid, spanningen tussen de eisen van werk en inkomen aan de ene kant en de vraag om aandacht en zorg van nabijen en afhankelijken.

Het wordt een onoplosbaar probleem als we de verkeerde sleutel hanteren bij de oplossing van deze centrale problematiek. Met name de economische participatie — betaald werk — is buitengewoon belangrijk maar het is niet de beslissende sleutel tot de vitale en coherente samenleving, die we eigenlijk zo hard nodig zullen hebben.

Het wordt onoplosbaar als we denken, dat onze samenleving wel te redden valt als iedereen nou maar belijdt aanhanger te worden van een lege algemeenheid omdat zo ook de tegenstelling tussen katholieken, protestanten en niet-christenen tot een goed eind zou zijn gebracht.

Het wordt onoplosbaar als we van de vooronderstelling uitgaan, dat mensen veel minder dan vroeger samenbrengende verbanden nodig hebben. Ze zijn toch zelfredzaam en als ze dat niet meer zijn, dan zijn we toch rijk genoeg om staat en verzekeringen aan te spreken, en liefst beide.

2 De zaken op hun beloop

Om drie zaken gaat het als we de zaken op hun beloop laten:

a) Uitsluiting Op de eerste plaats is daar de extreme (zelf)uitsluiting van daklozen, randgroepen, verslaafden, zware criminelen. Sommigen hebben nooit geleerd in de samenleving te participeren, voor anderen is de lat van economische en maatschappelijke zelfredzaamheid te hoog gelegd. Weer anderen hebben op een beslissend moment niet die nodige helpende hand gekregen.

Ten tweede is er de cumulerende uitsluiting die ontstaat als verschillende onvoor- delige posities elkaar versterken: allochtonen, sociaal-economische achterstand, woon- omgeving, en soms illegaliteit. In die situatie wordt uitsluiting soms een erfelijk gegeven, dat zich al uitstrekt over twee à drie generaties. Natuurlijk moet een gezonde maatschap- pij de capaciteit opbrengen — en heeft dat in de geschiedenis ook gedaan — om een ze- ker aantal 'a-socialen' mee te dragen. Maar als a-socialiteit onomkeerbaar wordt doorge- geven naar volgende generaties is dat vanuit het ideaal, dat iedere mens telt en dat ieder nieuwe kansen moet krijgen, niet te accepteren.

Er is vervolgens een afstand nemen van de cultuur. De Nederlandse samenleving zal rekening moeten houden met een nieuwe aanwas van relatief grote culturele en soms nationale minoriteiten. Dat is erg als dat de loopbrug wordt naar een vorm van uitsluiting of zelfuitsluiting. Het leidt tot uitsluiting als groepsvorming een gebrekkige inburgering tot gevolg heeft, met name door onvoldoende kennis van de taal, de geschiedenis, gebrui- ken, zodat — in veel gevallen — economische participatie bemoeilijkt wordt. Het leidt, meer problematisch, tot zelfuitsluiting als het komt tot afwijzing van ons sociaal contract: misbruik van de sociale zekerheid; het instandhouden van eigen rechtsopvattingen of ge- woontes, die op gespannen voet staan met ons rechtssysteem; de begrenzing van de ba- sissolidariteit tot de eigen groep. Problemen ontstaan verder als de druk met name op een volgende generatie te groot wordt om de afgeslotenheid te doorbreken.

Intussen is er ook een categorie van medeburgers die op afstand komt te staan, of is blijven staan. Dat is de groep die economisch achterblijft en die in de euforie van de economische groei blijvende aandacht verdient. In de rijke samenleving is er (nog steeds) een armoedevraagstuk. Er zijn de bekende categorieën van de AOW-ster, de bijstands- moeder, de WAO-er en de werkeloze. Maar er zijn ook die nieuwe categorieën: het ge- zin met kinderen op de middelbare school met een alleenverdienende ouder; de boer, met zelfs nog een behoorlijk vermogen op papier; de middenstander in een neergaande wijk of een leegstromend dorp. Armoede, die ook een volgende generatie verhyppothe- keert.

Maar het gaat niet alleen om materiële armoede. Als het brede begrip zelfredzaam- heid de norm is, dan past de erkenning, dat onze samenleving vele niet of tijdelijk niet zelfredzamen herbergt en ook moet herbergen: het kleine kind, de gebrekkige oudere, de gehandicapte. Iemand ook, b.v. die jonge vrouw, die even de combinatie niet aankan van heel consciëntieus werken, het opvoeden van kinderen, de aandacht voor nabijen, en fi- nancieel rondkomen. De kwaliteit van een cultuur wordt afgemeten aan de wijze waarop zij medemensen laat voelen, dat ze ook in de fase van afhankelijkheid en niet-zelfredzaam- heid volle waarde hebben. Zelfs een cultuur, die daarvoor financieel behoorlijk reser- veert, kan op dat essentiële criterium stevig tekort schieten

En dan de moeilijkst benoembare categorie: de groep die afstand neemt, of op af- stand gezet wordt van de centrale vooronderstellingen van de huidige cultuur en maat- schappij, namelijk dat de mens autonoom is en op zelfverwerkelijking moet zijn gericht, dat religie geen publieke functie heeft, dat verandering vooral verbetering is en dat de economisering van het bestaan misschien inderdaad niet wenselijk is, maar toch onver- mijdelijk. Wie vraagtekens zet bij de hedonisering van de cultuur is een ouderwetse zeur;

wie pro life is, een christelijk conservatief en nog gevaarlijk ook; wie deugdzaamheid en soberheid preekt, is niet van deze tijd.

b) Gettovorming Uitsluiting en gettovorming: er is veel geschreven over hun relatie en hun verschillen, over de soms aanwezige overvloedige sociale cohesie binnen b.v. de maffia of de jeugdbende waarbij de gekozen of opgelegde vijandschap met de buitenwereld een sterk bindend element kan vormen. Cohesie is er dan zeker, maar niet die wij bedoelen. Organisaties in onze beweging kunnen ervan meepraten: ze staan niet zelden in de frontlinie van de strijd om toch nog bruggen te slaan tussen het groeiend isolement van een bepaalde groep en de maatschappij als geheel. Te denken valt aan de zeer vele scholen van christelijke signatuur in de binnensteden, de politiefunctionarissen uit onze bonden, de verwante woningbouwcorporaties, maar ook de vrijwilligers van het Vluchtelingenwerk, de sportinstructeurs en -begeleiders en de gemeenschappen van religieuzen die zich bewust in de marginale buurten westigen. En ook onze pastores zijn niet zelden getuige en deelgenoot. We hebben het dan over een bepaald soort gettovorming: daar waar die verknoping plaats vindt van geografische concentratie van sociaal economische achterstand en armoede, non participatie, allochtoniteit, taalachterstand, een verloederde leefomgeving en een gebrekkige rechtshandhaving.

Er zijn fantastische voorbeelden van samenspel tussen overheid en particulier initiatief om die spiraal te doorbreken en — nog belangrijker — het fatalisme dat daar soms heerst. Toch, wie zijn ogen niet sluit, ziet de balancerende wijken, de nieuwe verpaupering, de publieke verloedering, de criminalisering. En wie zijn ogen niet sluit, ziet ook de reactie: de uittocht uit die wijken, de zelfbescherming, het bouwen van corridors naar veiliger, welvarender en niet zelden meer ‘blanke plekken’. Gelukkig zijn we in ons land nog ver verwijderd van de ‘californisering’ van onze vestigingsopties: de met hoge muren en slagbomen afgescheiden compounds waar de politie zich evenmin veel laat zien omdat haar werk overgenomen is door een particuliere bewakingsdienst.

De organisaties sluiten niet hun ogen voor deze ontwikkelingen, maar in de rondgang bleek dat zij zich vooral verzetten tegen een andere, niet minder reële soorten van gettovorming. Onze instellingen voor gehandicaptenzorg, onze ouderenbonden en anderen vechten tegen de *institutionele concentratie* en daarmee het uit de samenleving plaatsing van allen, die niet zelfredzaam zijn of anderszins afwijkend zijn. Er zijn indrukwekkende voorbeelden van de terugplaatsing van zorgbehoevenden in die samenleving, van het afbreken van institutionele getto's, maar dikwijls ook blijkt de combinatie van stedenbouwkundige planning, zorgvoorzieningen en mentale gewoontes bijna onoverwinnelijke barrières op te leveren.

Dat is breder: het stedenbouwkundig concept van de jaren zestig en later met zijn functionele scheiding van wonen, werken, ontspannen, werkt de ontmoeting, het samenleven, niet in de hand. Het is dit concept met zijn Bijlmermeer en Hoogcaterijne, dat zo gemakkelijk tot nieuwe concentraties leidt van problemen terzijde van de hoofdstroom in de samenleving. Het is dit concept en de achterliggende functionalistische, zakelijke en bureaucratische geest, waartegen bij velen nu verzet rijst. Een succesvol verzet? Hiermee overstijgen we de betrokkenheid en inzet van zovele van onze organisaties bij de hedendaagse hulpvraag en komen we bij die — het zij toegegeven — schaars aan de orde

gestelde vraag, wat de inzet nu is en welke inzet er moet zijn om ook over twintig, dertig jaar een menswaardige samenleving te hebben.

c) De onteigende maatschappij De Nederlandse samenleving over vijftien, vijftientwintig jaar — een schets van een mogelijkheid.

- » De babyboomers zijn met vut, pensioen en AOW — voor een gedeelte op te brengen door een steeds kleiner wordende groep werkenden.
- » De instroom van immigranten en asielzoekers overtreft verre het getal van in eigen land geboren en.
- » Van de geboren en heeft in de steden de overgrote meerderheid ouders of grootouders die zelf niet in Nederland geboren zijn.
- » Hoogstens een op de vier kinderen komt terug van school in een huis, waar ook beide natuurlijke ouders wonen — als er al een schooldag geweest is. In het begin van de 21e eeuw had iedereen wel de mond vol over kennis als hét nieuwe kapitaal en de voorwaarde voor voortgezette welvaart en groei, maar de opbouw van dat kapitaal is wel heel mager geworden toen zo weinigen nog kozen voor het beroep van onderwijsgevende, waardoor de dreiging van een vierdaagse schoolweek toch realiteit is geworden. En steeds minder gaan ook kinderen naar scholen in de eigen buurt als die buurt 'gemengd' is. Ouders kiezen ervoor hun kinderen liefst naar scholen van het eigen welvaartsniveau en culturele achtergrond te sturen. De contactkansen van kinderen van allochtonen met de brede Nederlandse samenleving werden geleidelijkaan minder.
- » Het landelijk gebied moet — voorzover het nog bestaat — met loonwerkers groen gehouden worden, want het aantal boeren is tot onder de vijftigduizend gedaald. Wat ook gedaald is, is het aantal kerkgangers: hooguit een vierhonderdduizend per zondag. Vrijdags gaan er meer mensen naar de moskee. Zorg halen de burgers intussen in toenemende mate in en uit het buitenland, want betalen kunnen we, ondanks het feit, dat water en energie zo duur zijn geworden. In Nederland zelf zien we zeker bij de groep die door winstneming of erfverkrijging over gigantische vermogens beschikt, een enorme toename van consumptieve uitgaven. Een eeuwenlang voor de Nederlanders kenmerkende deugd, dat men zich eigenlijk schaamde voor zijn rijkdom, is wel definitief voorbij.

Speculaties, hersenspinsel van iemand, die een verregende zomer achter zich heeft? Ik bevind me tenminste in het goede gezelschap van sociologen en statistici en, als ik de zaak wat breder naar de westerse samenlevingen mag ploegen, van de meest vooraanstaande cultuurfilosofen en sociaal-ethici. En ik houd me nog in. Ik ga geen vermoedens uiten over de groei van geweld en vermogensdelicten of de consequenties van de reputatie van Nederland als internationale drugsverhandelaar. Ik probeer gewoon de kwantificeerbare trends die zich nu aftekenen te extrapoleren. Dat andere zou ons pas echt in de sfeer van de speculaties brengen, al zegt wel iemand als de hogepriester van het kapitalisme, Fukuyama, dat hij *circumstantial evidence* kan leveren dat er een directe relatie is tussen de toename van onveiligheid en delicten en een volledige arbeidsparticipatie in plaats van de optimale die Nederland de laatste decennia kent. Die relatie is ook niet denkbeeldig, voeg ik daar aan toe, met de flexibilisering van de werktijden, als die ertoe zou leiden, dat de

tijden van gezamenlijke gezinstreffen beperkter worden.

De vraag, die aan de orde is, is niet of dit perspectief aantrekkelijk is of niet: de vraag is, wat we met die ten dele onomkeerbare trends gaan doen, welke consequenties we eruit trekken. De samenleving zal in de komende vijftien tot twintig jaar onomkeerbaar veranderen, maar het ligt mede aan ons of dat ten goede of ten kwade zal zijn. Het gaat nu om ons hiervan bewust te zijn en maatregelen te nemen, bij te sturen waar nodig, sommige ontwikkelingen te bevorderen. Is het toevallig, dat de schaarse opmerkingen over de toekomstige ontwikkelingen vooral kwamen uit universitaire kringen? Het gaat om met name de consequenties van het gebrek aan kennis van traditie en identiteit, de zorg om het niet opbouwen en verversen van het sociaal kapitaal, het wegvallen, om het in de termen van een van de geïnterviewden te zeggen, het wegvallen van het “verplichtingselement” in onze cultuur.

3 Is er een alternatief?

Of we het leuk vinden of niet: met elkaar zullen we het welvaartspeel overeind moeten houden en met elkaar zullen we voor veiligheid op straat moeten zorgen. Met elkaar zullen we degenen, die zorg- en/of inkomensafhankelijk zijn, moeten opvangen en met elkaar zullen we discriminatie moeten uitsluiten. Met elkaar zullen we internationale verplichtingen en solidariteit moeten opbrengen en met elkaar zullen we moeten beslissen, wat de richting en de grenzen van de technologie worden. Met elkaar staan we voor de kwaliteit van de publieke ruimte. Zo kun je cohesie of de noodzaak daartoe ook vertalen en dan heb je het nog niet eens over dat grote Europese dilemma van de 21^e eeuw: waar landt onze samenleving tussen de pool van een leeg, niet identiteits- en geschiedenisbewust immigratiegebied en de andere pool van een door gezamenlijke waarden, normen en geschiedenis getekend christelijk avondland?

De droom van 2020 kan een nachtmerrie worden, als bij de woorden welvaart, veiligheid, solidariteit en zorg de tegenbegrippen moeten worden ingevuld. Dat te voorkomen is de werkelijke agenda van deze generatie. Daarbij blijft voor en na arbeidsparticipatie een wezenlijke voorwaarde en dat vergt nu al voor de hand liggende, maar lang niet altijd in het bewustzijn en het beleid doorwerkende consequenties van inburgering, taallessen, kwaliteit van scholing voor autochtonen en allochtonen en een op participatie gericht systeem van sociale zekerheid. En er zijn andere economische en financiële voorwaarden: van infrastructuur tot aflossing van de staatsschuld — nu kunnen wij daar iets aan doen.

a) Van de economie naar de cultuur Maar als we de getto's in sommige steden zien, waar twee à drie generaties uitsluiting, soms zelfuitsluiting, neergeslagen zijn in onbemiddelbaarheid, ruileconomie, armoede, soms criminaliteit en verslaving in een tijdperk van absolute krapte op een arbeidsmarkt, en ondanks een bewust bestrijdingsbeleid, dan zien en merken we weer, dat economische participatie niet de enige sleutel is. Als we sommige woonkwartieren in het groen zien, met particuliere beveiligingsdiensten, met angst voor de schoolgang van het kind, of de zelfopsluiting van de oudere, dan beseffen we, dat een rijke samenleving, zelfs voor de rijken, nog geen menswaardige samenleving hoeft te zijn. Wat is er dan nog meer nodig, als de kaders voor brede economische

participatie aanwezig zijn, mensen vooral zelfredzaam willen zijn en voor zichzelf willen opkomen en niemand, die onbevooroordeeld is de ogen mag sluiten voor vormen van onderlinge dienstverlening en onderlinge betrokkenheid?

Ontkennen dat vele diepe scheidslijnen in onze samenleving bestaan, heeft geen zin. De nieuwe heterogeniteit is een onomkeerbare realiteit en al is er misschien op het toekomstperspectief van hierboven het een en ander af te dingen, in grote trekken zal de samenleving van straks getekend worden door vele culturen en vele subculturen. Dát bevestigde het onderzoek bij de organisaties van het Christelijk-Sociaal Congres: het gaat om multiculturaliteit niet alleen in de zin van autochtone en allochtone groepen, maar evenzeer om het bestaan in onze samenleving van vele subculturen: een slecht door ouderen verstande jongerencultuur, een urbane cultuur, een post-arbeidslevencultuur, voor sommigen wel degelijk een vitale christelijke cultuur, en voor anderen een autonomiecultuur. Die heterogeniteit bij elkaar kunnen houden in onderlinge betrokkenheid en gemeenschappelijke doelstellingen of niet, dat wordt het verschil tussen droom en nachtmerrie. De nachtmerrie is de opsplitsing in getto's, maar is ook de uitsluiting van groepen die niet zelfredzaam zijn, die niet mee kunnen of niet mee willen, en het is de in onze dagen al tastbare onderwaardering van het publieke domein en desinteresse in de publieke zaak — soms letterlijk: de straat, het plantsoen, natuur en landschap, het plein; soms virtueel in de verloedering van het televisieplein; soms in de onderwaardering en het achterblijven van sectoren als zorg en onderwijs ten gunste van de markt.

Om drie consequenties gaat het dus als we geen oplossing vinden voor dat vraagstuk van de nieuwe heterogeniteit. Ten eerste, het isolement van bepaalde groepen. Ten tweede een gebrekkige of afwezige betrokkenheid op de gemeenschappelijkheid. Ten derde allerhande vormen van uitsluiting — niet mee mogen doen, niet mee kunnen doen, of niet mee willen doen met en in onze samenleving en de daarin belichaamde waarden, haar contacten, haar opgaven.

Als we die consequenties niet willen, dan moeten we allereerst twee zaken beseffen (consciëntisering noemen ze dat elders): dat de maatschappij voor de meest indringende herinrichtingkeuzes staat sedert tijden, en vervolgens dat de automatisen van de huidige ontwikkelingen groepen en individuen op een soms onoverkomelijke afstand van een menswaardige samenleving zet.

De tegenstelling arbeid-kapitaal overbruggen was de opgave van de christelijk sociale beweging gedurende een eeuw en daar heeft zij met succes een grote bijdrage aan geleverd. Analyses en resultaten kunnen op die as zichtbaar gemaakt worden. Ik zou nu de stelling aandurven, dat de problematiek van de 21^e eeuw, althans op nationaal niveau, meer een culturele dan een economische is. Ook al is die problematiek minder kwantificeerbaar, dat wil niet zeggen, dat ze minder realistisch is.

De voorzichtige suggestie die langzaam groeide in de rondgang was dat de heterogeniteit die tot gettovorming, uitsluiting en gebrekkige betrokkenheid op het publieke domein leidt, allereerst een cultureel probleem is. En dan niet een probleem in de cultuur van 'de anderen', maar van onszelf!

We hebben in positieve zin geconstateerd, dat het tijdstip van de collectieve opsluiting van bevolkingsgroepen in zuilen voorbij is en dat de emancipatie geslaagd is, maar

hoe zit het met de andere kant van die medaille, namelijk, dat het *not done* is om de algemeenheid in te kleuren met andere dan economische noties en zeker niet met religieuze of wereldbeschouwelijke inspiraties. Iedereen wordt in zijn godsdienstige overtuiging gerespecteerd, zolang de publieke dimensie daarvan maar achterwege blijft. Emancipatie is in die zin dan ook veel meer 'opgaan in de algemeenheid' geworden in plaats van publieke acceptatie van de onderscheidingen. Van nieuwkomers wordt dan simpelweg verwacht, dat ze zich tot die algemeenheid zullen emanciperen. Het is zeer de vraag, of die formule van assimilatie en niet van dialoog en ontmoeting, werkt.

We hebben in positieve zin geconstateerd dat de fase van voorgegeven groepsvorming en verbanden waar iemand toe dient te behoren, niet zelden levenslang, is vervangen door bewuste en vrije keuzes die dikwijls samenhangen met een bepaalde levensfase. Tot die mogelijke keuzes behoort ook de keuze om zich niet te binden. De sterke deïstitutionalisering, of misschien beter het onzichtbaar worden van verbanden, die het gevolg is van deze vrijheid, berooft de samenleving van ontmoetingsplaatsen en integratiekaders, van pleinen, die zij niet, juist nu niet kan missen. Als niemand meer bestuurlijk werk wil doen in een voetbalclub, kan die club haar bewezen effectiviteit bij de integratie van jonge allochtonen niet meer waarmaken; als te weinigen in een schoolbestuur willen zitten, kan men moeilijk verwachten, dat die school het centrum blijft van wijkverbetering; en als kerkverlating ook betekent — en statistisch is daar weinig tegen in te brengen — dat vrijwilligheid vermindert, heeft dat zijn consequenties voor het buddie-aanbod bij terminale aids-patienten, of bij de instellingen, die mantelzorg mogelijk maken.

Zelfredzaamheid is kenmerkend voor onze levenshouding en een centraal uitgangspunt geworden bij de aanpak van problemen. Maar niemand is altijd zelfredzaam en in een bepaalde levensfase is niemand het, of maar een beetje. Kinderen zijn altijd afhankelijk van affectiviteit, de groeiende groep oudere ouderen is afhankelijk van zorg. Wie zelfredzaamheid als de spil van het universum ziet, moet niet verbaasd zijn, dat er vele afdwalende sterren en kometen rond gaan cirkelen. Van de taallessen voor de allochtone vrouw tot solidariteit met minder weerbaren in de loononderhandelingen, van het tijdelijk uittreden uit het arbeidsproces voor de opvoeding van en het echte gesprek met kinderen tot de keuze de ouderen midden in de samenleving te laten: zelfredzaamheid dient verbonden te blijven met het uitsteken van een hand, om hulp te geven *en* om hulp te krijgen.

Werken aan welvaart en groei heeft vruchten opgeleverd, vooral van de omkering van de arbeidsuitstoot en de democratisering van de welvaart. Maar de concentratie op de economie heeft ook andere effecten. Wie de zondag in de productiviteitscyclus opneemt, verspeelt een historisch verankerde kans op ontmoeting en vervangt het plein door de markt. Wie de winst van het jaar, of de beurskoers van de maand als tijdshorizon beschouwt, zal te weinig of geen aandacht hebben voor het noodzakelijke debat over hoe de samenleving er over twintig, dertig jaar moet uitzien en de rol die de eigen onderneming daarin kan spelen en welke keuzes we nu daarvoor moeten maken.

We hebben leren inzien, dat een samenleving niet maakbaar is en dat die illusie staatsschuld, bureaucratie en een te zware overheid voortbrengt. We hebben leren inzien, dat een afzonderlijk probleem opgelost dient te worden, pragmatisch, snel. Maar

hoe belangrijk de kwik fix ook is, de zeer ingrijpende herinrichtingsvragen waarvoor de Nederlandse samenleving staat, vragen meer. Naast denken over de toekomst, gaat het ook om een samenhangende visie over wat voor soort samenleving we willen en hoe we de knelpunten van overmorgen nú in hun samenhang willen oplossen. Maakbaarheid was iets van de overheid, een samenhangende oplossing heeft ze allemaal nodig: het individu, de markt en de instituties van de samenleving.

b) Nieuwe balansen Als we de nieuwe ontwikkelingen ook als een kans willen zien, als we tevens constateren dat bestaande automatismen en trends de droom van een humane samenleving kunnen verstoren en als we tezelfdertijd zeggen dat we die ontwikkelingen niet alleen met een interveniërende overheid kunnen opvangen, dan komen we tot maar één conclusie: individuele personen en de instituties van de samenleving en de overheid moeten in samenspel veranderingen in balans houden en niet afwijzen.

Het is buitengewoon goed, dat mensen financieel vooruit kunnen komen, van welvaart genieten, creatief kunnen ondernemen. Dat leidt tot verschillen in inkomen, welvaart, bestedingen, maar die verschillen mogen niet zo groot worden, dat individuen of groepen “hun naam niet meer in waardigheid kunnen dragen,” oftewel beneden een minimumniveau raken en niet meer echt in de maatschappij participeren, of dat gemeenschappelijke voorzieningen onder druk komen. Een samenleving moet om die reden de inkomensverschillen niet te groot laten worden, omdat anders mensen worden uitgesloten, afhaken en in getto’s terechtkomen.

Het is goed dat mensen op grond van eigen overtuiging en eigen geweten in vrijheid levenskeuzes maken en bijvoorbeeld besluiten of zij tot een kerkgenootschap willen behoren of niet, en tot welk. Het is goed dat in bepaalde fasen van hun leven mensen naar nieuwe inzichten groeien. Maar bij de grote beslissing waarvoor mensen staan, soms collectief, b.v. als het over de ontwikkeling van de biotechnologie gaat, soms individueel, met name in uiterste situaties, is het goed als een samenleving gedeelde waarden heeft waaraan ieder kan refereren.

Het is goed dat in de planologie en de architectuur functionaliteit een kans krijgt, sferen van wonen en werken niet door elkaar hoeven te lopen, privacy gegarandeerd wordt en individualiteit een kans krijgt. Maar een planologie die mensen niet met elkaar in contact brengt en de afwezigheid van sociale controle veroorzaakt, leidt tot uitsluitingseffecten voor degenen die hulp of contact nodig hebben of die gesteld zijn op ontmoeting en gezamenlijkheid en trekt de handen af van hen voor wie soms de sociale controle een beschermende hand biedt. De straat, het plein, ook het virtuele plein, wordt zo een jungle en niet een plek van ontmoeting en gezamenlijke verantwoordelijkheid. Huizen kunnen zo kleine getto’s worden; gebroken ramen markeren het niemandsland; mensen die op ontmoeting zijn aangewezen, worden uitgesloten.

Het is goed dat zelfontplooiing en zelfverwerkelijking zoveel talenten tot hun recht laten komen, zoveel keuzes mogelijk maken en aan zoveel achterstelling — van standen of sekse of opgelegde beroepskeuze — een einde maken. Het is goed dat zoveel mensen kunnen kiezen tussen werken, carrière maken of ontspannen. Maar ieder van ons is op zijn tijd, soms ook een leven lang, aangewezen op de zorg van een ander, ook wanneer die ander dat niet uitkomt: kinderen in hun opvoeding, ouderen in hun afhankelijkheid,

gehandicapten in zorg, iedereen in affectieve behoefte. Zelfverwerkelijking kan ook ont-aarden in alleen maar 'werk, werk, werk', in onrust, in het getto van de eigen vooruitgang. Het kan een miskennis inhouden van het element tijd en aandacht als het meest schaarse goed van onze tijd en laat dan geen ruimte voor vrijwilligheid.

Het is goed, dat vernieuwing en verandering plaatsvindt tegen de verstarring en het behoud van het oude omdat het altijd zo geweest is, in. Het is goed, dat leefvormen veranderen en gewoontes en opvattingen zich aanpassen aan nieuwe mogelijkheden en inzichten. Maar lang niet altijd is de omarming van het nieuwe gebaseerd op een afweging van het waardevolle van de traditie en de gevestigde orde. Eeuwen gemeenschappelijke geschiedenis, gedeelde overtuigingen en daarop gevestigde leefpatronen geven ook zekerheid en houvast in een omgeving en een tijd, die op zichzelf al een overspoeling met zich brengt van het nieuwe, het onbekende en het wereldwijde.

Het is goed dat de komende eeuw de eeuw van de eigen keuzes wordt, de individuele keuze. Het is goed, dat de afwezigheid van een externe vijand ons geen collectieve keuzes meer opdringt van verdediging tegen een ander volk. Het is goed, dat de ontwikkeling van de technologie vooral in dienst komt van individuele mogelijkheden in plaats van collectief aangedreven te worden, zoals in de bewapeningswedloop. Maar is het goed als een volk gemeenschappelijke idealen mist? Een gezamenlijke op de toekomst gerichte agenda relateert het eigen of nationaal belang op de korte termijn en maakt ons bewust van collectieve verantwoordelijkheden en taken hier en nu en straks en ginds en voor de op wereldschaal nog steeds bestaande sociale kwestie, de schendingen van mensenrechten, de geweldsspiraal en de desintegratie van de schepping.

De opgave van de 21^e eeuw lijkt het te worden om nieuwe balansen te vinden. Balansen tussen een optimale benutting van nieuwe mogelijkheden en de erkenning, dat de zaak op hun beloop laten, nieuwe uitsluitingen, getto's en nachtmerries van de toekomst schept en daarmee een nieuwe architectonische weeffout.

c) Zwakte wordt kracht Mooie idealen, daar zijn we naast sombere tijdsanalyses ook altijd goed in geweest — maar hoe moeten wij ze verwezenlijken? Want tijdens de rondgang langs de organisaties bleek ook iets anders, namelijk dat het met de dag moeilijker wordt om nieuwe vrijwilligers te vinden voor bestuurstaken en institutioneel werk en dat de individualisering vaste verbanden sterk uitholt.

Hoe moeten we die idealen verwezenlijken over de scheidslijnen heen, als we juist verleerd hebben om over onze diepste motieven met anderen te spreken en als we anderzijds wel geleerd hebben om in een zeker isolement ons leven in te richten met gelijkgezinden en gelijk gesitueerden? Hoe kunnen we helpende handen uitsteken in vrijwillige beschikbaarheid, als de economisering van het bestaan tezamen met de directe sociale en zorgverplichtingen in onze omgeving al onze tijd opslokken? Hoe kunnen we meebeslissen over de toekomstige architectuur van de samenleving, over de noodzakelijke herinrichtingskeuzes en het keren van trends, als we verleerd hebben na te denken over wat de goede samenleving is en op welke principes zij gebouwd is, of cynisch zijn geworden over de mogelijkheden collectief iets te veranderen?

Hiermee kwamen we in de kern van het gesprek met de geraadpleegde organisaties. Ontkennen van de hedendaagse realiteiten is volstrekt onvruchtbaar. Individualisme,

zelfsturing, zelfredzaamheid is zulk een realiteit evenals de onomkeerbaarheid van een aantal scheidslijnen. De dominante plaats van de economie is een levensvoorwaarde in het tijdperk van globalisering en blauwdrukken van de ideale maatschappij overtuigen weinigen nog die geschiedenis en leven kennen.

Maar ligt daarin ook juist het begin van een nieuwe kracht? Als mensen niet meer in collectiviteiten voorgeprogrammeerd zijn en gedwongen zijn telkens zelf keuzes te maken, dan kan dat leiden tot gebrek aan maatschappelijke bindingen, maar het kan ook leiden tot zeer bewuste en gemotiveerde keuzes, voor kerken, voor organisaties, voor belangengroeperingen, voor vrijwillige inzet. Individualisme hoeft niet te leiden tot egoïsme en het neerleggen van de hulpvraag bij een overbelaste overheid dat daarmee veelal gepaard gaat. Goed verstande zelfredzaamheid kan ook — zo bewijst de geschiedenis van het protestantisme in een aantal streken ook — leiden tot eigen inzet om in gezamenlijkheid maatschappelijke problemen op te lossen. Als we zelfredzaamheid kunnen verbinden aan solidariteit, hebben we de sleutel tot de oplossing van veel vraagstukken.

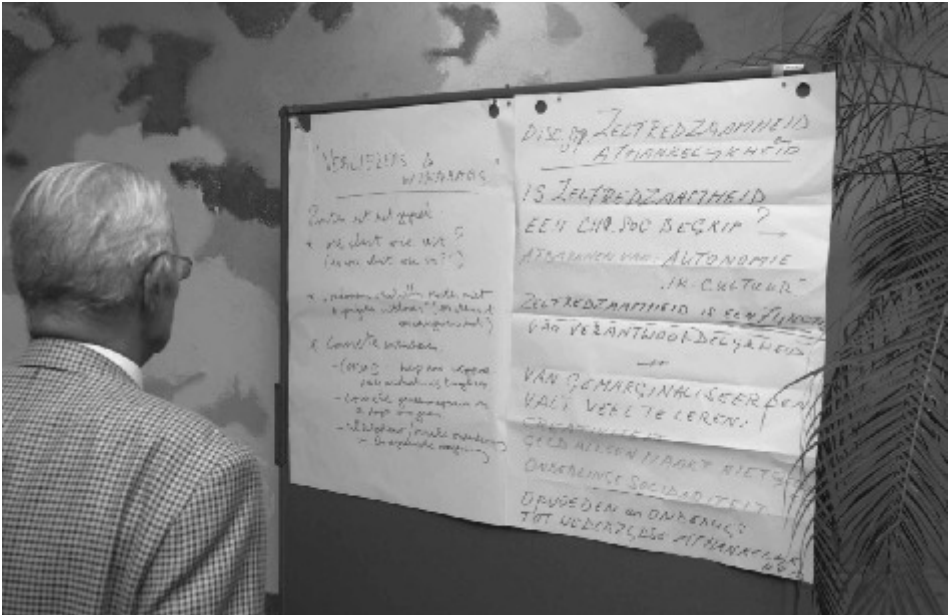
Als de heterogeniteit onomkeerbaar is, dan hebben we de keuze: of we gaan steeds meer langs elkaar heen leven, of we dwingen ons bekend te zijn met elkaars situatie en dialoog. Die noodzaak tot dialoog dwingt ons ook tot explicitering van wat ons zelf beweegt.

Als we de tegenstellingen stad-landelijk gebied niet willen laten uitgroeien tot onverdraagzaamheid en als we van mening zijn, dat stad en landelijk gebied elkaar niet kunnen missen, dan zal er ook in 2025 ruimte voor agrarische bedrijvigheid moeten zijn. Daarvoor is nu dialoog nodig en de opgave voor de agrariërs is, te duiden wat hun functie is, hun bedrijfsvoering, hun inzet voor het de korte termijn overstijgend algemeen belang.

Dialoog geldt in bijzondere mate ten aanzien van onze religieuze overtuigingen. Wie het gesprek met een Moslim-collega niet uit de weg gaat, moet niet alleen een basis-kennis van de Koran hebben, maar eerst en vooral duiden, wat het voor ons betekent, dat een Enige Zoon naar de aarde gestuurd werd om ons te verlossen. Dat is iets anders dan verwachten en hopen, dat levensbeschouwelijke verschillen wel zullen verdampen in het vacuüm van de algemeenheid, of erger, dat tegenstellingen beslecht moeten worden ten gunste van de sterkste. Heterogeniteit in verbinding met dialoog kan pluriformiteit opleveren en een verrijking van de maatschappij betekenen in plaats van getto's en uitsluiting.

Maar de economisering en commercialisering van het bestaan dan? Is dat eigenlijk niet de echt verziekende factor? Wie dat durft te beweren — en dat zijn er ook in onze kring niet weinigen — moet maar eens kijken, hoe het gesteld is met uitsluiting en heterogeniteit in arm geworden samenlevingen, of moet zich maar eens realiseren, hoe groei mensen uit de armoede tilt, kansen biedt en zelfrespect. In die zin blijft een belangenbehartiging van de sociale partners, die ook rekening houdt met de belangen van de niet werkende, van een grote actualiteit.

De economie biedt ook nog een andere kans: in de laatste dertig jaar is de particuliere fondswerving en -fondsverstrekking sterk geconcentreerd geraakt op ontwikkelingshulp en ziektebestrijding. Bredere doelstellingen van verbetering van de kwaliteit van de samenleving tot de discussie over de vraag, wat voor soort samenleving we eigenlijk willen en het bevorderen van nieuw maatschappelijk en ethisch engagement,

De muurkrant: stellingen uit de vijf discussiegroepen

foto: Cees van Doodeweerd

werden voorwerp van overheidssubsidiëring, marktwerking of kwamen er bekaaid af. Aanwending voor dit soort doeleinden van de nieuw gevormde kleinere en grotere vermogens, met inachtneming van de eigen preferenties van de verstrekkers, zou bevorderd kunnen worden. Maar we zien ook andere verrassende ontwikkelingen in de relatie tussen economie en ethiek. We horen over zoveel bedrijven in de VS die hun eigen personeel stimuleren en faciliteiten geven voor vrijwilligerswerk ten bate van gehandicapten, jongeren, gemeenschapsbouw en de natuur.

Vooraf — en misschien wordt dat het kernpunt van een cultuuromslag — maakt die economische groei wel heel nieuwe keuzes mogelijk: tijdsbesteding die niet perse in loon vertaald hoeft te worden. Bijvoorbeeld aan het begin van een carrière in een sociaal jaar; bij een vervroegd uittreden om een conferentie als deze te organiseren; bij een onderbreking of in een part time-invulling. Een nieuwe actualiteit voor een oud, vooral in katholieke kring bewaard voorreformatoerisch beginsel: de verbinding van de economie aan het algemeen belang, het *bonum commune*. Dat is de sleutel voor een kwaliteitsvolle samenleving in het groot en in de familiale sfeer.

En het gebrek aan toekomstvisie nu, het leven bij de dag, het actualisme, verbonden noch met het verleden, noch met de toekomst. Met het verleden niet: heel breed en heel snel vindt er de afwijzing plaats van de tradities en de overtuigingen, die het Europa en het eigen leven van de Europeaan door eeuwen heen stempelden. Met de toekomst niet, in onmacht of cynisme om de gevolgen van eigen levensstijl en opvattingen systematisch op hun consequenties voor volgende generaties en voor de toekomst van de eigen samenleving te toetsen, in onvoldoende tijd nemen ook om door te denken, wat de betekenis van allerhande ontwikkelingen van vandaag op de maatschappij van overmorgen zal zijn.

Ook hier gaat het om een cultureel bepaald tijdsbegrip. In de oudtestamentische levens-overtuiging is het besef aanwezig dat wij mensen niet het middelpunt van een cirkel zijn, met alles om mij heen, maar alleen maar staan op een punt van een lange geschiedenislijn van generaties voor ons tot generaties na ons.

Waar in de gesprekken met de organisaties de diepere culturele ontwikkelingen aan de orde kwamen, was het in de vorm van vragen en tasten. Maar het was nergens zo dat organisaties simpelweg tot de conclusie kwamen, dat het afscheid van zovelen in onze maatschappij van het christendom hun missie zou aantasten. En het was nergens zo, dat maatschappelijke verlamming of ongelooft in de toekomst als consequentie werd ervaren.

Secularisering kan tot gevolg hebben, dat de keuze van personen om zich betrokken te weten bij religie en kerk zoveel bewuster en rijper is geworden. Er is de erkenning, dat veel van de waarden waarvoor christenen en ook de christelijk sociale beweging zich ingezet hebben, gerealiseerd zijn en beschavingsverworvenheden zijn geworden. Er is het besef dat de afzondering en het isolement niet het antwoord kan zijn op een wereld die vraagt om een wereldsamenleving te worden en dat alleen kan op basis van een nieuw wereldethos, een wereldethos, dat het produkt moet zijn van een intense dialoog van de grote wereldgodsdiensten. Ook dat is iets anders dan de eigenheid prijs geven; het is het streven naar dialoog over elkaar soms uitsluitende elementen, zich over en weer te laten corrigeren door de ander en de elkaar versterkende gemeenschappelijke elementen te zoeken.

En wie zal precies de maat nemen over de secularisering. Is een Zweedse samenleving a-christelijk, post christelijk of toch nog gekerstend. Formele kerkverlating of niet: er zijn ook heel andere tekenen. Een van de geraadpleegde organisaties heeft een overvolle agenda van retraites; er worden wel kerken gesloten, maar er ontstaan nieuwe centra van bezinning; er wordt binnenkort een nieuw instituut geopend, dat juist die verbinding tussen beroep, zingeving en spiritualiteit als centraal thema heeft. Vanuit bijvoorbeeld kringen van agrariërs komt de vraag om de huidige veranderings- en overgangssituatie niet alleen te beschouwen vanuit de economische invalshoek, maar daar ook de dimensie van zingeving, ethiek en brede toekomstoriëntatie aan te verbinden.

Het feit, dat zo weinig mensen nog warm lopen voor grote preken en vooral allergisch zijn voor gemoraliseer, heeft ook te maken met die zelfsturing, en misschien met de ervaring, dat woorden zo gemakkelijk vluchtig bleken. Veel mensen, zo blijkt, hebben dan wel geen boodschap aan grote toekomstverhalen, maar zijn wel ontvankelijk voor die andere lijn: begin bij een concreet probleem en zoek dan niet naar de symptoombestrijding, maar trek het hele vraagstuk los in zijn huidige en toekomstige dimensies. Ook al weten we nog niet precies hoe, de realiteit van de secularisering zal verbonden moeten worden met de ingebouwde vraag naar zingeving en toekomstoriëntering. Dat scheidt in laatste instantie de verantwoordelijke en betrokken samenleving.

4 Wat zouden wij dan zelf kunnen doen?

Wat staat óns nu te doen om al die mooie woorden niet te laten verdampen? We zouden met onszelf in tegenspraak komen, als we in dit gedeelte het eigen denken, het eigen ervaren van organisaties en hun leden zouden willen overnemen en eens snel zouden

vertellen, wat hún agenda dient te zijn. Ook organisaties zijn autonoom en zelfredzaam. Bovendien zouden we dan de grenzen van wat de rondgang heeft opgeleverd verre overschrijden.

Ik beperk me dus tot een aantal heel concrete vragen die in deze conferentie en thuis bij de organisaties om antwoorden vragen. En dan sluiten we nadrukkelijk uit, dat we de vragen op het bord van de anderen, en met name de overheid, leggen. Nogmaals die heeft een onvervangbare rol en — zeg ik op persoonlijke titel — een zware rol, ook in dagen van welvaart en groei.

a) Tegen de gettovorming ...

Er zijn suggesties op tafel gekomen, niet al te veel, die dat eerste probleem, dat van die gettovorming kunnen tegengaan. Hoe bereik je een nieuwe cohesie, hoe leg je pleinen aan in een stad, waar mensen uit verschillende wijken en eigen wijken, elkaar tegenkomen.

We moeten de volgende benaderingen ter discussie durven stellen:

- » Wat kan onze bijdrage zijn om de sociaal-economische tegenstellingen beperkt te houden, in ieder geval te voorkomen, dat verknoppingen van scheidslijnen ontstaan, van werkloosheid tot huizenverval, van etnische exclusiviteit tot criminalisering, van afwezigheid van economische activiteiten tot kwaliteitsverlies van het onderwijs. Er zijn bij werkgevers, werknemers, onderwijsorganisaties en anderen voorbeelden van een zeer creatieve aanpak.
- » Hoe kunnen we een dialoog opbouwen met van buiten gekomenen, die vreemd staan tegenover de bepalende karakteristieken van onze samenleving, van taalonderricht tot sportparticipatie, van begeleiding naar sociale diensten tot gewone menselijke ontmoeting?
- » Hoe gaan we om met de religieuze tegenstellingen, op het hoogste niveau van de kerken tot op het wijkniveau. Moeten we een helpende hand bieden vanuit onze verzui-lingstraditie met het opbouwen van een concept van verzorging door eigen organisaties en eigen voorzieningen zonder dat dat tot gettovorming of, nog erger, het afwijken van de bepalende beginselen van onze rechtsstaat leidt?
- » Hoe voorkomen we de vorming van nieuwe functionele getto's en versnellen we het proces van reïntegratie van zorg- of hulpbehoevenden midden in de "normale" samenleving, in bijvoorbeeld woonvoorzieningen en zorgboerderijen.

... Voor de pleinen

b) Tegen de uitsluiting ...

Op dat andere terrein, dat van de uitsluiting dat zo dikwijls het voorportaal van ongewilde gettovorming is, hebben onze organisaties heel veel te melden, want velen hebben vanuit hoofd- of nevendoelestellingen grote betrokkenheid bij dit verschijnsel. Die lessen zullen in de komende decennia, die gekenmerkt zullen blijven door de norm van zelfredzaamheid, kostbaar blijven. Maar hoe verscheiden de organisaties ook bij de problematiek van de uitsluiting betrokken zijn, er is een gemeenschappelijke noemer, die uit alle gesprekken oplicht.

Vrijwilligheid en vrijwillige inzet is het belangrijkste instrument tegen de uitsluiting,

of het nu gaat om mantelzorg, verslavingsbestrijding, inburgering, sportbeoefening, ontspanning. De kwaliteit en de cohesie van de samenleving staan of vallen met de beschikbaarheid en de mobilisatie van vrijwilligheid. Want dat er onderscheid gemaakt moet worden tussen die twee is ook duidelijk: nog al eens moesten we constateren, dat het aanbod van vrijwilligheid onvoldoende gekanaliseerd werd naar concreet engagement. Er moeten meer “markten” komen tussen aanbod en vraag. En waar vrijwilligerswerk in zoveel gevallen ook deskundigheid vraagt en nieuwe kennis, moet naast de rekrutering ook meer aandacht besteed worden aan toerusting, opleiding, ondersteuning.

- » De mobilisatie blijft het belangrijkste. De individualisering maakt rekrutering moeilijker, maar het is vooral de onbekendheid met de problemen van anderen, gewoon omdat men er niet tegenaan loopt, die beschikbaar potentieel onbenut laat. Kerken waren en zijn belangrijke mobilisators, veruit — zo blijkt uit de Cultureel Plan Bureau Cijfers — de belangrijkste, maar ook zij worden soms gehandicapped door hun lokale scheiding van de echte probleemgebieden. Hoe brengen wij een nieuwe generatie in contact met de echte noden van onze samenleving? Via die kerkelijke gemeentes? Via een CDA-idee van een sociale stage in het middelbaar onderwijs? Via de facilitering van een sociaal jaar? We hebben gewezen op de initiatieven van het bedrijfsleven in de VS op dit terrein. Zeker is ook dit: de inzet van een nieuwe generatie heeft een andere vorm. Instituten trekken minder dan een concrete persoonlijke hulpvraag. Vrijwilligheid vraagt een oogopslag, een uitgestoken hand, en in te vullen formulieren appelleren aanzienlijk minder.
- » Hiermee lijken we te komen bij een van de kernuitdagingen voor onze organisaties: hoe rekruteren we vrijwilligheid voor het uitvoeren van institutionele taken. Voor taalles en ‘Tafeltje dek je’ lukt het nog wel, maar het penningmeesterschap van de lokale sportclub, dat wordt erg moeilijk. Dat geldt ook voor de snel vergrijzende solidariteits- en vredesbewegingen, maar weer veel minder voor de mensenrechten en milieubeweging. De samenleving kan zijn vrijwilligers niet missen, maar zij kan evenmin zijn bestuurlijke en institutionele kaders ontberen, van laag tot hoog. Hele politieke theorieën zijn gebaseerd op de vooronderstelling dat burgers hun eigen verantwoordelijkheden nemen, in schoolbesturen en wijkverenigingen, in politieke partijen zelf en in levensbeschouwelijke instellingen, in ontwikkelingsorganisaties en de zelforganisatie van bewuste consumenten. Maar als die basis wegvalt, dan valt er veel meer weg. Het betreft overigens een breed Europees verschijnsel. Hoe stuiten we het verval van, zoals ze dat in de Bondsrepubliek noemen, het *Ehrenamt*? Hangt het meer samen met de anonimisering van de samenleving dan met de individualisering? Ik bedoel: het was ook vererend, als je in een kring van elkaar kennende mensen aan je naam een vrijwillige bestuursfunctie kon toevoegen en dat is het gewoon in de anonieme sfeer veel minder. Het doorbreken van deze vicieuze cirkel wordt wellicht een kernopgave van onze organisaties. Dat heeft consequenties voor fondsverstrekkers, die ook zelf de begrijpelijke neiging hebben liever hun geld te besteden aan directe noodleniging, dan aan de bemiddelende instanties daarbij.
- » Dan is er nog een derde domein, dat traditioneel heel erg bij onze bewegingen paste en tezelfdertijd ultramodern is en een van de meest probate middelen tegen

uitsluiting. Dat is het middel van zelfhulp, zelforganisatie of, zoals dat tegenwoordig genoemd wordt, advocacy en empowerment. Zo zijn vakbewegingen en boerenorganisaties ontstaan, en later — ik noemde ze al — consumentenorganisaties in de vorm van tegenbalansen, of WAO-zelfhulp-groepen, gebruikers van openbaar vervoer, patiëntenverenigingen en zelfs van asielclaimers. Het is een benadering die perfect past bij die constatering van zelfsturing en zelfredzaamheid en die voor onze beweging een nieuwe actualiteit zou kunnen krijgen. Indirect doordat we de meer bedreigde groepen assisteren bij hun zelforganisatie en zelfhulp, maar ook direct, wat onszelf betreft, daar waar de scheidslijnen en marginalisering onszelf betreffen. Dan kan het gaan om boeren die zich toerusten voor een nieuwe, krachtige dialoog met de samenleving, om omroeporganisaties die hun verenigingskarakter meer inhoud willen geven. Dan gaat het ook om onze organisaties als geheel die nadrukkelijker willen opkomen voor onze maatschappijvisie, onze ethiek, onze overtuigingen. Voorbeelden zijn er te over uit het buitenland, waarbij de onvermoede tegenkracht blijkt, als mensen zich durven verenigen en durven uit te komen voor hun — afwijkende — opvattingen, belangen en keuzes.

... Voor de participatie

c) Tegen de over-commercialisering van het bestaan ...

Moet de christelijk maatschappelijke beweging te hoop lopen tegen de over-commercialisering van het bestaan en de maatschappij? Wij zijn niet met die vooropgezette vraag naar de organisaties gegaan, maar bij vele kregen we impliciet en soms ook expliciet de bijna machteloze wedervraag: wat kunnen we doen voor herstel en behoud van de balans, want de over-commercialisering zou volgens velen wel eens de hoofdoorzaak van de afbraak van sociaal kapitaal kunnen zijn. Het is niet duidelijk, of die overcommercialisering direct bijdraagt aan gebrek aan cohesie, de verscherping van de scheidslijnen en het ontstaan van getto's, maar het is wel duidelijk, dat markten geen pleinen kunnen vervangen. Op pleinen wordt markt gehouden, maar er zijn dagen zonder handel en er gebeurt veel meer dan alleen maar handel. Het is niet moeilijk op te sommen, hoe de overcommercialisering van de cultuur het sociaal kapitaal aantast: heel lange winkelopeningen en flexibilisering van arbeidstijden vragen minstens naar een nieuwe organisatie en discipline van gezamenlijke activiteiten thuis en in verenigingsverband. Is er een relatie tussen overeconomisering van het bestaan en de druk op het gezinsleven, en de in vele Europese landen zo moeilijke keuze tussen carrière en kinderen? Wat is de echte oorzaak van het tijdsgebrek in de opvoeding; van de onderwaardering voor de niet aan de markt gerelateerde beroepen als onderwijs en zorg, en ambtelijke dienstverlening; van de consumptieve druk, ook op schooljeugd; van een verwaarlozing en aantasting van de publieke ruimte tot en met de verwording soms van de virtuele publieke ruimte in exploitatie van geweld en menselijke vernedering?

De vragen zijn gemakkelijk gesteld en de suggesties erbij geleverd, maar de antwoorden en zeker de remedies zijn niet eenvoudig. We hadden het immers niet over de rol van de overheid, die weet het op dit terrein ook nauwelijks, en we hadden het niet over onze eigenlijke innerlijke opstelling. De voormalige bondskanseliers Kohl en

Schmidt noemden in een dubbelinterview in *Die Zeit* de culturele problematiek het centrale vraagstuk van de 21^e eeuw. Hun opvolger Schroeder spreekt letterlijk over *Bildung*, meer dan onderwijs dus, als de nieuwe sociale kwestie van onze tijd.

- » Te beginnen bij het begin: onze beweging zou in de roos schieten, als de realiteit en de onomkeerbaarheid van arbeidsparticipatie van beide ouders aanleiding zou zijn voor een nieuwe pedagogische en faciliterende inzet. Wij zijn op dit terrein altijd goed geweest. De beroemde gemeenschapsdenker Etzioni ziet in de kwaliteit van de kinderopvang een buitengewoon belangrijke sleutel tot herstel van een volwaardige opvoeding en hij pleit in dit verband voor een soort coöperatieve aanpak, waarbij steeds tenminste een van de ouders betrokken is bij die opvang in een groepsrèche. Het is een raadsel, waarom wij deze gigantische en voor vorming en toerusting zo belangrijke maatschappelijke vraag niet aansnijden in eigen initiatieven. Kinderopvang is één zaak, de ondersteunende en soms corrigerende rol van de school een andere, waarbij in sommige gevallen het uitgangspunt, dat de school van de ouders is, in feite tenminste zo geïnterpreteerd moet worden, dat de school taken van de ouders moet overnemen, die eigenlijk inherent aan het ouderschap zijn verbonden. De getuigenissen van onderwijsgeevenden zijn hier doorslaggevend. Het gaat uiteraard verder om het hele pedagogische en zorgconcept. Dat moet uitstralen — en doet dat dikwijls ook — dat het in het leven om meer gaat dan geld verdienen. Een pedagogisch concept dat ruimte moet laten voor volwaardige vorming, wat meer is dan opleiden voor de behoeften van de arbeidsmarkt. Hoe is het te rijmen dat in een tijdperk van globalisering en bij een zo brede zingevingsbehoefte juist de vakken geografie, geschiedenis en catechese in het gedrang komen?
- » Mogen we ons de vraag stellen of we niet bewust verder moeten gaan. Het gaat dan om bijvoorbeeld de wijze waarop onze organisaties de vraag naar de menselijke maat en schaal bij instellingen van onderwijs, zorg en dienstverlening willen invullen, soms ook tegen de criteria van efficiency en functionaliteit in. Dat geldt gewone onderwijsinstellingen, maar dat geldt ook de prioriteiten bij het aanboren van een derde geldstroom en het hanteren van niet bureaucratische regimes bij onze academische instellingen. Juist als de toekomstige inrichting van de maatschappij aan de orde is, kunnen zij als dragers van een eigen, soms afwijkende, culturele visie een onmisbare functie vervullen.
- » Het gaat ook om arbeidsvoorwaardenoverleg ter behoud van de optimale en maximale arbeidsparticipatie, dat wil zeggen die combinatie van werk en zorg mogelijk te maken of te behouden voor moeder en vader, en het gaat om inzet op andere terreinen, waar het domein van het non-commerciële onnodig verdrongen wordt door de markt. De zondagsrust is een meer dan symbolisch punt. In wezen gaat het om de vraag, hoe we de nieuwe schaarste, namelijk *tijd*, toedelen, distribueren en waarderen tegenover het, althans voor velen, minder schaarse goed kapitaal. Het gaat dan ook nog om een gekwalificeerd tijdsbegrip, namelijk tijd voor elkaar, voor de ander.
- » Moeilijker wordt het in de discussie over die niet te ontwijken vraag, hoe we in de samenleving een herwaardering krijgen voor niet-marktgebonden beroepen van onderwijs tot zorg. We zullen die discussie moeten aangaan, want met een simpele

verwijzing naar betere salariering zijn we er niet.

- » Waar het om een cultuuraangelegenheid gaat, om een zaak van het publieke klimaat kan de betekenis van onze omroepverenigingen een heel nieuwe dimensie krijgen in de wijze waarop zij hun mandaat waar maken in een maatschappij die vraagt om pleinen.

... Voor het hele leven

d) Tegen de identiteitsloze algemeenheid ...

Ontmoetingen vinden niet plaats als je de ander niet wilt zien, maar ontmoetingen vinden evenmin plaats als je je verschuilt en onzichtbaar wordt. Het plein moet betreden worden. De vervanging van de verzuiling door de lege algemeenheid, waarin taboes worden gelegd op onderwerpen die mensen identiteit geven en in ieder geval op de publieke functie van levensovertuigingen, stelt ook anderen niet in de gelegenheid een dialoog aan te gaan. Natuurlijk wordt er volop gechoqueerd met levensovertuigingen van anderen, en in Nederland met verve, maar dat is bepaald iets anders dan een dialoog aangaan. Er is meer aan de hand: als algemeenheid en oppervlakkigheid hand in hand gaan, gaat het nergens over, niet over de karakteristieken die onze samenleving hebben gevormd en vooral niet over de keuzes voor de toekomst die we willen maken en die dus ook verdeeldheid brengen. Het toekomstdebat verdamppt.

De toekomstoriëntatie richten op meer dan de kaart van Nederland of de veiligstelling van de AOW — hoe belangrijk beide ook zijn — is misschien de moeilijkste opgave voor onze organisaties. Het is wel de boeiendste en uiteindelijk de meest betekenisvolle voor het instandhouden van een samenleving, ook over vijftig jaar. Dat moet niet vanuit een vertrekpunt van angst of somberheid. Bisschop Baer was het die ons op de afscheidsconferentie van premier Lubbers vermaande de tijden allereerst als een geschenk van God te zien en niet als een bedreiging of neergang. Wat kunnen wij doen aan het herstel van die toekomstoriëntatie, zonder te ontkennen, dat we met teruglopende middelen te maken hebben, slinkende aantallen en vooral veel zelftwijfel. We kunnen veel doen want iedere generatie weer wacht de wereld op een Woord.

- » Daar is op de eerste plaats het zorgvuldig verstaan van de tijd, onbevooroordeeld, deskundig en gevoelig. Studie en analyse van wat er echt aan de hand is, van de trends en automatismen, en die te meten aan wat in onze opvattingen en in de geschiedenis inzichten en normen zijn geworden voor een menswaardige samenleving.
- » Dat kunnen we zelf, in onze eigen studiediensten, en met onze academische instellingen in een nieuwe interactie. Maar we staan er niet alleen voor. We zien in de Amerikaanse literatuur geheel terzijde van de moralistische *christian right* beweging een boeiende discussie over de relatie levensovertuiging, christelijke mensvisie en maatschappij. En er is een hele school van de meest gelezen Amerikaanse sociologen en ethici, die wel de *anonymous christians* worden genoemd en die 'durven' te schrijven over wat een goede samenleving is, of wat de malaise van de moderniteit is, of hoe deugd en deugen (*virtue*) weer een plaats kunnen krijgen in onze maatschappij. Er zijn auteurs, Nobelprijswinnaars ook, die niet uit onze traditie stammen, maar die een verrassend perspectief bieden op de noodzaak van herstel van menselijke gemeenschappen of de

relatie tussen ethiek en economie. Er zijn ook zoveel Europese academische instellingen, waar systematisch de vraag naar de toekomst van onze maatschappij aan de orde komt. In die bedding moeten wij ons durven nestelen in openheid en met onze vragen en omgekeerd mogen wij er dan op rekenen, dat de wetenschap respect opbrengt voor onze praktische engagementen, onze compromissen soms ook.

- » Dan is er naast het onderzoeksaspect de vorming en toerusting. Ik sprak eerder over de marginale aandacht voor het antwoord op de vragen, waar we vandaan komen, waar we staan, en waar we naar toe gaan. Vorming op onze 'normale' onderwijsinstellingen, waar vragen centraal moeten staan naar de verbinding tussen mens- en levensbeschouwing en maatschappelijk handelen, de kennis van andere culturen, de eigen geschiedenis, en het zicht op de grote keuzes ten aanzien van de herinrichting van onze maatschappij, de ethische toetsing, van de biotechnologie tot de economie, van de globalisering tot de milieubelasting.
- » Vooral is er de noodzaak van de deelname in het publieke debat. Een van de meest opvallende ontwikkelingen van de laatste decennia is de 'verfluistering' van onze opvattingen, onze visies op wat een goede samenleving is, op wie de technologie moet richten, wat de verhouding tussen groepsbelang en algemeen belang is, wat de nieuwe sociale kwesties zijn, op wereldschaal en thuis. Het gaat daarbij niet om preken, maar om de combinatie van gezagvol kennis hebben van wat er echt speelt en de toetsing daarvan op de vragen: willen wij dit echt, moeten we dit echt willen. Mag ik in dit verband met respect ook verwijzen naar de systematische pogingen van onze Koningin om toekomst thema's aan de orde te stellen in verbinding met actuele vraagstukken.
- » Tot slot: misschien het meest overtuigend, in navolging van het Jacobus-woord 'aan Uw daden zult Gij herkend worden' is er de behoefte aan kennis van geslaagde en mislukte experimenten, de uitstraling van pogingen die bewijzen, dat het mogelijk is over de scheidslijnen heen verbindende communicatie op te bouwen, in perspectiefloze situaties hulp te bieden, alternatieven voor hopeloosheid te bieden: van begeleiding bij het afkicken tot hospices, van zelf-hulp initiatieven in verpauperde buurten tot daadwerkelijke ontsnappingshulp uit de armoedecirkel, of in de opbouw van een echt nieuw perspectief in agrarische gemeenschappen. Bij onze rondgang bleek hoeveel verrassende, zelfoverstijgende initiatieven er in onze organisaties genomen worden, en hoe weinig zij bekend zijn. Ook in een niet welgezind publiek klimaat is één product zeer gezocht: de authentieke inzet van mensen voor en met elkaar in probleemsituaties.

... Voor de authenticiteit

5 Nieuw gereedschap

Bij de rondgang langs de organisaties was er ook nog de slotvraag: als ontmoeting en samenhang en niet gettovorming en uitsluiting, de opgaven van de komende jaren zijn, en als wij de zaken niet op hun beloop willen laten, maar denken, dat we alternatieven kunnen bieden, zoals we alternatieven hebben geboden in de afgelopen eeuw, wat is daarvoor dan nodig. Wat voor gereedschap moeten we hebben?

Er zijn suggesties gekomen en terzijde van onze rondgang stuitten we ook op

verrassende nieuwe initiatieven en soms zullen we eigen suggesties daaraan toevoegen. Maar de rode draad is duidelijk. Als het ons niet gaat om zelfcontinuering, maar om de rol, die we kunnen spelen en de betekenis die we hebben voor de vragen van deze nieuwe tijd, dan is samenwerking en gezamenlijkheid het gebod van het uur. Ook nu blijf ik bij vragen. Samen zullen we de oplossingen moeten formuleren en ze waar maken.

- » Beginnen bij het begin: als we die nieuwe agenda willen waarmaken, hoe kunnen we vorming en kennis op hedendaagse wijze bevorderen en verwerven? Het gaat om scholing, cursussen, niet noodzakelijk nieuwe scholing en nieuwe cursussen — die zullen ook nodig zijn als het gaat om nieuwe fases in de maatschappelijke ontwikkeling, zoals bijvoorbeeld bij de zich radicaal wijzigende situatie in agrarisch Nederland — maar hoe kunnen we bestaande initiatieven een functie te geven in de gezamenlijkheid?
- » Bewustwording, vorming, cursussen is een ding, maar de praktijk blijkt meer te vragen: mensen willen de verbinding tussen beroep en zingeving, tussen leven en spiritualiteit kunnen leggen. In Amerika is er b.v. het Woodstock-programma, een uitgewerkte methode om leer en leven met elkaar te verbinden, in Frankrijk zijn er de werkgevers bijeenkomsten met een groot verdiepingsgehalte. In Nederland kennen we de zg. 'Broodje C'-cyclus van het NCW, de retraites van de Radboudstichting en het VKMO, het nieuwe 'Centrum Zin in Werk'. Is dit uit te breiden, te intensiveren?
- » Dan is er het nog veelal onbekende terrein van de interreligieuze dialoog en kennis van andere levensbeschouwingen. Beide elementen zijn wezenlijk voor een nieuwe cohesie. Wat bindt en wat scheidt? Welke misverstanden bestaan er en is er gemeenschappelijk terrein? Marnix van Rij heeft het initiatief genomen voor een centrum waarin die dialoog kan plaats vinden en hij zegt erbij, dat het niet exclusief aan het CDA gebonden is. Is dat een aanknopingspunt? Hoe kunnen we in ieder geval dit soort belangrijke initiatieven tot breed nut maken?
- » Maar het kan ook naar de andere kant gaan: hoe krijgen wij kennis van elkaars praktijk, elkaars successen, mislukkingen en de 'best practices'? Zou het zinvol zijn om daar iets van een meldpunt voor te hebben, een registratie?
- » Over meldpunten gesproken: als die markt van vraag en aanbod in het vrijwilligerswerk, en met name voor ondersteuning en bestuursfuncties in veel van onze organisaties zo slecht functioneert, zouden we dan op dit terrein niet iets moeten organiseren, in de wetenschap, dat andere organisaties heel veel gebruik maken van particuliere registratie-bureau's?
- » Er is nog een andere signaleringsbehoefte: hoe kunnen instellingen en organisaties geholpen worden fondsen te vinden bij overheid of particulieren voor projecten, die gericht zijn tegen de gettovorming, tegen de uitsluiting.
- » Ondersteuning is bij een aantal organisaties blijkens hun vragen ook nodig op een ander terrein, dat van communicatie en publiciteit. Hier kunnen tal zaken op een boeiende manier samenkomen: een ondersteunend media- en communicatie-bureau zou afzonderlijke organisaties, die niet zoals de grotere, over een eigen communicatie-afdeling beschikken, kunnen adviseren en helpen bij hun interne en externe communicatie. Ook b.v. in relatie met de signalering van 'best practices' kan zo'n bureau voor de

gezamenlijkheid een stimulerende functie hebben tegen de ‘verfluistering’ van onze inbreng in het publieke debat. Er is al een periodiek als het *Centraal Weekblad*, dat zijn kolommen wil openstellen voor een systematisch rapportage over wat wij doen, met name met onze nieuwe agenda. En als we gezamenlijk de nieuwe media willen gebruiken — zo verschrikkelijk belangrijk b.v. voor werving van vrijwilligers — hoe zouden we ons daarvoor kunnen toerusten?

- » Maar er is meer, namelijk de inbreng in het publieke debat. Een hoofdthema van deze inleiding was ons nieuwe antennes te geven om de tekenen van de tijd te verstaan en te beoordelen. Die nieuwe relatie tussen respectievelijk analyse, toetsing en actie zou wel eens de sleutel kunnen zijn voor het succes van ons nieuw engagement. Aan verschillende van de onze academische instellingen en ook b.v. in Leuven worden wat dat betreft belangrijke en hoopgevende initiatieven genomen. Ik wil hier ook de nieuwe leerstoel van onze conferentievoorzitter vermelden en U moet mij niet kwalijk nemen dat ik in dit verband een keer verwijs naar het Socires-initiatief dat juist genomen is met het oog op die drieslag van analyse, toetsing en actie. Hoe kunnen we dit soort initiatieven ten nutte maken van afzonderlijke organisaties en de gezamenlijkheid?
- » En dan is er de onvermijdelijke vraag naar de financiering. Vele van onze organisaties zijn weinig bemiddeld, want het waren sociale organisaties. Edoch hebben sommige in een eeuw maatschappelijke actie ook reserves opgebouwd en de vraag mag gesteld worden, of die reserves gebruikt mogen worden voor de opbouw en toerusting van ons gezamenlijk werk in de nieuwe eeuw en of ze juist niet gebruikt moeten worden om vanuit oude waarden nieuwe wegen uit te zetten. Als die middelen afkomstig zijn van vorige generaties leden of contribuanten, die in veel minder welvarender omstandigheden leefden — en dat zijn ze in een aantal gevallen — dan is het in hun geest, dat met die middelen de nieuwe start mogelijk wordt gemaakt. Niet voor de zelfcontinuering, maar omdat de wereld het Woord en de daad nodig blijft hebben. En misschien kunnen we samen ook een nieuw beroep doen op nieuwe ondersteuning. Moet het altijd van de overheid komen, of kunnen we, nu het niet meer gaat om het cement en de bouwstenen van universiteiten, kerken, parochiehuizen en vormingsinstellingen, maar om inhoud en bewustwording, ook een nieuw beroep doen op achterbannen, die zich realiseren, dat dit het is, wat nu telt.

6 Het vervolg

Wat opviel bij die rondgang die Hans Groen en ik bij de organisaties gemaakt hebben, was de wil tot een nieuw engagement en de hoop, dat deze conferentie niet vrijblijvend zou zijn — niet een beginpunt, maar een markering van een al gestart proces, zoals Anton Westerlaken het zei. Uiteraard is mijn competentie beperkt tot het stellen van vragen, tijdens die rondgang en soms aanvullende vragen, nu.

In het werkdocument voor deze conferentie is door Hans Groen een verslag met een analyse van onze rondgang gepresenteerd. Gegeven deze beschikbaarheden heb ik mij vooral de vrijheid gegund te filosoferen rond antwoorden en mijn impressies te geven van onze tot erkentelijkheid stemmende rondgang.

Maar een ultieme vraag is blijven liggen. We kunnen spreken over de centrale

problematiek van onze tijd, we kunnen spreken over wat daartegenover nodig is, en wat wij eraan kunnen doen, en welke toerusting wij daarvoor nodig hebben. Maar dan hebben we het nog niet gehad over die vraag, wat de consequenties zijn in de wisselwerking voor onze organisaties zelf. We hebben gezien, dat ook bij ondernemingen een levenscyclus van een eeuw dikwijls fatale ondergangsverschuiven met zich brengt. Alleen ingrijpende aanpassingen, waaronder soms amputaties, kunnen een nieuwe levensfase verzekeren.

Wat is de nieuwe agenda? Wat is de behoefte aan samenwerking? Wat wordt onze eigenlijke doelstelling, hoe ziet de omgeving ons en wat verandert er in onze achterban in de wisselwerking met die nieuwe omstandigheden.

We kunnen zeggen: goed, we passen ons aan in de methode van ons werk, in de samenwerking met anderen, in onze stijl. Inderdaad, je kunt zeggen: belangenbehartiging anno 2000 is anders dan in 1950. Maar is dat alles? Wie zich beperkt tot belangenbehartiging, zal de concurrentie ervaren uit onverwachte hoek, maar nog erger zal door de omgeving alleen op die functie worden beoordeeld, en uiteindelijk gewantwoord.

Als een noordelijke landbouworganisatie een dialoog opbouwt met een veertigtal milieuorganisaties in haar gebied, verandert er geleidelijk iets aan het imago en de geloofwaardigheid van die organisatie in heel de omringende maatschappij, er verandert iets in de coalities, die die organisatie kan aangaan, en er verandert iets in de opstelling, de verwachting, de loyaliteit soms van leden en achterban, leden die sowieso geen groep meer zijn, geen collectief, maar autonome, zelfsturende individuen.

En als het CNV wel zegt, dat haar taak breder is dan de directe belangenbehartiging, en zich maanden en maanden druk maakt over een gevangen vakbondsleider in Indonesië, dan heeft dat consequenties, hoe de samenleving tegen dat CNV aan kijkt — “er is dus kennelijk meer” —, de ruimte voor het CNV om zich in het maatschappelijke krachtenveld te positioneren en de interactie tussen leiding en achterban. En zo zijn er zoveel meer voorbeelden, van de inzet “Land-Goed” van de Limburgse boeren, de betekenis van een Albeda-college voor een groot achterstands gebied, of het vormingscentrum dat besluit tegen de trend van de tijd in, toch meer te zijn dan horeca-onderneming. De combinatie van dat meerdere, de openheid, de maatschappelijke positionering en het naar binnen brengen van de buitenwereld bij de eigen leden en achterban: wat dat voor consequenties heeft voor ons zelf als organisaties is de ultieme vraag die ons de komende jaren niet meer zal loslaten. Het antwoord op die vraag beslist of onze organisaties betekenisloos worden of het perspectief krijgen op een herwonnen maatschappelijke onmisbaarheid.

Er is nog een suggestie blijven liggen, en wel van diezelfde voorzitter van de congrescommissie, Cees Bakker. Natuurlijk, zo komt die erop neer, moeten we kijken hoe groot de bereidheid is om vragen, zoals die hier gesteld zijn, te beantwoorden in concrete voorzieningen en acties. Maar zou het niet juist bij deze tijd passen, waarin concreetheid telt, en relevantie en oplossingsgerichtheid, als we in de toekomst dat belangrijke instrument van ons bij elkaar komen op de jaarconferentie, zouden wijden aan een specifiek probleem of thema: geweld, noemde Cees Bakker als voorbeeld. Verslaving, zou ik in het rijtje willen zetten, of onveiligheid, of verloedering publiek domein, of eenzaamheid. En probeer dan aan de hand van zo'n concreet probleem of thema de weg terug te vinden.

Niet in een 'kwik fix' oplossing, maar graaf door tot de diepste wortels, oorzaken en achtergronden en kom dan terug met een daarop geënt gezamenlijk actieprogramma: wat kunnen we samen doen aan die geweldsbestrijding, van scholen tot media, van vakbeweging tot woningcorporaties. Dat is de tiende vraag, die ik in erkentelijkheid voor alle medewerking, die wij bij onze rondgang hebben gekregen, ook nog aan U wil voorleggen.

De conferentie is mislukt, als we alleen maar met een goed gevoel naar huis gaan. De conferentie is geslaagd, als zij achteraf zal hebben geleid tot verbindende, toekomstgerichte en voor de samenleving betekenisvolle, tastbare initiatieven.

Wij zijn zeer benieuwd naar de antwoorden, die van de organisaties weer zullen terugkomen op deze door henzelf geïnspireerde vragen. Want uiteindelijk is het zo — U wilt het mij wel voor een keer vergeven — samen leven doe je niet alleen, samen leven doe je vooral door een verbond met de toekomst te sluiten.

Workshop 1: Niemand is kansloos

Inleiders: Marion van Limpt, regio/accountmanager
Henk Dijk, directeur
verslag: Dirk Jan Coehoorn

“Niemand is kansloos,” dat is een van de belangrijkste uitgangspunten van de *Brug- en Instroomprojecten*. Iedereen die aan het werk wil kan, met de juiste individuele begeleiding, aan een baan in onze maatschappij geholpen worden. De projecten zijn nu 12 jaar aan de gang.

Het doel

van dit project is:

- » het opzetten en uitvoeren van effectieve werkgelegenheidsprojecten samenhangend met zo'n negentig CAO afspraken;
- » hiermee structurele voorzieningen voor werkzoekenden met achterstand op de arbeidsmarkt te realiseren;
- » en de betrokkenheid van de marktsector en het bedrijfsleven bij oplossingen voor werkloosheid te vergroten.

De organisatie

is kleinschalig opgezet, al zijn in het hele land regioteams actief. Er werken ongeveer tachtig mensen, er zijn tien regio's en de kantoren daarvan zijn veelal gehuisvest bij een van de samenwerkingspartners. De samenwerkingspartners zijn de relevante marktpartijen maar ook de Arbeidsvoorziening, gemeentelijke instellingen en sociale partners. Door een transparante werkwijze en het opbouwen van een vertrouwensrelatie, wordt gestreefd naar een win-win situatie voor werkgever en werkzoekende met regulier werk als einddoel.

De doelgroep

zijn hen die een grote achterstand hebben op de arbeidsmarkt. De projecten bieden hun persoonlijke begeleiding op maat, waarbij uitgegaan wordt van de persoonlijke kwaliteiten en wensen van de deelnemers. Naast scholing wordt er ook gekeken of andere belemmeringen zoals huisvesting, gezondheid, financiën of sociale

omgeving moeten worden aangepakt voordat de betrokkene klaar is om aan het werk te gaan.

Mede door de drastische daling van de werkloosheid is in de laatste jaren de samenstelling binnen de doelgroep veranderd van meer autochtoon naar meer allochtoon; het accent ligt dan ook steeds meer bij bemiddeling van allochtonen.

De dienstverlening

bestaat uit:

- » begeleiding van moeilijk bemiddelbare, langdurige werkzoekenden;
- » instroom bij bedrijven van werkzoekenden (werkervaringsplekken, selectie en aanpassing);
- » advisering over mogelijkheden van werkgelegenheidsafspraken (scholing, financiering, herintreden);
- » analyse van mogelijkheden voor werkgelegenheidsafspraken (in sectoren, branches, doelgroepen).

De individuele begeleiding is maatwerk en wordt aan de hand van een kansanalyse uitgevoerd op verschillende levensgebieden (tijdsbesteding, gezondheid, wonen, sociale omgeving, financiën, scholing, werkervaring, etc.), om de kans van slagen zo groot mogelijk te doen zijn.

De positionering

in de markt wordt gekenmerkt door het aangaan en ontwikkelen van intensieve en langdurige trajecten die leiden tot langdurige relaties, dus meer dan een baantje regelen zoals bij uitzendbureaus nogal eens gebeurd. De 'brug- en instroomprojecten' ontwikkelen zich steeds meer in de richting van een deskundige kennisorganisatie van en voor langdurig werkzoekenden in onze samenleving.

De resultaten

zijn in 1999 voor een totaal van 1438 trajecten: 1051 plaatsingen naar werk, 387 naar vrijwilligerswerk en scholing. Daarnaast zijn er nog 653 mensen in begeleiding bij de Brugprojecten. Dit betekent een stijging met 15% met het jaar ervoor terwijl de deelnemers steeds ouder worden (32% ouder dan 40 jaar), langer werkzoekend (60% langer dan 3 jaar) en meer van allochtone afkomst (meer dan 50%) zijn dan de jaren ervoor. Daarnaast werden er nieuwe CAO opdrachten verworven, subsidies van WIW en REA benut, voorlichting, advies en training gegeven aan vakbondsbestuurders en brancheorganisaties. De projectmedewerkers hebben vanwege de krapte op de arbeidsmarkt ook meer tijd moeten besteden aan het actief verwerven van goede instroomkandidaten bij de toeleidingsinstanties.

Reacties

kwamen vooral aan de hand van vragen van de aanwezigen aan de inleidster.

Is er ook een relatie met het CWI? Ja, maar het moet zich nog beter uitkristalliseren zoals het met het Arbeidsbureau en Arbeidsvoorziening nu het geval is.

Hoe komt u aan de moeilijk bemiddelbaren? Via Arbeidsvoorziening, Welzijninstellingen, Sociale Diensten, etc. Deze zijn meestal laag geschoold en krijgen eerst een individueel scholingstraject voordat ze kunnen worden uitgeplaatst, meestal in bijzondere dienstverbanden.

Het MKB heeft grote tekorten aan personeel maar niet zulke goede ervaringen met instromers. Bereikt u de mensen die zelf willen en bereid zijn te werken of ook die niet zo graag willen? Soms zitten de mensen gedwongen in een traject (nieuwkomers bv.) maar de ervaring leert dat de meeste mensen toch wel willen werken maar door omstandigheden niet kunnen.

Wordt er vanuit een branche vraag geworven of gaat men zelf op zoek? Beide, het blijkt in sommige sectoren steeds moeilijker om geschikt personeel te vinden dus wordt in aanvulling op bestaande wervingsactiviteiten specifiek gezocht en mensen op individuele basis uitgenodigd. Meestal lukt dat dan ook wel, maar het moet niet. Soms is een dreiging van de korting op de

uitkering een dwangmiddel om mee te doen, deelname door de sociale dienst is dan lastig want zij willen wel goede resultaten zien. De mensen in onze Brugprojecten zijn getraind voor de trajecten waarvoor ze moeten werven en de doelgroepen die moeten instromen en zich bewust van allerhande problemen en wensen in die sector.

Meet u ook na uitstroom hoe lang de arbeidsrelatie blijft bestaan? Werkervaring in onderlinge afspraak wordt in het gehele traject gevolgd tot het tot het gewenste resultaat voor beiden heeft geleid. De uitstroom naar reguliere banen wordt op verschillende wijzen gevolgd. Meestal krijgen de mensen aan de onderkant van de samenleving maar een tijdelijke of (sector-)afhankelijke subsidiabele baan en stromen dus weer terug in de brugprojecten. We volgen de mensen geen vijf jaar, de drop-out problematiek is en blijft een taai zaak. Soms zien we de armoedeval toeslaan en ook daar proberen we wat aan te doen, door de instromers weerbaar te maken op de eerder genoemde levensgebieden en zich beter staande te houden in het werk. Weerbaar maken is ook iemand een kans geven zover te komen dat hij of zij zelf een baan kan vinden.

In de bakken van de gemeenten is 41% van de werkzoekende mensen onder de 30 jaar, moet daar niet meer energie in gestopt worden dan de ouderen? We zoeken en werken met alle leeftijdscategorieën.

Kunnen er meer projecten tegelijkertijd lopen in een gemeente? Ja, maar soms werkt het tegen elkaar in en onze rol is dan dat te signaleren en te voorkomen en verhelpen.

Is de aanpak efficiënt? Is er een overzicht of berekening hoeveel een geslaagde plaatsing werkelijk heeft gekost? Ja, een plaatsing kost ongeveer achtduizend gulden.

Er is veel (allochtone) instroom van mensen met een hoge opleiding die toch maar niet aan de bak komen, hoe kan dat en wat doen jullie daaraan? Door via een persoonlijke analyse de kansen te verbeteren.

Is er naast een uitzendbureautraject ook een vergelijking met een outplacementtraject? Ja, maar ook hier gaat het om een andere aanpak en een andere groep bemiddelbare mensen.

Workshop 2: Zorg voor randgroepen

Inleider: Huub Donken,
directeur Gereformeerd Instituut voor Kerk en Samenleving in Den Haag
verslag: Monique Bergsma

In het congresdocument lezen we: "Wat levert de rondgang op ten aanzien van de vraag naar maatschappelijke scheidslijnen en uitsluiting, heterogeniteit en onzichtbaarheid? Het beeld is gecompliceerd. Hoewel er met name op sociaal-economisch terrein en in culturele verschillen serieuze problemen naar voren kwamen, is er op geen van de afzonderlijke terreinen sprake van scheidslijnen die tot tweedelingen in de maatschappij leiden."

Er is geen duidelijke scheidslijn; mensen vallen uit de maatschappelijke boot en we weten niet of nauwelijks hoe dat komt. Want zorg noemt het document: de extreme uitsluiting van daklozen, verslaafden en prostituees. Volgens de werklozen, arbeidsongeschikten, gehandicapten, alleenstaande bejaarden, ex. psychiatrische patiënten.

Alleen al in Den Haag telt deze groep tienduizenden mensen. Deze workshop gaat over Den Haag en de inzet tot *Maatschappelijk Herstel van sociaal kwetsbaren*. Dat project is een gevolg van een motie van de Haagse gemeenteraad door justitiepredikant en CDA-raadslid ds. Jan Eerbeek. De term is bedacht naar analogie van lichamelijk en geestelijk herstel. Het richt zich tevens op werken, wonen en welzijn. Huub Donken is verbonden aan het GKS, welk bureau in samenwerking met Humanitas hulp biedt bij de concrete uitwerking boven bovengenoemde motie.

Het proces van Maatschappelijk Herstel heeft vaart gekregen doordat gemeente, particulier initiatief en de betrokken kerkelijke en levensbeschouwelijke organisaties "gewoon maar begonnen zijn". Een aanpak van onderop.

De werkwijze

De doelgroep voor MH heeft als probleem dat er geen integrale aanpak is van de meervoudige problematiek: als voorbeeld wordt gesteld een

ex-psychiatrische patiënt, die aanklopt voor medicatie bij een instantie die niets weet van huisvesting, schuldsanering, dagbesteding etc. Kost veel tijd en geld. Daarom is in Den Haag begonnen met een gezamenlijke start voor hulpverlening waaraan vertegenwoordigers deelnamen van gemeente, kerken, het zgn. particulier initiatief, geestelijke gezondheidszorg, politie, werkgevers en woningcorporaties.

MH is gericht op het anders leren kijken naar de cliënt. Ontkokering tegen de verkokerde werkwijze bij de overheid en instellingen. MH is een manier van denken, handelen en van daaruit ook een manier van werken.

De voorzitter van de workshop bemerkt bij de reguliere hulpverlening de neiging tot een veel te beperkte werkwijze, waarbij de hulpverleners niet gericht zijn op de uitstroom maar op het vasthouden van de cliënt. Hij is van mening dat alle hulpverlenende instellingen de inspanningsverplichting gevraagd moet worden zich te richten op de uitstroom, met name het aantal cliënten/patienten/bewoners met opgeloste problemen dat is weggegaan.

Het eerste debat van GKS en Humanitas werd gehouden in september 1993, waarbij 200 betrokkenen aanwezig waren, zoals werkgevers, directeuren van Haagse bedrijven, voorzitter van een werkgeversvereniging, directeuren van de 5 grote Haagse woningbouwcorporaties, van de verslavingszorg, psychiatrie en maatschappelijk werk, de hoofdcommissaris van politie en de directeur van de gevangenis. Ieder begreep de problematiek en wilde meewerken om tot een oplossing te komen. Het leverde een schat aan afspraken op, zoals: werkgevers en hulpverleners werden gekoppeld om samen tot afspraken te komen, woningcorporaties stelden woningen beschikbaar, er zijn werkafspraken gemaakt tussen wijkagenten, het maatschappelijk werk, RIAGG,

woningcorporaties over de aanpak van overlast en vervuiling. Dit alles met wisselend succes, de menselijk factor is hierbij bepalend.

Meer dan voorheen kan worden opgetreden omdat hulpverlening en overheid bemoeizorg aandurven: de situatie niet laten escaleren, maar tijdig durven ingrijpen.

projecten

Er werd een video-opname vertoond van enkele concrete projecten in het kader van Maatschappelijk Herstel in Den Haag die inmiddels al tot regulier beleid hebben geleid:

- » Particulier Initiatief (financieel ondersteund door de overheid);
- » Verslavingszorg en reclassering;
- » Integratieprojecten voor ex-psiatrie patiënten m.b.t. wonen en werken;
- » Project "over de drempel", waarbij 35 vrijwilligers zeer vervuilde mensen bezoeken en helpen (in Den Haag 600 gevallen);
- » Haags straatnieuws, waardoor 150 daklozen een inkomen verwerven;
- » DACTIEF, een dagactiviteitencentrum voor dak- en thuislozen;

- » De Woonbegeleiding van de gezamenlijke reclasseringsinstellingen met de woningcorporaties;
- » Trajecten in verschillende wijken van sociale- en maatschappelijke activering, waarbij de meest langdurige werklozen mee gaan doen in het arbeidsproces;
- » De gezamenlijke aanpak van politie en justitie van randgroepjongeren in het Glen Millsproject.

Tot slot:

Het gedachtegoed van Maatschappelijk herstel moet steeds onder de aandacht gebracht worden door wisselende personele samenstelling van de instellingen.

De leidraad van de voorzitter is simpel: óf we blijven vele honderden miljoenen investeren in zorg- en hulpverlening zonder dat er verdere voorwaarden gesteld worden, met grote kans op recidive en draaideurcliënten; óf we zijn ons voortdurend bewust van de vraag: welke mogelijkheden moeten er gezocht worden voor deze mens.

Workshop

foto: Cees van Doodeweerd

Workshop 3: Ondersteuning van buurtinitiatieven

Presentator: Jan de Rond, projectleider *Mooi zo, goed zo* in 's-Hertogenbosch

Rapporteur: Joop Brongers

1 Tegendraadse gedachten over vrijwilligerswerk op pleinen of in getto's

Het publieke domein schrompelt in ten gunste van het private en werkdomein, zo wordt tijdens dit congres gezegd. Daaraan wordt nog toegevoegd dat de bereidheid om vrijwilligerswerk te doen navenant afneemt. Dat klopt wat betreft de afnemende invloed van de bestaande instituties van werkgevers en werknemersorganisaties, politieke partijen en kerken en de inzet van vrijwilligers. Tegelijk is het waar dat de betrokkenheid van vrijwilligers nog nooit zo groot geweest is als nu. Het gaat dan wel om betrokkenheid bij activiteiten die iets te maken hebben met de eigen buurt en een bepaalde levensfase waarin mensen verkeren, jongeren, gezinnen met kinderen, ouderen bijvoorbeeld. Nederland staat aan de top van de Europese landen wat betreft de betrokkenheid van vrijwilligers: 1 op de 3 Nederlanders doet 1 keer per jaar vrijwilligerswerk, per persoon geven wij f 168,- per jaar aan giften voor een goed doel wat in totaal 3,7 miljoen per jaar oplevert van particulieren en nog eens 1,7 miljoen van bedrijven en fondsen. 3,5 miljoen vrijwilligers ouder dan 18 jaar dragen daar met 500 miljoen uur per jaar een fors steentje aan bij. Dat zijn de cijfers in werkelijkheid en die verschillen van wat je zoals hoort op straat, het werk, de kerk of in de kroeg. Er is geen sprake van dat het vrijwilligerswerk afneemt, stelt inleider Jan de Rond in zijn verhaal over *Mooi zo Goed zo* in Den Bosch. Een verhaal dat in gaat tegen de wat bedrukte teneur van bezorgde christenen tijdens dit congres over de afnemende mobilisatiemogelijkheden van vrijwilligers. Die bereidheid is er echt wel, maar alleen als het om een vertrouwde organisatie gaat, heldere en aansprekende doelen en een persoonlijke benadering.

Op dit congres worden getto's negatief getypt met woorden als: asociaal, anoniem, onzichtbaar, smeltkroes, onbestuurbaar. Pleinen

krijgen mooie woorden opgespeld als ontmoetingsplaats, plaats waar je afspraken met elkaar maakt, waar alles zichtbaar is en de dingen stuurbaar zijn. Het is wel duidelijk dat op dit congres geen gettobewoners zijn, zegt Jan, die zouden die kenmerken als hierboven genoemd bij getto's en pleinen precies omdraaien. Een voorbeeld: de problemen rond FC Den Bosch. De doorsnee supporter begrijpt niks van het onbestuurbaar mistig, asociaal, anoniem gedoe op het zogenaamd "plein" van de Bossche voetbalsamenleving. Jan is het daarom niet eens met hoe getto's in het document van het Christelijk Sociaal congres zijn omschreven. Juist in die zogenaamde getto's vind je nog de mogelijkheid van ontmoeting, het samen iets opzetten en afspraken maken voor ieder zichtbaar met in dit geval stuurbare acties als gevolg om de FC den Bosch uit het slop te halen.

2 Mooi zo Goed zo en de versterking van de sociale samenhang

a) het ontstaan

MzoGzo ontstond in 1995 met subsidie van het Koningin Juliana fonds en het initiatief van het Rotterdams dagblad naar voorbeelden uit de VS. In die tijd werden er 30 van dit soort initiatieven door stedelijke welzijninstellingen begonnen en ook zo'n 30 door de overheid. Daarvan zijn er nu nog 15 à 20 over. MzoGzo ging na beëindiging van de subsidie als enige over tot het uitgeven van sociale aandelen van f750,- per stuk per jaar voor een periode van 3 jaar door bedrijven en particulieren aan te schaffen. Die kunnen mooi ingelijst thuis op kantoor of in de ontvangsthal van een bedrijf worden opgehangen. Met deze inkomsten worden de vaste kosten gedekt. Daarnaast worden sponsors gezocht voor de financiering van onderdelen van het project.

b) simpele organisatiestructuur

MzoGzo kent een simpele organisatiestructuur. De dagelijkse leiding berust bij de projectleider ondersteund door een tweede projectleider en een secretaresse, de enige betaalde krachten. Per project is er een projectgroep van vier personen die zorgt voor de kwaliteit in de uitvoering van het project en een comité van aanbeveling bestaande uit acht personen, met ook een vertegenwoordiger van de Raad van Kerken in den Bosch, dat zorgt voor een positieve bekendheid in de Bosche samenleving.

Het eigenlijke werk bestaat uit het koppelen van een project aan een bedrijf of organisatie door het leggen van een warme relatie tussen de ingrediënten materiaal, kennis, tijd en geld en de betreffende organisatie met als tegenprestatie de uitvoering van een publieke opdracht.

De sponsor is dan iemand of een organisatie die de kosten van een projectonderdeel voor zijn rekening neemt, bijvoorbeeld:

- » de trap in het gerestaureerd Hertogsge-
maal;
- » een educatieve ruimte in een kinderboer-
derij plus een internetstek;
- » de keuken van een eethuis voor mensen
met weinig geld;
- » het tuinmeubilair voor de binnentuin van
een verzorgingshuis.

c) resultaten

In de afgelopen vier en een half jaar heeft MzoGzo 80 projecten succesvol afgerond in samenwerking met 50 organisaties met inzet van 50.000 uur aan vrijwilligerswerk. 140 bedrijven en organisaties droegen een steentje bij als sponsor. 400 keer kreeg een project publiciteit in enigerlei vorm. Als een project klaar is kunnen de projectdeelnemers trots zijn op het resultaat en krijgen ze persoonlijk een bedankje. Dat gebeurt ook richting de sponsor. Daar mankeert het meestal bij andere instanties aan. Geen trots gevoel over het resultaat en geen bedankje? Dan hou je vrijwilligers ook niet betrokken en gemotiveerd.

Voor 2001 heeft MzoGzo een goed gevulde portefeuille met opdrachten. Er zijn al 260 afspraken gemaakt en 90 toezeggingen gedaan. De video bewijst daarbij goede diensten en spreek voor zichzelf bij het werven van fondsen.

Mogen bedrijven die meedoen ook eisen dat hun naam er aan verbonden wordt? Dat hoeven ze niet te eisen, want dat bieden wij al aan. Het gebeurt echter zelden dat een bedrijf daar gebruik

van maakt. Bij een succesvol project halen we wel de krant er bij en dan wordt ook de naam van de sponsor genoemd. Verder vermelden wij hun naam in ons jaarverslag dat ook ieder sponsor ontvangt. Ook vermelden we hun naam in advertenties die we soms in de kranten zetten. Dat heeft o.a. als effect dat werknemers van bedrijven hun directie vragen waarom hun bedrijf niet vermeld staat. Die doen dan de volgende keer ook mee aan een project.

Hoe betrek je vrijwilligers erbij? Door de sponsors bijvoorbeeld zelf te leren die vrijwilligers te mobiliseren. In het geval van een bouwproject zorgt MzoGzo dan voor de door weer anderen gesponsorde stenen en vraagt vrijwilligers van een bedrijf daarmee aan de slag te gaan. Dat werkt prima.

Loop je zo niet het risico dat anderen deze aanpak gaan overnemen? Ja, maar dat zou ook prachtig zijn. Als de noodzakelijke contacten zijn gelegd, dan kunnen organisaties het vaak ook zelf wel. Kerken, politieke partijen, vakbonden en dergelijke bevel ik graag aan deze aanpak van ons te volgen.

d) criteria en succesfactoren

Criteria voor het accepteren van een vrijwilligersproject zijn voor ons:

- » het moet uitvoerbaar zijn door vrijwilligers en een eerlijke druppel zweet kosten;
- » het moet kleinschalig zijn en makkelijk uitvoerbaar en een sympathiek doel dienen;
- » financiering geldt alleen de investeringskosten, niet de exploitatiekosten;
- » er mogen geen strijdige financiële relaties ontstaan (oneerlijke concurrentie);
- » het moet om openbaar toegankelijke voorzieningen gaan;
- » het moet de stad leefbaarder maken.

Voorbeelden van die laatste categorie projecten zijn 'het weer leefbaar maken van stratenprojecten'. Dat waren er 17 tot nu toe, terwijl er nog 40 in voorbereiding zijn. Dat kan eenvoudig door op bepaalde dagen of uren verbodsborden te plaatsen voor auto's. Dan leeft de straat weer, ontstaat er sociaal contact tussen kinderen en buurtgenoten.

Onderzoek uitgevoerd door de Vrije Universiteit en Katholieke Universiteit Brabant leert dat voor het succes van MzoGzo de werking van de volgende factoren telt:

- » het gaat om een helder concept;
- » de opzet van een project gaat in samenwerking met de belanghebbenden (dat zijn overheden, bedrijven, verenigingen, de

- media, maar ook individuele burgers) die ieder in hun eigen taal worden aangesproken;
- » de aanwezigheid van een projectleider die als duizendpoot fungeert en mensen die de vaardigheid hebben om bruggen te bouwen;
 - » de aanwezigheid van kennis van de sociale infrastructuur van een stad of plaats en niet alleen van de technische en financiële,
 - » veel publiciteit via de media van web tot buurtkrant;
 - » toegang hebben tot lokale netwerken,
 - » onafhankelijk functioneren en ieder hetzelfde verhaal vertellen.

En de overheid dan, is dit uit oogpunt van solidariteit eigenlijk allemaal niet de taak van de overheid?
Jan legt uit dat als je geld als drager van de wil van een persoon ziet, het realiseren van die wil

via belastingbetaling veel te lang is. Het geld wordt eerst geïnd door het ministerie van Financiën, toegedeeld door het Kabinet aan ministeries die met dat geld uitvoering moeten geven aan de wil van meerdere personen. Dat levert vaak andere uitkomsten dan de individuele belastingbetaler wenst.

MzoGzo bewandelt de directe weg. Zou een overheidsdienst gaan doen wat MzoGzo nu doet, dan zou een bedrijf dit al gauw als een soort tweede belasting maatregel ervaren.

e) hoe verder?

Hoe nu verder in de toekomst? Jan weet het nog niet. Het draait niet om het veilig stellen van de toekomst van MzoGzo alleen. Veel mooier zou zijn als de aanpak van MzoGzo ook door kerken, politieke partijen, vakbonden zou worden toegepast.

Meer weten? Ga naar <http://www.mzgz.nl>.

Op de CSC Markt: presentatie van maatschappelijke initiatieven

foto: Cees van Doodeweerd

Workshop 4: Het Albeda Collega als gemeenschapsschool

Inleider: Fred Venus, lid College van Bestuur Albedacollege
Rapporteur: Edward de Kam

De school als plein

Gestart wordt met de stelling: de functie van de school is een plein. De school is van en voor de gemeenschap. Het is een maatschappelijke onderneming, ook gedacht vanuit welgemeend eigenbelang. Uitgangspunt en zijn:

- » de school moet geen kathedraal in de woestijn worden; en
- » de school moet de gemeenschap waarin zij staat erbij betrekken.

Op twee van de 44 locaties van het Albeda College in Rotterdam wordt hier vorm en inhoud aan gegeven, namelijk op die locaties in de stad waar uitsluiting en andere maatschappelijke problematiek op grote schaal aanwezig zijn.

De missie van de school wordt gekarakteriseerd door de woorden: eigentijds, kwaliteit, sociaal bewogen, identiteit en permanent leren.

Vanuit deze missie wordt een relatie aangegaan met de maatschappelijke omgeving. Een vervlechting van school en buurt en samenleving. Ontmoeting is het concept van waaruit de school is opgezet. Persoonlijke zingeving staat centraal. Ontmoeting en dialoog staan centraal, juist in een omgeving waarin uitsluiting verhoogd risico is.

Gemeenschapsschool

Praktisch betekent dit dat de school tot 22.00 uur open is. Vergaderingen van de deelgemeente vinden in de school plaats; de bridge club komt bijeen, etc. De school is van en voor de buurt. Dit resulteert er in dat de buurt zich verantwoordelijk weet en er sociale controle ontstaat; de school is van hen.

De school gaat ook de buurt in, met o.a. les-winkels. Het is een concept dat in Angelsaksische landen veel meer wordt toegepast. Het is raar om te bedenken dat je met belastinggeld een gebouw neerzet dat om 17.00 uur dichtgaat. Dat is kapitaalvernietiging.

Dit vraagt van het personeel dat het gericht

is naar buiten. Vaak kennen ze hun burens niet eens. Het is een cultuuromslag om dit te realiseren. Ze zitten al meer dan 100 jaar binnen.

Praktisch:

- » de helft van de schoonmakers moet uit de buurt komen;
- » de aanwezige infrastructuur moet breed worden gebruikt;
- » er wordt een functie gegeven aan de mensen en gebouwen die bijdraagt aan maatschappelijke cohesie.

Kan dit qua regelgeving?

De vraag wordt niet gesteld of dit qua regelgeving allemaal kan. De stelling is: je moet het gewoon doen. Oplossingen zijn vaak onorthodox en je moet er keihard voor werken. Net als een onderneming neem je ondernemingsrisico's: dingen lukken, soms gaat het ook mis.

Er is overigens geen empirisch materiaal over het resultaat voor de leerling. Het zijn waarschijnlijk twee kanten van dezelfde medaille. De school groeit hard, maar het resultaat voor de leerling is niet het uitgangspunt in dit initiatief.

Vragen

Hoe kan je dit ondernemerschap al vroeg inbouwen?

- » Een heel scala aan cultuurveranderingselementen inzetten.
- » Een broedplaats voor ondernemerschap creëren, voorwaarden creëren.
- » Het barst van de mensen die maatschappelijk willen ondernemen, je moet ze praktische mogelijkheden geven.
- » Keihard werken.

Is hier bij de bouw al allemaal over nagedacht?

Soms wel maar soms ook niet. Het is niet node-loos ingewikkeld. Het probleem zit niet in de infrastructuur maar in de cultuur, de visie.

Aan tafel: Jos van Gennip, Cees Bakker, Paul van Mansum, Hans Groen, Wim van de Donk

foto: Cees van Doodeweerd

Workshop 5: Waarden en normen in de sport

Inleider: Johannes van der Veen, directeur NCSU
Verslag: Rob Vlietman

De NCSU heeft zich de laatste jaren bewust begeven in zogenaamde niet-sportnetwerken, waaronder het netwerk van christelijke sociaal-maatschappelijke organisaties in ons land. Daar zit de volgende visie achter. Sport kan zeer veel bijdragen aan de persoonlijke vorming van jonge en ook oudere mensen.

Daarom moet ons inziens meer waardering gekweekt worden voor sport als zinvol onderdeel van de leefwereld, met name voor jongeren, omdat zij zich in een ontwikkelingsfase bevinden.

De NCSU als christelijk georiënteerde organisatie erkent dat sport een wezenlijk onderdeel is in het leven van jongeren. Daarbij is het belangrijk dat dat ook erkenning vindt bij christelijke groeperingen die minder affiniteit hebben met sport.

Sport heeft vele vormen en vele gezichten. Kijk je bijvoorbeeld naar spelende kinderen, dan zie je hun spel en hun sport. Dat is hun leef- en ervaringswereld. Daar ontmoeten ze elkaar. De *homo ludens* staat bij de NCSU centraal.

De redenering dat wij de jongeren naar ons toe zouden moeten halen in onze organisaties is de onze niet. Wij brengen en ondersteunen sport, daar waar jongeren zijn: Op hun speelvelden en in de sportzalen.

Het is goed om sport, als belangrijke factor in ons leven, te betrekken bij de discussie over de "Getto's en pleinen." De impact van sport is heel groot omdat het een vrijetijdsveld is bij uitstek, maar ook omdat het een belangrijk leef- en leergebied is voor een groot aantal mensen (jong en oud) in onze samenleving.

Sport is in staat om bruggen te slaan tussen mensen die elkaar (taalkundig) zelfs niet kunnen verstaan. Gooi een bal tussen een groepje mensen met 10 verschillende nationaliteiten en gegarandeerd dat er 8 een trap tegen geven. Toernooien bij asielzoekerscentra hebben ons dat geleerd. Er is direct contact en men speelt met

elkaar. Het idee is dus dat we met sport spelenderwijs mensen bij elkaar kunnen brengen. Dat kan op internationaal en landelijk niveau, maar de echte sport moet vooral op plaatselijk niveau tot stand komen.

Aan de visie van de NCSU ligt een aantal Bijbelse noties ten grondslag.

- » Religiositeit betekent een godsbesef hebben;
- » Humaniteit betekent anderen welwillend tegemoet treden;
- » Solidariteit betekent zorg dragen voor de zwakkere;
- » Rentmeesterschap betekent zorgvuldig met de wereld omgaan;
- » Talentenbenutting betekent talenten optimaal gebruiken;
- » Gelijkwaardigheid betekent elkaar als gelijkwaardig beschouwen;
- » Belonen na presteren betekent na gedane arbeid rusten;
- » Medeverantwoordelijkheid betekent medeverantwoordelijkheid dragen.

Waarden en normen in de sport geven vele relaties te zien naar andere samenlevingsvelden, zoals het gezin en het onderwijs, naar vrijetijdsvelden, zoals kunst en muziek, maar ook naar de arbeid en de kerk.

De NCSU heeft een aantal praktische toepassingen met betrekking tot Waarden & Normen in de sport ontwikkeld en is graag bereid deze over te dragen aan andere partners, zoals hier in het congres verzameld. Zo wil de NCSU bijdragen aan de ontwikkeling van sport met veel verschillende pleinen, waar iedereen uitgedaagd wordt om samen te komen spelen.

Waarden en Normen in de Sport

In het programma Waarden en Normen volgt de NCSU twee ontwikkelingslijnen naar een nieuwe praktijk, die zich onderscheidt van de grote sport:

1. Het gesprek op gang brengen met:

- » sporters, trainers, coaches (de directe verantwoordelijken voor sportbeoefening), maar ook met ouders, sponsors en anderen;
- » bestuurders van landelijke organisaties en van lokale verenigingen;
- » sportfilosofen, -sociologen en -medici;
- » mensen die lokaal hulp kunnen bieden aan sportbeoefenaars om deze processen te begeleiden.

2. De NCSU heeft handelingsprojecten ontwikkeld om sportverenigingen, jeugdverenigingen en basisscholen te helpen bij het realiseren van hun missies en te helpen bij het oplossen van specifieke knelpunten.

Ouders Graag Gezien

Uitgangspunt van dit project, dat in samenwerking met de NCSU is ontwikkeld, is dat het goed is om ouders te betrekken bij de vereniging waarbij hun kinderen sporten. Naast het stimuleren en ondersteunen van hun kinderen zijn ouders onmisbaar bij allerlei kleine en grotere clubtaken. Met de handleiding en het stappenplan kunnen verenigingen vrij zelfstandig komen tot een bloeiende ouderparticipatie. Er is veel vraag naar dit project, óók vanuit niet op sport gerichte organisaties.

Ouders en Sportieve Opvoeding

Dit is een project om ouders van sportende kinderen te helpen bij hun rol als sportieve opvoeder. Met onder andere een dilemmaspel en een kijkwijzer leren ouders naar het gedrag van hun kinderen, de scheidsrechters en zichzelf te kijken.

Fair Play in de praktijk

Dit is een project dat het begrip fair play vertaalt naar de praktijk van de eigen vereniging.

Jeugdsport en Fair Play

Dit project is speciaal gericht op de jeugd binnen sportverenigingen, om hen bewust te maken wat fair play is en hoe ze zich fair kunnen gedragen op en rond het sportveld.

Sport en ontmoeting

De NCSU heeft een tweetal sportvormen ontwikkeld voor jongeren, waarbij het accent ligt op de ontmoeting. Het ene project heet Quattrosport en is in samenwerking met de YMCA ontwikkeld en het andere project heeft de naam Tof sport. In beide projecten staan de begrippen 'Sport for all' en 'Ontmoeting' centraal.

Sport verbindt

Gaan wij als christelijke organisaties de uitdaging aan om ontmoeting (wat voorheen vooral in kerkelijk verband plaats vond) creatief vorm te geven samen met jongeren en ouderen? De NCSU is van mening dat sport verbindt. Daarvoor moet actief gewerkt worden aan integratie en socialisatie. Mogelijkheden moeten gecreëerd worden, vooral voor mensen die een opstapje nodig hebben om in deze maatschappij mee te kunnen doen. Sport is geen eiland maar een geïntegreerd onderdeel van onze maatschappij. Daarom moeten wij ontmoeting stimuleren, zeker ook in de sport. Sport leent zich er bij uitstek voor om op een ongedwongen manier elkaar te leren kennen, zoals op dit congres. Voor ontmoeting moeten mensen uit hun huizen komen en eens naar een gezamenlijke plek gaan.

Workshop 6: Betrokkenheid bij mensen met een verstandelijke handicap

Inleiders: Anton Westerlaken, voorzitter Raad van Bestuur 's Heerenloo Zorggroep
Annette Vink, bedrijfsmaatschappelijk werkster 's Heerenloo Loozenoord
verslag: Peter Klep

In 1891 werd de Vereniging 's Heerenloo opgericht door ds Willem van den Bergh. Meer dan 100 jaar zette deze Vereniging zich in voor de dienstverlening aan mensen met een verstandelijke beperking vanuit christelijk perspectief. In 1994 is de praktische zorg en ondersteuning ondergebracht in de Stichting Zorgverlening 's Heerenloo, de 's Heerenloo Zorggroep geheten. Voor de oude Vereniging is in 2000 de Vereniging Vrienden van de 's Heerenloo Zorggroep in de plaats gekomen.

De Zorggroep biedt allerlei vormen van ondersteuning, waaronder dagbesteding, wonen, therapie, scholing, thuiszorg, logeer- en weekendopvang. Steeds meer cliënten kiezen voor een woonvorm in een gewone wijk. Daarnaast kan gekozen worden voor de beschermde omgeving van een zorgcentrum. Voor jongeren met een lichte verstandelijke beperking en gedragsproblemen zijn er speciale zorgcentra op vier plaatsen in het land.

De 's Heerenloo Zorggroep kent 12 hoofdlocaties en tientallen kleinere vestigingen, verspreid over het land ('boven de rivieren'). Er zijn 7000 zorgvragers, waarvan 5000 in 24-uurszorg en 2000 in tijdelijke zorg. Bij de zorggroep zijn 7500 zorgverleners (al dan niet in deeltijd) betrokken. Niet alleen voor de medewerkers en de ouders zijn participatiemogelijkheden geschapen, maar ook voor de cliënten.

Aan de wisselwerking tussen de (instellingen van de) Zorggroep en de samenleving wordt grote waarde gehecht. gettovorming moet zoveel mogelijk worden tegengegaan.

De tehuizen (wooneenheden) worden minder anoniem gemaakt.

Bij de communicatie tussen de instellingen en de samenleving is met name het vrijwilligerswerk van grote betekenis. Vrijwilligerswerk is werk dat in georganiseerd verband (in

juridische zin) onverplicht en onbetaald wordt verricht ten behoeve van anderen. Het belang van het vrijwilligerswerk wordt geïllustreerd aan de hand van de situatie bij 's Heerenloo-Loozenoord. Vrijwilligers zijn werkzaam binnen het project gastgezinnen (120 adressen), op het pastoraat (bijbelclubs, 80 vrijwilligers), binnen het cluster dagbesteding en de woonclusters (130 vrijwilligers). Daarnaast zijn zo'n 70 vrijwilligers actief bij bejaardenactiviteiten (wandelen met rolstoel, begeleiden naar zwembad), radio Fokko en de B.O.S (bibliotheek). Er wordt een enthousiaste bijdrage geleverd door in de buurt gevestigde militairen.

Al met al beschikt 's Heerenloo over 2250 vrijwilligers (het aantal neemt toe). De meeste zijn ouder dan veertig jaar. Bedrijven in de omgeving zijn van tijd tot tijd bereid mee te werken aan projecten, maar het komt (nog) niet voor dat zij personeel vrij geven voor het verrichten van vrijwilligerswerk. Het blijkt dat onder de vrijwilligers geen familieleden van cliënten voorkomen. Vrijwilligers vertonen vaak een grote binding en betrokkenheid. Veel oud-medewerkers komen ook terug als vrijwilliger. Overigens stromen vrij veel vrijwilligers ook door naar parttime banen.

Het scala van motieven om vrijwilligerswerk te gaan doen, is breed:

- » contacten met andere mensen, vriendschap;
 - » samenwerken met andere collega's;
 - » leermogelijkheden, ontwikkeling en ervaringen opdoen;
 - » nuttig zijn, iets betekenen voor anderen;
 - » sociaal aanzien verhogen;
 - » waardering krijgen binnen de organisatie, gebruik maken van talenten;
- voor sommigen betekent vrijwilligerswerk ook 'toetreden tot een plein', wanneer zij door

omstandigheden zelf in een geïsoleerde positie terecht zijn gekomen (echtscheiding, weduwnaarschap, langdurige werkloosheid).

Dat er veel vrijwilligers zijn, houdt nog niet in dat zij gemakkelijk zijn te werven en te binden.

Om vrijwilligers aan te trekken en te behouden moet 's Heerenloo zich terdege inspannen. Bij 's Heerenloo-Loozenoord zijn in dit verband o.a. de volgende voorzieningen getroffen:

- » er is een vrijwilligersstatuut, waardoor vrijwilligers ook verzekerd zijn;
- » er wordt jaarlijks een ontmoetingsavond georganiseerd;
- » er wordt aandacht besteed aan jubilea;
- » de vrijwilligers ontvangen een kerstpakket;

» er worden speciale trainingen georganiseerd (bijv. tiltechniek);

» er wordt een reiskostenvergoeding en indien van toepassing een vergoeding voor andere onkosten verstrekt.

Een nieuw project is het project 'Sociaal Netwerk'. Dit beoogt voor alle bewoners die buiten de instelling wonen een sociaal netwerk op te zetten. Zogenaemde 'bruggenbouwers', vrijwilligers, verkennen de sociale kaart van de wijk, inventariseren clubs, kerken en ontmoetingsplaatsen. Zij helpen daarmee de persoonlijke begeleiders van de cliënten om hun werk met het oog op de integratie met de samenleving te bevorderen.

Muziek op de CSC-Markt: Dingeman Coumou, gitaar

foto: Cees van Doodeweerd

Workshop 7: Vergroten van leefbaarheid in wijken

Inleiders: Rachid Tighadouini (bewoner), Ronald Camstra (Aedes) en Pim Kamp
(Hoofd Woondiensten Woonpartners Holland Midden)
verslag: Jeanette ter Welle

De heer Camstra (Aedes) geeft een uitleg over wat een woningcorporatie is en vertelt iets over het belang van woningcorporaties bij het vergroten van de leefbaarheid. Daarbij werkt de woningcorporatie aan sociale problemen als onveiligheid, overlast, vervuiling, etc.

Vervolgens komen Rachid Tighadouini en Pim Kamp aan het woord. Rachid is winkelier (delicatessenwinkel) in de wijk Oosterwei in Gouda. Pim Kamp is hoofd Woondiensten van de woningcorporatie die het merendeel van de huizen in Oosterwei verhuurt. Pim geeft een beschrijving van de wijk zoals hij die 2 jaar geleden aantrof:

- » 350 portiekwoningen;
- » meer dan 80% allochtonen (merendeel Marokkanen);
- » hoge werkloosheid;
- » verpauperde woonomgeving;
- » hoge criminaliteit;
- » gevoelens van onveiligheid;
- » leegstand.

Voor het Goudse gemeentebestuur was deze wijk zo'n probleem geworden dat men geen andere uitweg zag dan slopen. Pim Kamp kwam er in gesprekken met de bewoners echter achter dat men daar graag wilde blijven wonen. Hij wilde, naast de huismeesters in dienst van de corporatie, flatconciërges aanstellen (bewoners), en vond er twee. Omdat zij waren aangezocht door de woningcorporaties en niet een bepaalde positie bekleedden binnen de Marokkaanse gemeenschap, werden ze al snel als klikspaan gezien.

In diezelfde tijd vond Rachid eindelijk ook dat het tijd werd om iets te doen aan de verloederding van de buurt. Heel lang vond hij die gevoelens van onveiligheid etc. een beetje overdreven. Hij had daar geen last van. Toen een van zijn vaste (Marokkaanse) klanten zei dat ze niet meer aan het eind van de middag met de

kinderwagen over straat durfde, dacht Rachid: "Er moet wat gebeuren. En ik heb de positie om wat te doen en als je die hebt als mens, dan moet je gewoon aan de slag. Dat is de verantwoordelijkheid van jou als mens dan." En dus zocht Rachid zelf voor elk flatblok een conciërge: iemand met draagvlak binnen de Marokkaanse gemeenschap. Deze mensen werden al gauw niet meer als klikspaan gezien maar als mensen met status en met een voorbeeldfunctie.

De woningcorporatie nam dit initiatief over, elke conciërge krijgt f100,- per maand en deze mensen worden gebruikt als klankbord voor de vernieuwingsplannen van Gouda Oost. Daarmee zijn zij de vertegenwoordigers van de Marokkaanse gemeenschap voor de corporatie geworden en een vraagbaak voor de bewoners. De vernielsschade is in 2 jaar tijd van f95.000,- naar f40.000,- per jaar afgenomen en ook de vervuiling is sterk afgenomen.

Toch zag Rachid ook dat de oplossing er nog niet was: de kern van het probleem waren de jongeren. Die hadden geen bezigheden, geen opleiding, geen werk, geen toekomst. Een jaar lang probeerde Rachid vergeefs de burgemeester te bereiken. Uiteindelijk lukte dat via een oppositielid. Na heel veel bureaucratische tegenwerking en omwegen kreeg Rachid met een vriend uiteindelijk een pand toegewezen voor een activiteitencentrum, R&M. Met vrijwilligers is dit pand helemaal opgeknapt. De jongeren kwamen snel binnen. Dit 'buurthuis' werkt in de omgekeerde volgorde van de gangbare buurthuizen: er is eerst een ontmoetingsplek en later pas werden activiteiten georganiseerd. De jongeren werd door Rachid al snel geleerd dat het hún centrum was: aan het eind van de eerste week liet Rachid het geld in de kassalade van de bar zitten. Toen een jongere daarnaar vroeg en hem zei dat hij het dan vannacht toch zo kon gaan stelen, antwoordde Rachid: "dat moet je

vooral doen, dan steel je van jezelf, want het buurthuis is ook van jou!" Er is nooit gestolen....

Er worden nu discussie- en themabijeenkomsten gehouden, bijvoorbeeld over allochtonen aan het werk. Daarbij zijn dan autochtone werkgevers uitgenodigd voor wie een wereld opening: opeens zagen ze in dat Marokkanen niet uit ongeïnteresseerdheid voor de functie achterover in hun stoel hangen, de gesprekspartner niet aankijken, etc., maar dat dat culturele oorzaken heeft. Veel vooroordelen worden weggenomen. Verder is men bezig een uitzendbureau op te starten, een scoutinggroep, huiswerkbegeleiding, regelmatig is er een barbecue met jongeren van de St. Janskerk (thema: geloofsverschillen.)

Conclusie

Voor het oplossen van problemen:

- » realiseren van communicatie tussen

culturen om kennis en begrip van wederzijdse culturen te kweken.

Voorwaarden voor die communicatie:

- » consistente vorm;
- » lange adem;
- » mensen met een drive.

Kortom: mensen maken het verschil!

In de vragen werd aandacht besteed aan de vraag of het 'goed' of 'fout' is dat er Marokkaanse, Turkse, etc. wijken bestaan. Heeft een woningcorporatie actief beleid om zodra mogelijk te 'mixen' bij herstructurering? De corporatie is van mening dat je daarmee meestal niet aan de wensen van de bewoners tegemoet komt. Wenselijker is te werken aan de nadelen van een dergelijke wijk (bijv. actief jongeren aan het werk helpen e.d.) en de gemeenschap verder intact te laten.

Discussiegroep 1: Zelfredzaamheid en afhankelijkheid

voorzitter: Paul van Mansum
rapporteur: Wim Eikelboom

Het thema van de discussiegroep 'Zelfredzaamheid en afhankelijkheid' wordt (in de congresstukken) toegelicht en van inhoud voorzien door te memoreren dat mensen zichzelf kunnen en willen redden, vaak buiten collectiviteiten en voorgevormde structuren. Zie hier de zelfredzame mens.

We zijn echter niet altijd zelfredzaam. Kinderen, ouderen, gehandicapten zijn op hulp van anderen aangewezen. En er zijn terreinen waar we alleen samen met anderen iets kunnen bewerkstelligen. Zie hier de afhankelijke mens.

Zelfredzaamheid

Tijdens de kennismakingsronde blijkt dat de motivatie van een groot aantal deelnemers gelegen is in het opkomen tegen een te eenzijdig en te zwaar accent op de zelfredzaamheid. Zij zijn actief in organisaties en groepen die opkomen voor hen die niet zelfredzaam zijn of kunnen zijn.

In de discussiegroep wordt opgekomen tegen een overtrokken accentuering van zelfredzaamheid op drie niveaus.

1. Op micro- c.q. persoonlijk niveau. (ik ben ouder van een gehandicapt kind)

2. Op meso- c.q. groeps- en organisatie niveau. (ik ben actief in de basisgroep sociale zekerheid van het CDA, ik ben actief in de CNV groep van niet-actieven, van wao-ers, ik ben actief in het Katholiek maatschappelijk activewerk)

3. Op macro- c.q. globaal niveau. (ik werk bij en voor Cebemo)

Is zelfredzaamheid een christelijk sociale notie?

Het gesprek richt zich dan ook primair op de inhoud van het begrip zelfredzaamheid.

Wat is inhoud van zelfredzaamheid? Is het een christelijk sociaal (kern)begrip? Geeft de

Bijbel niet hoog op van de zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid van de mens?

Het Congresdocument Getto's en Pleinen stelt op pagina 17 [p. 8 hierboven — hg]:

"Men onderkent hierin (d.i. in de individualisering die is opgetreden) ook een ontwikkeling waarin mensen meer persoonlijk verantwoorde keuzes maken. Dit wordt als winst beschouwd. Die persoonlijke bewustwording heeft nieuwe gespreksmogelijkheden gegeven over wat ons ten diepste beweegt. Je kunt je niet zomaar verschuilen achter instituties en structuren, je staat zelf ter verantwoording."

Op pagina 23 stelt het Congresdocument:

"Als we willen voorkomen dat de zelfredzame mens een eenzame mens wordt, moeten we eraan werken dat maatschappelijke verbanden zichtbaar worden en dat verschillen en overeenkomsten benoemd worden." [Dit citaat is uit de op de conferentie gebruikte samenvatting van hoofdstuk 3. Op p. 16 hierboven staat een vergelijkbare zinsnede — hg]

In het eerste citaat wordt de mens losgemaakt zijn relatie tot maatschappelijke verbanden, terwijl in het tweede citaat de mens juist wordt begrepen als deel uit makend van een groter verband.

Onder erkenning van zelfredzaamheid als functie van de mens, welke doelt op het vermogen zich in de samenleving te kunnen handhaven (in tegenstelling tot een te verzelfstandigd gebruik in de term 'de zelfredzame mens') is de discussiegroep van mening dat de notie van zelfredzaamheid, juist in een christelijk sociale context, dient te worden afgebakend tegen de noties autonomie, zelfverwerkelijking en ik-cultuur.

Ook zou bij het begrijpen van zelfredzaamheid een te zwaar accent op arbeidsparticipatie vermeden moeten worden. Het gaat daarbij

zeer zeker ook om sociale en maatschappelijke participatie.

Vrijwilligerswerk

Een van de belangrijkste vormen van sociale en maatschappelijk participatie is het vrijwilligerswerk.

De actuele vraag is daarbij nu, waarom (met name jeugdige) vrijwilligers het zo laten afweten. Hoe krijgen we twintigers geïnteresseerd in waarden als solidariteit en hoe organiseren we dat?

Een mogelijkheid is gelegen in een alternatief voor de inmiddels afgeschafte militaire dienstplicht: de sociale of maatschappelijke dienstplicht. Bij de vervulling van de maatschappelijke dienstplicht gaat het om het doen van taken en/of stages in bijvoorbeeld de zorg gedurende een bepaalde tijd.

Bij zelfredzaamheid, bij het vervullen van maatschappelijke dienstplicht, bij het uitvoeren van vrijwilligerstaken behoort een (goed) inkomen.

Sociaal economische problemen

Sociaal economische problemen zijn

cultuurproblemen en liggen niet achter ons. Ze dienen zich in de gedaante van culturele problemen nog steeds bij ons aan. In de vorm van drugsverslaving en vooral ook in de gedaante van de door onze samenleving te zeer gemeden alcoholverslaving.

Deze cultuurproblemen tonen ons dat een groeiende economie niet louter als een zegen kan worden beschouwd.

Er valt te leren, zelfs veel te leren van mensen aan de onderkant van onze samenleving. Geld alleen maakt niet gelukkig!

Onderwijs

Bij de aanpak van cultuurproblemen, bij cultuurvorming is een belangrijke taak weggelegd voor het onderwijs. In het onderwijs kan en mag het opleiden voor de arbeidsmarkt niet het hoogste doel zijn.

Het gaat bij het geven en ontvangen van onderwijs om de vorming van de mens tot het dragen van maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Het is echter de vraag of dit christelijk sociale ideaal door de ouders gedragen wordt.

Een van de deelnemers verhaalt van het project 'Lessen basishulp op de basisschool'.

Uit de muurkrant:

Zelfredzaamheid en afhankelijkheid

*Is zelfredzaamheid een christelijk-sociaal begrip?
Afbakenen van autonomie en ik-cultuur.*

*Zelfredzaamheid is een functie van
verantwoordelijkheid.*

*Van gemarginaliseerden valt veel te leren:
creativiteit;
geld alleen maakt niet gelukkig;
onderlinge solidariteit.*

*Opvoeden en onderwijs tot wederzijdse
afhankelijkheid.*

Discussiegroep 2: Verliezers en winnaars in de welvaart

Voorzitter Kees Bakker
rapporteur Hein Pieper

Aan het begin van het gesprek ontspoon zich een discussie over de metafoor van het Congres 'Getto's en Pleinen'. Voor sommigen was dit niet het juiste beeld. Deze mensen herkennen zich meer in de metafoor 'Markten en Pleinen'. Omdat het economisch bestel zo'n grote invloed heeft op ons maatschappelijk bestel, om niet te zeggen alles overheersend aanwezig is. Toch is armoede niet de enige reden die tot gettovorming leidt. De achterliggende vraag hierbij was: wie sluit wie uit? Hierbij werd het begrip Getto's vooral geïnterpreteerd als een vorm van uitsluiting. De discussie bleef hangen rond de beeldvorming. Welke emancipatie en voor wie is geslaagd? Welke processen veroorzaken gettovorming en wie houden ze in stand? Hoe kun je mensen in verschillende opzichten erbij betrekken?

Het gesprek werd van getto (wat is een getto vandaag de dag?) naar veilige pleinen geleid, met Ede als voorbeeld. Is vrijheid niet een onderdruk staand iets geworden? Moeten we veilige pleinen gaan creëren? Met het toenemende geweld kunnen we de overheid niet als de panacee van alle oplossingen zien. Waar blijven onze organisaties in deze? Deze discussie speelde zich vooral af rond vragen over de verantwoordelijkheid van iedereen. Een goede loonstijging voor werknemers wordt vertekend door de hoge loonstijging van de managers, met hun optieregelingen. Op een deelnemer na was men het er over eens dat solidariteit bij je zelf begint. Als sociale cohesie onder druk komt te staan, dan mogen managers wel eens in hun spiegel kijken. Rijken kopen straks hun eigen zorgpakket of onderwijs in. Brede solidariteit moet nog steeds door de organisaties worden uitgedragen en dat doen ze te weinig. Toch kwam de rol

van de maatschappelijke organisaties in de huidige samenleving niet uit de verf. Het bleef bij opmerkingen als evangelische verantwoordelijkheid of voorbeelden van concrete burenhulp steken.

In het tweede deel van het gesprek vroeg de voorzitter heel concreet naar voorbeelden uit de praktijk van de organisaties alwaar men tot nieuw engagement komt.

GLTO: veel boeren werken onder minimumloon. Problemen worden binnenshuis gehouden. Men heeft een telefonisch hulpdienst opgericht en die werkt goed.

ICB (van het CDA): problemen tussen autochtonen en allochtonen bespreekbaar maken. Men gaat maandelijks het land in en gaat concreet met de mensen in gesprek om de problemen boven tafel te krijgen, zodat de politiek het ook echt op de agenda zet.

Phillip Morris: samenwerking tussen bedrijven, sociale dienst en middelbaar beroepsonderwijs om allochtone jongeren op te nemen in bedrijfsleven en ze ook te begeleiden. Wij zijn met elkaar wat doorgeslagen in het telkens prioriteit geven van het bedrijfsleven. Laat het bedrijfsleven maar een toontje lager zingen, zegt deze manager.

Cordaid: uitgeprocedeerde asielzoekers helpen bij de terugkeer naar hun land via de partners van ontwikkelingsorganisaties in het betreffende land.

En tenslotte: Concreet wordt voorgesteld om nieuw leiderschap te rekruteren en te bevorderen via de christelijke organisaties, om zo tot maatschappelijk verantwoord ondernemen te komen. Optieregelingen moeten door de managers zelf als onverantwoord en asociaal gezien worden.

Verliezers en winnaars

Wie sluit wie uit? (En wie sluit wie in?!)

Inkomensverschillen moeten niet de
spuigaten uitlopen (stem uit
werkgevershoek).

Concrete initiatieven:

Cordaid: hulp voor uitgeprocedeerde
asielzoekers bij terugkeer

Concrete gemeenschappen in een dorp
vormgeven

Telefonische hulpdienst en morele
ondersteuning in een agrarische omgeving

Discussiegroep 3: Vernieuwing en traditie

Voorzitter: Hans Groen

Verslag: Bert de Velde Harsenhorst

De meeste deelnemers aan de deze werkgroep zijn het er over eens dat de inleidingen van Sweeney en Van Gennip te somber zijn. Met name de presentatie van Van Gennip valt een aantal deelnemers zwaar. "Het is vooral verontrusting. Waarbij er met name over anderen gesproken wordt." Anderzijds heeft men het gevoel dat de presentaties geen recht doen aan (positieve) ontwikkelingen die zich voordoen. Men treft in de lezing van Van Gennip wel aan dat de maatschappij die gedomineerd wordt door de instituten als kerk en vereniging bezig is te verdwijnen, maar een nieuw fenomeen als de 'netwerksamenleving', wordt in zijn overwegingen niet meegenomen.

Nadenken over vernieuwing en traditie of de vernieuwing van de traditie vraagt het verdisconteren van fenomenen als de netwerksamenleving, het gebruik van nieuwe media en de hang naar spiritualiteit en zingeving. Met andere woorden, in de inleidingen mist men de verbinding tussen de analyse en de maatschappelijke agenda. De deelnemers zijn het er over eens dat er in de maatschappij meer (positieve) ontwikkelingen zijn, dan wat onze organisaties in beeld hebben.

Men bemerkt dat er in de inleidingen van Sweeney en Van Gennip wel opgeroepen wordt tot maatschappelijke actie, maar dat het ontbreekt aan een fundering van deze maatschappelijke agenda. Wil men zinvol nadenken over het vernieuwen van de traditie dan vraagt dat verantwoordingen afleggen van je motieven en drijfveren met behulp van nieuwe woorden. Deze nieuwe woorden of nieuwe taal moeten wel geënt zijn op of gelinkt zijn aan de traditie waaruit we voortkomen. Tijdens het gesprek valt het de deelnemers op dat de meeste organisaties die aan tafel zijn geschoven op de één of andere manier bezig zijn met het (opnieuw) vorm geven van hun gedachtegoed. Verschillende voorbeelden uit het onderwijs of de vakbondspraktijk worden aangedragen en toegelicht.

Wat men als een probleem ervaart is de mate waarin christelijke organisaties zich kunnen

onderscheiden ten opzichte van organisaties met een andere levensbeschouwelijke achtergrond. Men vindt het moeilijk om het eigene van de christelijk sociale beweging te benoemen.

Voor een deel gaat dit terug op het eerder genoemde proces van hertaling. Daarnaast speelt de brede maatschappelijke aanvaarding van normen uit het christelijk sociaal gedachtegoed een rol. (Men heeft het gevoel dat de emancipatoire doelstelling van de christelijk sociale beweging grotendeels gerealiseerd is.) Men durft echter het onderscheidende van christelijke organisaties niet al te zeer te profileren. Een zeker gevoel van 'gene' speelt hierbij een rol.

In het verlengde van deze discussie komt de vraag op in welke mate christelijk sociale organisaties een bestaansrecht hebben. Deze vraag levert nogal wat discussie op. Volgens sommigen moet deze vraag gesteld worden. Anderen zijn van mening dat deze vraagt het gesprek 'dood slaat'. Zij ervaren het als een belasting dat juist christelijke organisaties keer op keer moeten verantwoorden wat hen anders maakt dan anderen.

Vrijwel iedereen aan tafel is het er over eens dat de functie van christelijk sociale organisatie verandert. Voor sommigen is de taak van christelijke organisaties het 'in stand te houden wat er bereikt is'. Voor anderen staat de christelijk sociale vlag voor het vertegenwoordigen van 'een bepaald cultuurerfgoed'. Men is het er over eens dat de vraag naar het onderscheidende van christelijk sociale organisaties niet een doel op zich mag worden. Verder is men van mening dat wil er een vernieuwing van het christelijk sociaal gedachtegoed komen, er gewerkt moet worden aan benoemen van christelijk sociale normen in de taal van deze tijd.

Voor de meeste deelnemers was het een verrassing wat er al aan initiatieven in verschillende organisaties wordt ontwikkeld. Op grond daarvan vraagt men van een volgende congres dat er ruimte wordt gemaakt om deze initiatieven, visies en praktijkervaringen uit te wisselen.

Vernieuwing en traditie

In de inleidingen wordt *gemist*: de verbinding tussen analyse en de maatschappelijke agenda

Er gebeurt in de maatschappij meer dan in de optiek van onze organisaties in beeld komt (nieuwe media, nieuwe netwerken).

Vernieuwing van traditie: de taal leren spreken van de tegenwoordige tijd.

Gereedschap:

Dit congres dient een vervolg te krijgen in een uitwisseling van visies en praktijken.

Discussiegroep 4: Nieuwkomers en gevestigden; allochtonen en autochtonen

Voorzitter: Rien van Splunder
Verslag: Peter van Duijvenbode

De voorzitter, de heer Van Splunder, start de discussie met een citaat uit het dagblad *Trouw* van heden over het boekje van Hans Groen, waaruit blijkt dat volgens *Trouw* het congres niet veel verder zal komen tot het uitspreken van zorg over de samenleving. Vervolgens citeert hij uit de analyse van hedenmiddag van Van Gennip, waaruit ook kansen blijken om van getto's pleinen te maken.

De aanwezigen reageren achtereenvolgens op deze citaten. Voor het merendeel blijkt dat de analyse van Van Gennip weinig analytisch was maar opsommend over te veel zaken. De ronde langs de 50 organisaties heeft veel van wat al bekend was opgeleverd en was dus weinig vernieuwend. Dat hebben wij ons als behorend tot deze organisaties zelf aan te rekenen.

Het instandhouden van de verzorgingsstaat van Nederland, alsmede van de christelijke organisaties en op welke wijze, overheerste in de ronde van Hans Groen en de analyse van Van Gennip.

De bijdrage van Sweeney had, hoewel herkenbaar, duidelijk geen betrekking op de Nederlandse omstandigheden.

De algemene opvatting was dat beide referaten te pessimistisch waren, te positief over het verleden, te weinig vernieuwend en inspirerend en te weinig op jongeren gericht. Dat werd geïllustreerd met opmerkingen als "was er vroeger wel zo veel cohesie?" "Is de welvaart van nu er dankzij of ondanks het christelijk sociaal congres in de afgelopen 100 jaar?" Daarmee is ook een beeld van onszelf gegeven: wij maken immers deel uit van die organisaties.

Uit de discussie bleek evenwel dat er wel degelijk zorgelijke ontwikkelingen in de samenleving zijn waar te nemen. Er is sprake van groepsvorming, namelijk van hen die het beter hebben, de opgeleiden, de allochtonen, de minder opgeleiden, de niet-werkenden, de

arbeidsongeschikten. Het blijkt niet eenvoudig daaraan te verbeteren. Voorwaarde om de zwakkere groepen, waaronder de allochtonen, te bereiken en te stimuleren voor de arbeidsmarkt is met deze groep te communiceren uitgaande van hun eigen leefwijze en gedrag.

De betekenis van de opvoeding en het gezin blijken eveneens een waardevolle en noodzakelijk voorwaarden te zijn voor verbeteringen. Mits op de goede manier aangepakt zijn er voor de jongeren kansen te creëren. In dat opzicht was het referaat van Van Gennip te veel gericht op de oudere generatie van voorheen en te weinig op jongeren gericht.

Onze organisaties hebben de plicht de jongeren te zoeken en te vinden, hen te helpen met het vinden van hun eigen richting. Onderwijsinstellingen hebben een rol daarin bij uitstek, niet alleen in de zin van kennisoverdracht, maar ook bij de vorming van jongeren. Scholen hebben een verantwoordelijkheid in en een functie voor de wijk waarin zij gevestigd zijn. Gezin, opvoeding en familieband is heel belangrijk bij het ontwikkelen van de identiteit van de jongeren, zeker ook bij allochtone jongeren.

Wat is nodig voor de continuïteit van identiteit? Uit de discussie blijkt het volgende:

- » zoek permanent het waardendebat met verwante organisaties, ook met allochtone organisaties;
- » zet op de agenda o.a. de relatie werkgever-werknemer, goed werkgeverschap;
- » steun en stimuleer in de eigen organisatie eveneens het waardendebat, neem daarin allochtonen nadrukkelijk mee;
- » doe aan kadervorming van allochtone organisaties, in het verband van het CSC en anderszins.

Bedenk bij deze werkzaamheden dat conclusies gedragen dienen te worden door

betrokkenen, i.c. de allochtonen zelf.

Uit de voortgaande discussie blijkt dat de volgende agenda bij deze werkzaamheden en overige activiteiten aan de orde zal moeten zijn:

- » Een zware investering in de jongere generatie, in het bijzonder de allochtone jongeren;
- » meer stimulering in verbeterde technologie ter ontlasting van het milieu;
- » spreidingsbeleid ter voorkoming van een 'witte vlucht' in Vinex locaties;
- » stimulering van allochtone ondernemers bij hun bedrijfsvoering, onder meer door kennisoverdracht;
- » instelling van een maatschappelijk jaar voor jongeren, waarin programma's als de

integratie van allochtonen in de wereld van de autochtonen.

Randvoorwaarden zijn:

- » zet in op behoud van christelijke besturen, structuren en organisaties;
- » doe aan kadervorming;
- » doe aan herkenning en wederzijdse uitwisseling;
- » werk bottom up en niet top down;
- » voer het waardendebat;
- » investeer in onderwijs met het oog op vorming van jongeren;
- » geef nieuwkomers en starters een echte kans zowel als ondernemer als als werknemer.

Uit de muurkrant:

Nieuwkomers en gevestigden

Behoud van Chr.Soc. organisaties en structuren:
kadervorming;
herkenbaarheid

Waardendebat, dialoog; zelforganisatie van
chr.soc. beweging
als csb verdiepen in waar elkaar versterken?
niet 'top-down'

"Ketenbeheer benadering":
niet op één knelpunt richten, maar begin einde

Brede schoolbenadering
zwaar investeren in toekomstige generatie
sociale vaardigheden, opvoeden, vorming

Discussiegroep 5: Nieuwkomers en gevestigden; stad en landelijk gebied

Voorzitter: Jos van Gennip
Rapporteur: Mario van Mierlo

Op het platteland van vandaag valt een gevoel van uitgeslotenheid op. Op het platteland wordt waardering gemist voor de cruciale functies die het platteland vervult. De kloof tussen platteland en omgeving is groot en veroorzaakt tevens een grote psychologische nood.

In de beschouwingen over de agrarische wereld is het essentieel de positie van de vrouw goed in beeld te brengen. In de agrarische samenleving zijn vrouwen voor een belangrijk deel motor en spil van de noodzakelijke verandering waarvoor de samenleving op het platteland zich geplaatst ziet.

Het platteland biedt vele kansen en mogelijkheden. Het platteland kan worden gekarakteriseerd als een multifunctionele groene ruimte waarin tal van producten en diensten worden voortgebracht voor de stedelijke bevolking. Van belang is dan dat de producten duurzaam zijn. Voorts is essentieel dat meer kwaliteit in het proces van voortbrenging van producten wordt gebracht. Het platteland voegt waarde toe in de vorm van groene ruimte: landschap, water, grond en lucht. Deze componenten zouden gevaloriseerd moeten worden in de prijs van de producten die het platteland voortbrengt. Prijsconcurrentie is niet meer te realiseren. Dat betekent noodzakelijkerwijs het ontstaan van productdifferentiatie met meerwaarde.

Het is goed ons te realiseren dat Nederland een land wordt van grondstoffen in de niet-agrarische sfeer. Het einde van de fossiele fase komt in zicht. Zonne-energie zal via planten omgezet worden in allerlei producten. De agrarische en chemische sector zullen steeds meer naar elkaar toegroeien.

Voorts is aandacht nodig voor de beheersfunctie van de groene ruimte. Dit betekent zorg voor aantrekkelijke landschappen, maar ook de

eis dat het water schoon is. Juist de agrarische bedrijven moeten op die beheersfunctie een claim leggen. Overigens kan aan die beheersfunctie ook het recreatie-aspect worden toegevoegd.

Wat betreft de markt van voedingsmiddelen wordt de wereldmarkt steeds minder relevant. Veel meer nadruk zal komen te liggen op regionale markten. Anders gezegd, wij komen toe aan een herregionalisering van economische processen. Dat betekent dat sommige gebieden wel en andere gebieden niet voor duurzame landbouw geschikt zullen zijn. De respectievelijke functies van het platteland zijn derhalve specifiek gebonden. Het is zaak om vruchtbare grond zodanig te gebruiken dat deze ook op langere termijn geschikt zal blijven voor productie van grondstoffen en voedingsmiddelen.

De stedelijke bevolking lijkt niet in overwegende mate overtuigd dat de agrarische ondernemer hoeder is van het platteland. Toch is het noodzakelijk dat het inzicht ontstaat dat leven in de stad slechts mogelijk is wanneer er platteland is. Anders gezegd, het is belangrijk dat platteland en stad de onderlinge samenhang zien. De belangrijkste notie daarbij is het onderkennen van de noodzaak van een paradigmawisseling. Dit houdt de transformatie in van *exploitatie* van de aarde naar *beheer* van de aarde.

Het komt er vervolgens op aan dat de Nederlandse agrarische samenleving — waarbij LTO-Nederland een voortrekkersrol heeft — een nieuwe heldere missie formuleert. Hieruit vloeit voort dat voor de overheid in dit opzicht een bescheiden rol is weggelegd.

Voor het Christelijk-Sociaal Congres ligt hier de taak de samenhang te bevorderen door middel van het faciliteren van gesprekken daarover.

Die functie kan het Christelijk-Sociaal Congres vervullen als het Christelijk-Sociaal Congres een platform is waar mensen elkaar vanuit dezelfde traditie ontmoeten, informatie uitwisselen en reflecteren. Dat laat onverlet de verantwoordelijkheid van LTO-Nederland. Maar

vooral zal de agrarische ondernemer drager van die onontkoombare veranderingen moeten zijn.

Uit de muurkrant:

Stad en landelijk gebied

Stad en platteland zijn op elkaar aangewezen; het platteland vervult een reeks van functies voor de stad (behoefte van stedelingen aan duurzame producten, groene ruimte, schone grond, water en lucht.

Samenhang tussen functies die specifiek gebonden zijn.

Paradigmawisseling nodig: van exploitatie van de aarde naar beheer van de aarde, zoals de schepper het bedoeld heeft.

Essentieel dat landbouw- en boerenorganisaties de discussie over de paradigmatwisseling zelf mede draagt en een claim legt op de beheersfunctie van het platteland.

CSC als platform waar mensen vanuit dezelfde traditie elkaar ontmoeten, informatie uitwisselen en reflecteren.

Forumgesprek

foto: Ruben Timman

Wim van de Donk Wij vatten ons werk op deze tweede conferentiedag op met een gesprek met elkaar over de dingen die ons hier bezighouden. We hebben vanochtend in de dagopening gebeden voor hen die zich uitgesloten voelen en die de aansluiting met de samenleving hebben verloren. Over wie gaat dit? Gaat het niet ook over onszelf, over de organisaties die we hier vertegenwoordigen? Gaat het niet vooral om de opdracht na te denken over de vraag hoe wij als beëiging de aansluiting met de samenleving kunnen herstellen?

We hebben enkele mensen uitgenodigd die allemaal op hun manier in de christelijk-sociale beweging staan en we hebben aan hen gevraagd om een statement voor te bereiden, reagerend op de documentatie en op de analyses die zijn gemaakt, reagerend ook op wat gisteren allemaal te horen en te zien is geweest in de inleidingen, op de marktpleinen en in de discussiegroepen. De bijeenkomst vanochtend heeft vooral het doel, dat we een paar inspirerende statements te horen krijgen die ons aan het denken zetten en die ons misschien helpen bij het begrijpen van die lastige problematiek waarmee we deze conferentie hebben opgezadeld.

Hoe gaan we als christelijk-sociale beweging verder, welke manieren vinden we om de eeuwenoude opdracht in de samenleving van nu, die zo anders en ingewikkelder is geworden, gestalte te geven. Er zitten hier zes mensen: Paul Sars, René Smit, Lútsen Kooistra, Lineke Maat, Ingrid Faber en Lizzy Doorewaard, en aan haar als eerste het woord in deze discussie.

Lizzy Doorewaard We hebben het gehad over pleinen, getto's, ontmoetingen. Volgens mij is niet de uitdaging om de pleinen en de ontmoetingen te verzorgen, maar om de mensen die op zo'n plein rond zouden kunnen lopen of die een ontmoeting hebben, de goede houding te geven, een open, respectvolle, eerlijke houding tegenover de ander en niet een gemaakte, 'alsof-je-geïnteresseerd-bent-houding'.

Ik heb de afgelopen weken lopen nadenken over het onderwerp getto's en pleinen en ik ben met een paar dingen geconfronteerd die mij zeer verbaasden. Bijvoorbeeld: voor bergbeklimmers is een hoge berg, bijvoorbeeld K2 in India, het summum om te beklimmen. Daar gaan ze naartoe met een goed geoutilleerd team, met mooie slaapzakken en tenten die allemaal tegen temperaturen van -50° C kunnen. Ze komen op zo'n berg en er zijn daar meer teams — er zijn heel veel mensen die op dit moment voor hun eigen zelfontplooiing aan de klimsport doen. Het Nederlandse team, bijvoorbeeld, heeft, doordat ze goede sponsors hebben, goede spullen die tegen de kou kunnen. Twintig, dertig meter verderop — zo dichtbij is het omdat het zo druk is — is bijvoorbeeld een Japans team. Die hebben wat minder geld en die hebben hun sherpa's, hun dragers, minder goede slaapzakken gegeven. En die sherpa's liggen daar daadwerkelijk te sterven van de kou. Zo'n Nederlands team ziet dat gebeuren en doet niks. Want als zij slaapzakken of water of eten zouden geven aan een ander team, kunnen zij zelf de top niet halen en om de top te halen was het nu juist allemaal begonnen. Als je zo'n voorbeeld doordenkt, en het is een extreem voorbeeld, dan vraag ik mij af hoe het mogelijk is dat een welvarend mens voor zijn eigen zelfontplooiing dit soort dingen naast zich laat gebeuren. Dit is een houding van onvoldoende respect voor de mensen die zo dichtbij je zijn, die je op dat plein, in dit geval dus de berg, ziet. Door alleen aan jezelf te denken, je eigen doeleinden en zelfverwerkelijking, heb je onvoldoende respect en sta je onvoldoende open voor die ander.

Dat is een voorbeeld van ver weg, maar respect gaat ook over zaken die heel dichtbij zijn. Ik roep altijd dat je niet moet roddelen over mensen, maar ik betrapt me er gisteren op dat ik heerlijk over iemand zat te roddelen zonder dat ik tegen diegene heb gezegd, dat ik zo negatief over hem denk. Ja, zo dicht ligt het dus bij jezelf, het gaat om een eigen houding, respect voor anderen. Met het SBI proberen we iedereen op een zelfde manier te behandelen. Alle groepen zijn hier altijd welkom. Iedereen wordt even gastvrij behandeld en we proberen in onze trainingen mensen te leren respect te tonen en open en eerlijk te zijn, maar ik merk met deze observaties hoe moeilijk dat is. Ik denk dat de uitdaging voor ons als maatschappelijke beweging is om te kijken waar we dingen kunnen doen zodat de houding van mensen verandert; ik denk dan met name aan onderwijs en opvoeding.

Wim van de Donk Hoe krijgt die uitdaging volgens jou gestalte? Wat moeten we

anders doen? Dat kan natuurlijk niet zonder meer voor al die maatschappelijke organisaties op éézelfde manier, maar je geeft het als thema scherp aan. Betrek het eens op je eigen organisatie. Je probeert als organisatie daar iets mee te doen, maar welke betekenis krijgt dat in de manier waarop het SBI trainingsprogramma's inricht?

Lizzy Doorewaard Wij geven heel veel trainingen voor ondernemingsraden en wat we het laatste jaar proberen is om in die training zowel de werknemers als de werkgevers samen te brengen. De werkgever wordt als gelijke uitgenodigd. Dus niet dat een werkgever even een uurtje binnen komt lopen, nee, dat ze gezamenlijk over de problemen van bedrijven praten en dat zo'n werkgever ook respect krijgt voor zijn werknemers. Daar zit dan een technische man en een secretaresse en de werkgever moet vanuit hun gezichtspunt meedenken over de problemen in het bedrijf en niet alleen vanuit zijn eigen sector, vanuit zijn eigen 'getto' als directeur. Dat proberen we te stimuleren met trainingen.

In de hotels proberen we respect zichtbaar te maken via bijvoorbeeld biologische voeding. Dat is een manier om onze verantwoordelijkheid te nemen en te proberen in ons gedrag te tonen dat we respect hebben voor de mensen om ons heen en de samenleving.

Wim van de Donk Dat punt van die training, mijnheer Westerlaken, ik zie U in de zaal zitten, spreekt U dat aan als een thema waarin uw eigen beweging een rol kan gaan spelen?

Anton Westerlaken Training, het ontwikkelen van vaardigheden, het ontwikkelen van een houding is denk ik essentieel. Jos heeft er gisteren over gezegd dat dat altijd de kracht is geweest van christelijk-sociale organisaties. Volgens mij hebben we de laatste jaren daar te weinig aan gedaan. Maar je moet het wel met iets verbinden, ik zie erg veel trainingen vandaag de dag waar die houding een technisch kunstje is: open, eerlijk, empowerment, spiritualiteit, pak al de modeterminen vandaag de dag, maar het wordt niet in een kader geplaatst. En ik vind de uitdaging van de christelijk-sociale organisaties vandaag om dat kader weer helder te maken: welke samenleving willen we? Als je daar keuzes in maakt, dan hoef je niet op zoek naar kwetsbaren op een berg, dan zitten ze dus letterlijk naast je of in de zaal of om de hoek. De ellende in de ouderenzorg, om even heel dicht in Nederland te blijven, is dermate groot dat je naast training en vaardigheden voor het kader, vooral ook mensen moet confronteren met de getto's die we nu al in dit land met zijn allen gebouwd hebben en in stand houden.

Wim van de Donk De focus op de top is dus niet de enige focus die van belang is; het gaat er ook om dat je om je heen kijkt. Gisteren is me ter ore gekomen dat dit land een wachtlijstenproblematiek heeft, namelijk wachtlijsten voor precies het type cursusbijeenkomst waar Anton Westerlaken het net ook over had: de cursussen waar managers en medewerkers van bedrijven en organisaties zich kunnen melden om zich een aantal dagen te bezinnen en een aantal dagen met elkaar in gesprek te raken. Die cursussen schijnen al voor twee jaar vol te zitten. Paul, jij hebt meegedaan aan de besprekingen die ten

grondslag hebben gelegen aan het document. Heb jij het gevoel dat in de documentatie en in de lijn die gekozen is in *Getto's en pleinen* voldoende tot uitdrukking komt wat volgens jou de kernpunten van de analyse zijn die we moeten maken in deze tijd?

Paul Sars De analyse van Van Gennip vind ik wel goed, dat moet ik vooropstellen, maar gisteren zei Yvonne van Rooij iets heel opmerkelijks, die zei in deze metafoor mis ik de netwerksamenleving en internet. Ik denk dat dat een ontwikkeling is die iedereen herkent en voor mij is de vraag, hoe wij in staat zullen zijn om samen iets te cultiveren wat het mogelijk maakt dat wij gemeenschap blijven in de toekomst. Voor de betekenis van mijn bestaan kan ik de ander wegdenken. En ik denk dat ook dat in de sociale leer heel sterk tot uitdrukking zou moeten komen: hoe kunnen wij gemeenschap blijven, vitaal blijven, in de nieuwe netwerksamenleving.

Een andere metafoor die nu veel gebruikt wordt is die van de kennissamenleving. Ook daar geldt dat het belangrijk is te laten zien dat die kennissamenleving nog steeds een sociale samenleving is.

Wim van de Donk Dat idee van die netwerksamenleving, dat is bijna een centrale metafoor geworden. Dat lijkt soms een heel makkelijk beeld, maar volgens mij is dat een heel erg lastig beeld. Jij spreekt het ook heel makkelijk uit, we leven in een netwerksamenleving. Maar wat betekent dat in je alledaagse functioneren binnen de Nijmeegse universiteit?

Paul Sars Dat je als overheid de mensen niet meer per institutie bij elkaar hebt en dat je de hele groep mensen niet meer in één keer kunt aanspreken. Ik merk het bij onze studenten, die schieten alle kanten op. Ze komen 's morgens met hun fiets naar de campus en dan vertrekken ze naar New York via internet en dan heb je daar geen greep meer op. Vroeger zaten ze braaf in het klaslokaal en dan kon ik van bovenaf vertellen hoe de wereld in elkaar zit. Nu zie je dat zij hun informatie op een voor mij niet meer controleerbare manier bijeen scharrelen. Het is natuurlijk schitterend dat dat kan, maar het betekent weer opnieuw de uitdaging, hoe het mogelijk is om in gemeenschap te blijven en de betrokkenheid op elkaar te delen en die gemeenschap te cultiveren.

Wim van de Donk Het netwerk als concurrerende metafoor in plaats van de *getto's* en de *pleinen*. Yvonne, jij kwam met die typering op de proppen, begreep ik.

Yvonne van Rooij Wij hebben gisteren in onze discussiegroep erover gesproken hoe je waarden en de gemeenschap vasthoudt. We moeten ons richten op heel andere instrumenten en heel andere structuren dan waar al de organisaties die hier bij elkaar zitten uit voortkomen. Die functioneren toch redelijk van boven af. Nu krijg je allerlei verschillende en flexibele structuren van onderop en wij kunnen, zeker aan de universiteit, van onze studenten leren hoe zij daarmee omgaan en hoe je die structuren moet gaan gebruiken. Maar wat in ieder geval voor mij heel duidelijk is, is dat je steeds meer een individuele benadering zult krijgen. Wat in het verleden vaak makkelijk kon, een model ergens

ontwikkelen dat dan werkte voor een hele groep die bij een organisatie paste, of dat nou de landbouw of de middenstand was of de zorg, dat werkt naar de toekomst toe niet meer. Mensen maken deel uit van verschillende groepen, van verschillende leefwerelden en wil je mensen echt bereiken dan moet dat via een veel meer individuele benadering. Op die manier kun je overal cultuurdragers houden die in hun omgeving wat wij zo waardevol vinden kunnen uitdragen.

Wim van de Donk Het komt er dus op aan dat we in plaats van de zuilen, de ideeën die gevangen zitten in grote organisaties, ons moeten omvormen tot herkenbare knooppunten, die in dat netwerk herkenbaar zijn. Die knooppunten krijgen kleur en karakter vanuit onze traditie.

mw. A. Bakker-Osinga Maar ik zie juist al zoveel organisaties die van onderaf werken; klopt dat wel wat mevrouw Van Rooyu zegt over onze organisaties die alleen maar van bovenaf zouden functioneren?

Wim van de Donk U raakt precies het punt waar we op door moeten gaan, namelijk dat er al ontwikkelingen in organisaties zijn die in de goede richting werken, maar die we helemaal niet gezien hebben. Ingrid Faber, vaak wordt in kringen van organisaties zoals de onze en in overheidskringen een beetje naar het bedrijfsleven gekeken met het idee dat ze daar onder druk van de markt al lang manieren gevonden die aansluiten bij de eisen van de netwerkeconomie. Zoals mevrouw Bakker net zei, soms zien we helemaal niet meer dat er al interessante vernieuwende praktijken zijn. Ik weet niet of het precies is wat je wilde zeggen op dit punt, maar ik wil in ieder geval vragen of je daar op in wilt gaan.

Ingrid Faber Ik heb de vraag voorbereid welke rol het bedrijfsleven zal spelen bij het samenstellen en uitvoeren van maatschappelijke agendapunten. Ik vind het moeilijk om daar een goed antwoord op te geven, want ik kan natuurlijk wel zeggen hoe ik het graag zou willen, maar ik denk dat ik eerlijk moet zeggen hoe het in de praktijk is. Ik denk dat op het moment dat een algemeen belang vertaalbaar is naar het bedrijfsbelang, dat het bedrijfsleven dan inderdaad in toenemende mate steeds meer die maatschappelijke agendapunten zal oppikken — ik noem bijvoorbeeld leefbaarheid en werkgelegenheid voor moeilijk plaatsbaren. Maar het moet vertaald kunnen worden in een helder en meetbaar bedrijfsresultaat. Ik vind het jammer dat het zo is, het is de aard van het bedrijfsleven. Daardoor komt het dat dit soort maatschappelijke betrokkenheid van het bedrijfsleven incidentieel blijft. Wat daarentegen wel goed mogelijk is voor het bedrijfsleven is de rol van geldschietter of materiaalverschaffer en misschien ook kennisleverancier.

Ik zie ook dat de samenwerking tussen overheid of overheidsinstellingen en bedrijfsleven vaak misloopt. Er is ooit eens een lid van Jong Management geweest die in haar organisatie hiernaar onderzoek heeft gedaan. Daaruit bleek dat de dingen die in de weg staan van gezamenlijke activiteiten van het bedrijfsleven en de overheid zaken als temporen cultuurverschillen tussen bedrijfsleven en overheid zijn. Ook, helaas, onprofessionaliteit van veel maatschappelijke organisaties, onwetendheid over elkaars agenda's, wensen

en belangen, en algemene onervarenheid met publiek-private samenwerkingsverbanden. In de mate waarin we deze obstakels overwinnen, schept ruimte om in de toekomst te slagen gezamenlijk projecten te beginnen.

In het bedrijfsleven zitten mensen die zelf een bepaald idee hebben over maatschappelijke vraagstukken. Ik kan als verantwoordelijke voor een palletbedrijf besluiten om een donatie te doen aan een kerk in de gemeente of de schaatsvereniging en de hoogte van dat bedrag is volledig afhankelijk van wat ik zelf vind dat ik daaraan wil bijdragen. Dat betekent dat als ik zelf een bepaalde betrokkenheid heb, dat ik dan zelf ook bepaalde activiteiten kan ontplooiën met mijn bedrijf waarin maatschappelijke betrokkenheid tot uiting komt. Dat komt voort uit de normen en waarden die je meedraagt.

De persoonlijke betrokkenheid, het wederzijds respect, waar Lizzy net over sprak is inderdaad heel belangrijk. En sprekend over de mate waarin een bedrijf zich kan ontplooiën op het gebied van maatschappelijke agendapunten, denk ik dat dat alleen maar te halen is uit de persoonlijke betrokkenheid van een aantal mensen in dat bedrijf, want uiteindelijk heeft het bedrijfsleven één belang en dat is de continuïteit.

Wim van de Donk Wat me opviel, is dat je enerzijds het element van die persoonlijke betrokkenheid naar voren haalt en anderzijds opmerkte dat de agenda ons vraagt om een aantal dingen anders te gaan doen. Donaties noemde je, dat is helder en kun je in geld uitdrukken, maar het vraagstuk is nog ingewikkelder, suggereer je, het vraagt ons om die agenda van maatschappelijke betrokkenheid te vertalen in de manier waarop wij als organisatie functioneren of in de markt staan of in de samenleving staan. Mijnheer Schraven, mag ik U wat vragen over die problematiek van de maatschappelijke betrokkenheid van het bedrijfsleven. Juist vanuit VNO-NCW heeft U daar de afgelopen jaren, heb ik begrepen, nogal wat elementen aan de agenda weten toe te voegen, met name op het punt hoe het mogelijk is die agenda te vertalen in de manier waarop bedrijven zijn georganiseerd en hoe ze in de samenleving staan. Wat zijn volgens U de belangrijkste lessen die we te leren hebben en die misschien ook voor andere organisaties van belang kunnen zijn in onze beweging.

Schraven Op de eerste plaats gaat het om een beter begrip voor wat wel en wat niet kan. Ik sluit aan bij wat Ingrid zegt. Er zijn natuurlijk veel verwachtingen die aan het bedrijfsleven bijna worden opgedrongen, maar bedrijf heeft moeite die te beantwoorden als ze haar eerste taak ziet als de continuïteit van de onderneming en het voldoen aan de verwachtingen van de directe 'stake-holders', de klanten, de werknemers en ook de aandeelhouders. Als je een beter begrip kunt ontwikkelen van wat de grenzen zijn van wat de onderneming kan bijdragen aan de maatschappelijke knelpunten, ben je al een heel stuk verder. Op de eerste rij zit hier de heer Wijffels die op het ogenblik binnen de SER bezig is met een commissie om daar wat meer helderheid over te geven.

Het tweede is dan dat het individuele bedrijf, en dat kunnen we alleen maar stimuleren vanuit VNO-NCW, zijn positie bepaalt, zoals Ingrid dat moet doen met betrekking tot háár bedrijf. Ik ben van mening dat de bedrijven decentraal meer kunnen bijdragen dan wij als koepelorganisatie. VNO-NCW kan alleen proberen om voldoende informatie te

geven over wat kan en over hoe mensen in een bepaalde samenleving problemen oplossen. Dat kan zijn in de binnenstad, maar dat kan ook zijn in een landelijk gebied. De 'leefomgeving' van een bedrijf is een van de belangrijkste omgevingen waar je op een gegeven moment een bijdrage kan leveren. Ik denk niet dat er, en zeker niet vanuit mijn positie, een recept kan worden gegeven aan het bedrijfsleven aan de ene kant, of aan de andere kant aan de maatschappelijke organisaties hoe ze elkaar moeten aanspreken. Ik denk dat dat toch veel meer op decentraal niveau in een dialoog tot stand zou moeten komen, waarbij wij in het centrum, met hulp ook van de heer Wijffels, misschien een beetje beter begrip kunnen creëren van wat reële verwachtingen zijn.

Wim van de Donk Ik denk inderdaad dat de tijd dat je algemene recepten formuleert echt voorbij is en dat het veel meer gaat om een algemeen kader waarin bepaalde principes gelden. Ik hoorde U er één noemen: 'schoenmaker blijf in de eerste plaats ook bij je leest'. Je hebt uiteraard een verantwoordelijkheid voor de maatschappelijke continuïteit, maar bedrijven moeten in de eerste plaats voor continuïteit van zichzelf zorgen. Die twee sluiten elkaar niet uit, maar de prioriteit ligt bij het bedrijf.

René Smit, ziekenhuizen zijn organisaties die wij in onze achterban meestal aanduiden als 'non-profit' of 'non-government'. Veel van onze christelijke maatschappelijke organisaties worden in het maatschappelijk debat in dezelfde categorie geplaatst. Wat mij daar altijd bij opvalt is dat we dus vooral zeggen wat die organisaties niet zijn. Ze zijn niet statelijk en niet marktgericht. Het geheim van veel van onze organisaties is misschien wel juist dat we een roeping en een missie in de samenleving hebben die zich heel lastig laat definiëren. Als die centrale roeping en missie die wij hebben, bijvoorbeeld in de gezondheidszorg, zou moeten worden gedefinieerd, is dat het onbaatzuchtig telkens klaarstaan voor de ander zonder aanzien des persoons — daarover hebben we vanochtend gezongen. Ziekenhuizen zijn organisaties die daar vooral goed in moeten zijn. Is dat inderdaad de primaire missie, René? Wat zijn jouw gedachten bij de verantwoordelijkheid van maatschappelijke organisaties voor de agenda van de toekomst.

René Smit Die verantwoordelijkheid is onloochenbaar, want dat staat in de statuten van dit soort instellingen, maar daarmee doe je het nog niet per se goed. En dat is wat mij opvalt in de gezondheidszorg. Mensen zijn zeer gemotiveerd, maar door de omgeving waarin ze werken en de manier waarop ze geprikkeld worden om hun werk te doen, schuiven ze daar wel van los. De mensen werken nu gewoon voor hun brood en hebben ook andere strevingen dan alleen die onbaatzuchtige inzet. Ik denk op dat punt dat ook de instellingen die maatschappelijke context ingetrokken moeten worden om gemotiveerd hun opdracht te blijven vervullen. Misschien dat we die instellingen én de mensen die binnen die instellingen functioneren te autonoom hebben gemaakt. Ook de patiënten die daar komen zijn we als te autonome wezens gaan zien, die wij niet aan durven spreken op het feit dat ze ook nog in een gemeenschap functioneren.

Ik vond wat dat betreft de metafoer van "Pleinen en Getto's" heel interessant voor de instellingen. Natuurlijk zijn ziekenhuizen en andere instellingen, bejaardenoorden e.d. ook plekken van ontmoeting, maar je ziet tegelijkertijd heel navrant dat het ook plekken

van leegte zijn. Ondanks al die mensen die in dat ziekenhuis rondstappen is het leeg. Fysiek leeg: de o.k.'s zijn leeg en de afdelingen zijn soms leeg omdat er geen personeel is. Menselijk leeg omdat patiënten als object van zorg worden gezien, als een nummer, die gewoon moet wachten tot er weer een handeling aan dat object kan worden verricht. Waar komt dat vandaan dat in dat soort instellingen met die opdracht om onbaatzuchtig te handelen, toch in dat soort sferen gewerkt wordt en hoe doorbreek je dat? Dat heeft denk ik iets te maken met wat ik net zei, dat we alles te autonoom zijn gaan zien. De aanbieder van zorg is geprofessionaliseerd, is een werknemer die recht heeft op 36 uur en op zijn koffietijd en heeft een gespecialiseerde inbreng en is verantwoordelijk voor dat gespecialiseerde deel en niet voor het totaal.

Net zo goed hebben wij voorondersteld dat degene die daar komt ook niet aanspreekbaar mag zijn in zijn menszijn, maar autonoom is, zijn eigen leven individueel zelf kan bepalen. In de gehandicaptenzorg zijn zelfbepaling en normalisatie het kenmerk: ze moeten gewoon doen zoals gewone mensen, zo moeten we ze ook aanspreken, en we schermen met persoonsgebonden budgetten. Maar het is de vraag of dat altijd past en of mensen niet pas beter kunnen worden als je over dat technische handelen aan dat object kunt heenstappen en ze meer in een gemeenschap kunt zien. Wat wij proberen uit te dragen vanuit het CVZ is dat de afhankelijkheid, het zorgen voor elkaar en het durven aannemen van zorg, wezenlijke kenmerken zijn van zorgprocessen. Het gaat erom afhankelijk en kwetsbaar durven te zijn, en het in gemeenschappelijkheid werken aan herstel. Dat betekent dat je de ander, de patiënt moet durven aanspreken in meer dan alleen diens hoedanigheid van individu dat autonoom voor zichzelf kan opkomen, en dat je als zorgvräger de aanbieder durft aan te spreken in meer dan alleen diens technische vaardigheden als dokter. Dan gaat het erom of je een gemeenschap kunt creëren waar dat wederzijds bevragen mogelijk is.

Als ik naar mijn ziekenhuizen kijk, dan zie ik gebouwen die op een groot grasveld staan met een gracht eromheen. Die gebouwen zijn in zichzelf gekeerd en hebben geen boodschap aan de omgeving. Ik denk dat een heel belangrijke opgave voor onze instellingen is dat je die autonomie, dat gespecialiseerde en het georiënteerd zijn op een beperkt aantal acties doorbreekt. Daar hebben wij als christelijke organisaties in principe een voorsprong omdat we de mens op een andere manier wensen te zien en aan te spreken. Maar dat moet je wel prikkelen, want ik zie om me heen dat we steeds meer vervreemden van onze oorspronkelijke oriëntatie.

Wim van de Donk Wat verwacht je van collega-organisaties in de christelijk-sociale beweging op dit punt? Zoek je daarmee de dialoog? Ik kan me voorstellen dat jouw opdracht om wat ooit in statuten vlot is neergeschreven in deze tijd opnieuw betekenis te geven, een heel lastige opdracht is. Kijk je daarvoor rond bij anderen in de christelijk-sociale beweging, bijvoorbeeld bij mijnheer Terpstra of andere contacten, en komt dat van de grond? Is onze beweging nog in beweging op dat punt?

René Smit Het begint weer in beweging te komen, geloof ik. Wij ervaren nu in onze instellingen dat we het niet meer alleen redden, en dat we met ons denken zo in de

periferie zijn gekomen, dat we elkaar weer opnieuw hebben te inspireren en aan te spreken. Er zijn ook goede voorbeelden van elders te halen, maar wat ik essentieel vind is dat je een ziekenhuis of een verzorgingshuis of een verpleeghuis niet alleen maar op die functie beschouwt en dat je verbindingen probeert te leggen met de omgeving, omdat daar de prikkels vandaan komen die de medewerkers in die instellingen aanzetten om het meerdere te doen. Dat is heel erg lastig, want we hebben het vreselijk druk en er zijn ongelofelijke wachtlijsten en je wordt er ook niet op afgerekend door degenen die over je gaan, door het CTG niet, door de Minister niet en noem ze allemaal maar op.

Wim van de Donk Mijnheer Terpstra, U bent bezig met vergelijkbare initiatieven?

Doekle Terpstra Ik moet je eerlijk zeggen dat ik dat het fascinerende vind van wat ik hier de afgelopen twee dagen heb meegemaakt. Ik heb de indruk dat iedereen met dezelfde initiatieven bezig is, maar dat we elkaar daarmee niet weten te vinden, elkaar daarover niet weten aan te spreken en daarvoor ook geen contactpunten organiseren. Ik zat gisteren in de werkgroep traditie en vernieuwing en wat mij opviel was dat iedereen vanuit zijn eigen invalshoek en vanuit zijn eigen achtergrond vertelde dat hij bezig was met thema's rondom zingeving, spiritualiteit, identiteit, met nieuwe vormen van vrijwilligerswerk; allemaal thema's die een schot in de roos zijn, want ze staan bij ons ook op de agenda. Hoe komt het nou dat we daar niet met elkaar over weten te communiceren en dat gesprek niet organiseren. Ik denk dat het voor het bestuur van het Christelijk-Sociaal Congres een ambitie en een opdracht om te kijken of we die dialoog, dat gesprek dat we allemaal zo graag willen niet een vorm kunnen geven en dat op een of andere manier verder helpen. Misschien mag ik dan een concrete suggestie neerleggen. Je zou kunnen zeggen dat het CSC deze activiteit heeft georganiseerd, in samenspraak met Jos, maar wat let ons nou als organisaties die op de een of andere manier toch een binding hebben met elkaar, het volgende te doen. Per jaar of per twee jaar nemen we een thema bij de kop waar iedereen vanuit zijn eigen invalshoek, van sportkoepel tot vakbeweging tot werkgeversorganisatie mee te maken heeft en we proberen ieder in eigen huis dat thema aan de orde te stellen. Onze ervaringen laten we terugkomen in de Stichtingsraad om daar met elkaar over te spreken en van gedachten te wisselen en op die manier ook de kennis en de expertise van elkaar op te zuigen.

Als ik hoor op welke wijze de sportkoepels met vrijwilligerswerk omgaan, dan denk ik dat heel veel organisaties daar een puntje aan kunnen zuigen. Hoe komt het nou dat we het gesprek met de sportkoepels niet aangaan en van hen niet willen proberen te leren hoe ze dat daar organiseren. Wij proberen op onze eigen manier weer het wiel uit te vinden en we proberen bezig te zijn met thema's rondom arbeid en zingeving — ook in het CNV. We denken daarover na in kloosters, en nou hoorde ik gisteren van iemand dat de kloosters al twee jaar vol zitten met dit thema. Hoe komt dat nou, dat wij dat niet eens weten. Hoe komt het dat wij niet met het NCW nadenken over de vraag wat we mogelijk samen op dit traject kunnen ontwikkelen. Hoe komt het dat wij die dialoog die we zo graag willen, niet georganiseerd kunnen krijgen binnen het verband van het CSC. In die zin zou ik een opdracht willen formuleren.

Wim van de Donk Het doet me goed dat je je ook voor een deel tot jezelf richt als lid van het bestuur van het CSC. Maar laten we eens doorgaan met de vraag waardoor het komt dat we zo weinig van elkaar weten. Lútsen, jij als krantenman, heb jij daar ideeën over?

Lútsen Kooistra Ik kan dat niet helemaal aangeven, omdat ik verder niet in het bestuur, maar wat ik wel kan zeggen, is dat tot mijn verbazing heel veel christelijke organisaties zo weinig van zich laten horen in bijvoorbeeld de kranten. Het is te flauw om te zeggen: “wij willen wel, maar de kranten willen niet.” Het is goed om eens na te denken hoe de christelijke organisaties ervoor kunnen zorgen dat hun verhaal in de samenleving landt, want als dat gebeurt dan heb je ook meer kans dat er wel wordt gecommuniceerd over wie wat doet, en dan kan de stem van de christelijke organisatie ook een factor worden — als we het heel goed doen zelfs in de politiek. Ik heb het gevoel dat veel christelijke organisaties te weinig zelfbewust zijn op precies het punt van hun eigenheid. Een voorbeeld dat mij erg aanspreekt is de geestelijke gezondheidszorg. Ik denk dat juist in deze tijd er alle aanleiding is om te zeggen dat de christelijke instellingen voor geestelijke gezondheidszorg een overvolle agenda hebben. Dat volgt mijns inziens uit de christelijke pretentie van barmhartigheid. Als je het daarover hebt, zul je ook zien dat dat in de samenleving wordt opgezogen, want wat is er niet een onrust bij ouders van geestelijk gehandicapten of bij mensen die iemand in het gezin hebben die deze zorg behoeft, wat is er niet een honger om te horen dat er organisaties zijn die op een hele specifieke wijze met deze mensen willen omgaan. Ik lees dat veel te weinig.

Verder denk ik dat het heel interessant zou kunnen zijn om dat gesprek waar het CNV het over heeft aan te gaan en dat zou nog wel eens heel erg spannend kunnen worden. We zijn hier de afgelopen twee dagen gezellig bij elkaar, maar wat zitten er een verschillen van inzicht, althans in mijn beleving. Ik heb de voorzitter van het VNO enkele maanden geleden iets horen zeggen over de functie van het onderwijs. Het onderwijs moet de leerling toerusten als toekomstige factor in de economie. Ik hoor voor de radio Tweede Kamerleden, zelfs van christelijke partijen, iets roepen over leerlingen die ervoor moeten zorgen dat als onze gasbel op is, zij via de kenniseconomie ons nationaal inkomen moeten opkrikken. Dan ben ik vreselijk benieuwd wat de NKSR zegt, want zover ik het kan overzien heeft de NKSR een heel ander verhaal over wat het wezen van onderwijs is. Welnu, ik ben erg nieuwsgierig wat er gaat gebeuren als we het over dit soort dingen hebben in die onderlinge communicatie.

Wim van de Donk Daarmee sluit je ook aan bij wat Terpstra aangaf: hoe komt het dat die onderlinge communicatie er nog niet is. Die vraag is nog niet helemaal beantwoord, vind ik eigenlijk. We hebben nog niet echt het complete zicht. Heeft iemand anders in dit panel een opvatting over waarom we er niet in slagen om onze ervaringen voor het voetlicht te brengen, om ze te verbinden met de maatschappelijke agenda en daar op het goede niveau aandacht voor te vragen. Zijn we daarvoor te bescheiden? Vinden we dat dat onze rol eigenlijk niet is of zijn we bang daarmee iets van die maatschappelijke aansluiting te verliezen? Ik wil Lineke Maat vragen om haar visie daar eens op te geven. Zij is heel

actief geweest in het opnieuw elan geven van de CNV-jongerenorganisatie en ik heb begrepen uit de dingen die ik gezien heb dat jij heel nadrukkelijk hebt geprobeerd naar nieuwe vormen te zoeken.

Lineke Maat Ik denk dat je de discussie eigenlijk in tweeën moet knippen. Je hebt aan de ene kant de binding als organisaties met elkaar. Dat vind ik heel belangrijk want je kunt veel van elkaar leren. Maar minstens zo belangrijk is volgens mij het andere punt van de binding van de organisaties met de samenleving. Ik denk dat we daar minstens zo veel in moeten investeren en dat kan op heel veel verschillende manieren. Ik wil het in eerste instantie vanuit jongeren benaderen. Het was de bedoeling, had ik begrepen, dat eenderde van de aanwezigen hier onder de dertig zou zijn. Ik moet constateren dat het niet helemaal gelukt is en ik denk dat dat verklaarbaar is omdat het programma van deze conferentie aansluit bij mensen die al heel lang met dit soort onderwerpen bezig zijn. Het is goed een ronde te maken langs allerlei maatschappelijke organisaties die hier aanwezig zullen zijn om hun mening te horen over het thema waarover wij vandaag praten. Maar ik denk dat het misschien wel zo interessant was geweest als we de mensen die wat ons betreft de pleinen zouden moeten bevolken aan het woord waren gekomen. Misschien is dat iets voor een volgende keer.

We hebben in werkgroepen gesproken over wat voor een mooie initiatieven wij kunnen opzetten voor groepen van migranten, eenzame ouderen, mensen met een handicap, asielzoekers. Ik denk dat juist het contact met de doelgroep een goed vertrekpunt is en daar hebben denk ik alle organisaties zoals hier aanwezig een rol in. Haal maar eens mensen binnen. Ingrid zij net dat bedrijven geld beschikbaar kunnen stellen en materiaal. Ik denk dat je vooral je tijd beschikbaar moet stellen; als tijd geld is, geef dan een keer niet geld maar geef tijd.

Ik vind het geweldig om hier met allerlei mensen om de tafel te zitten die gelijkgestemd zijn en allerlei zaken samen op willen zetten, maar het heeft wat mij betreft ook een beetje een reüniekarakter van mensen die wel allemaal een beetje hetzelfde denken.

Wim van de Donk Godfried Bomans sprak eens over het gevaar dat wij zelf verworpen tot getto's van onderlinge bewondering en dat we dat moeten doorbreken. Kun je nog iets zeggen over hoe jij dat zelf nou gedaan hebt, want het is voor jongeren verre vanzelfsprekend om lid van een vakbond te worden.

Lineke Maat Nee, en als ik niet bij een vakbond had gewerkt, was ik misschien ook wel niet lid geweest. Wij hebben ook absoluut niet het ei van Columbus in handen. Wij hebben als jongerenorganisatie CNV vorig jaar een debattenreeks georganiseerd, onder de titel "Grenzen aan de naastenliefde", en daarin hadden we verschillende thema's aan de orde. Eén bijeenkomst ging over jonge asielzoekers in Nederland, één bijeenkomst over vluchtelingen. En we hebben daar niet sprekers voor uitgenodigd, maar zo gemêleerd mogelijk allerlei mensen rondom die thema's bijeen gehaald. Rondom het thema asielzoekers waren er een aantal jongeren die zelf kort in Nederland waren, er waren mensen uit het onderwijs, daar was Hans de Boer die net ook het een en ander had geroepen

rondom het wel of niet mogen werken. Op die manier krijg je zo breed mogelijk mensen bij elkaar die in dialoog raken.

Wim van de Donk Je hebt een plein gemaakt, eigenlijk.

Lineke Maat Ja, misschien wel.

Ingrid Faber Ik heb eigenlijk twee dingen die ik nog even kwijt zou willen. Wat nu een paar keer naar voren is gekomen is dat we de aansluiting missen met de mensen waar we over praten. Ik ben het daarmee eens. Als ik om me heen kijk en zie hoeveel mensen van mijn leeftijd lid zijn van een politieke partij, dan is dat niet meer vergelijkbaar met wat het vroeger was. Maar daar wordt uiteindelijk wel 'bottom-up' een bepaalde mening bepaald.

Dan het beschikbaar stellen van tijd. Over het algemeen is een gemeenteraadsvergadering 's avonds. Dat wil niet zeggen dat het altijd 's avonds zou moeten, maar dat wil niet zeggen dat op het moment dat iemand in mijn bedrijf zou vragen om één dag in de week vrij om bijvoorbeeld activiteiten te ontplooien in een bestuur van Jong Management of in het bestuur van CNV, dat ik op dat moment zou weigeren. Binnen Jong Management hebben wij een project gehad, 'start up' heette dat, waarin jonge ondernemers gekoppeld werden aan een allochtone ondernemer om ervoor te zorgen dat een organisatie opgezet werd. Daar gaat heel veel tijd in zitten.

Iemands ontplooiing in de politiek of waar dan ook is belangrijk en we moeten in het bedrijfsleven daar tijd voor vrij maken, maar het valt mij op dat het initiatief daartoe ontbreekt. Ik mis het initiatief van de mensen van onze leeftijd die dat gewoon doen naast het borreltje op vrijdagavond in de kroeg en naast de hockeywedstrijd op zondag.

Wim van de Donk Paul, jij wil daar wat aan aanvullen.

Paul Sars Ik denk inderdaad dat dat het probleem is. Bij studenten merk ik dat in ieder geval: ze zijn wel geïnteresseerd in tal van projecten die wij hebben, bijvoorbeeld computerprojecten in Tanzania, en ze zetten zich daar ook voor in, ze zijn ook bereid om daar met een groepje een avond aan te werken om bijvoorbeeld bepaalde cursuspakketten zo samen te stellen dat die dan in Tanzania gebruikt kunnen worden in het onderwijs. Maar het is heel moeilijk ze te winnen om zich in te zetten om een houding te creëren en gemeenschap te vormen en om na te denken over andere zaken in onze samenleving. Het zijn vooral de kort lopende projecten, heel concreet, heel actief, dicht bij huis. Maar een soort van volhouden of doorzettingsvermogen over iets wat niet op je eigen terrein ligt, daaraan is heel moeilijk te appelleren.

Wim van de Donk Misschien ligt daar inderdaad wel een hele belangrijke les van Doorn. Dat we naar meer op zoek moeten dan alleen naar die maatschappelijke analyse waar we gisteren heel veel tijd in hebben gestoken, maar dat we heel veel energie moeten gaan steken in het zoeken naar manieren en vormen die dat kunnen en die passen bij de manier waarop de groepen waarover we het hebben dat doen. Een zaterdagochtend,

zoals vanochtend, kostte mij heel veel geregeld om mijn kinderen naar scouting te krijgen. Wij zitten hier allemaal op een moment dat het heel lastig voor ons is en we zijn toch gekomen, omdat we het heel belangrijk vinden. Lineke, ik geef jou het laatste woord.

Lineke Maat Ik denk dat we het ook vooral niet al te ver weg moeten zoeken en ik er-vaar het als denigrerend als gesproken wordt over studenten die misschien wel een kort project willen, maar zich niet vastbijten. Ik denk dat het juist gaat om heel kleine dingen. Ga met iemand die net in Nederland is en niet weet hoe een bank in Nederland werkt, een keer mee op pad. Ik denk niet dat we per se moeten zoeken naar allerlei mooie grote bevoegdheden; nee, wat kun je zelf in je dagelijkse omgeving doen.

Werkgroep

foto: Cees van Doodeweerd

Op weg naar nieuwe balansen. Goed samenleven in een nieuwe tijd

Herman Wijffels

foto: Ruben Timman

Ik heb nogal moeten wennen aan de titel “Getto’s en pleinen.” Ik heb er flink op moeten kauwen om tot de echte smaak van die titel door te dringen, maar ik vind het uiteindelijk wel een heel goed gekozen thema. Ik vind het ook een heel welkom congres en voor ik ga zeggen wat ik aan observaties heb over dit congres, zou ik onmiddellijk willen zeggen dat het mij welkom zou zijn als dit congres periodiek zou worden herhaald. Frequenter dan eens in de negen jaar, zoals het nu is, want de laatste keer was in 1991 toen we het honderdjarige jubileum vierden van het eerste Christelijk-Sociaal Congres, eventueel in andere vormen met andere thema’s, op andere manieren, eventueel ook met mensen van buiten.

Wat we hier de laatste twee dagen hebben proberen te doen is vanuit de traditie waarin we staan, nadenken over wat in de omstandigheden in het begin van de eenentwintigste eeuw goed samen leven is en welke bijdrage mensen en organisaties vanuit een christelijke levensvisie daaraan kunnen leveren. Daarbij gaat het om het doortrekken, maar, en daar kom ik straks uitvoerig op terug, vooral het vernieuwen van onze traditionele inzet. Ik denk dat we dat moeten blijven doen en dat we onze inzet ook moeten verbreden. Ik sta hier in geen enkele kwaliteit anders dan dat ik ooit werkzaam ben geweest bij een van de christelijke organisaties en dat ik mij tot op de dag van vandaag verbonden voel met deze beweging en er deel van uitmaak. Als zodanig mag ik hier een paar dingen zeggen. Niet eens zozeer over wat we nou precies moeten doen in detail, want dat laat zich in deze context en in deze wereld vanuit een centrale positie niet aangeven. Ik wil wel proberen om te duiden waar we staan en hoe we ons in die omstandigheden zouden kunnen opstellen en in welke richting we moeten werken.

Gisteren is hier in nogal problematiserende bewoordingen gesproken over de actuele situatie. Je zou misschien kunnen zeggen dat het een beetje tobberig klonk. Dat is echter ook een relevant perspectief en ik onderstreep het belang daarvan in een woord van Edward Schillebeekx, die in een van zijn vele en moeilijke boeken schrijft dat het van groot belang is om ten volle de contrastervaring te ondergaan, om voluit vanuit tegenlicht

een actuele situatie te belichten en daaruit de motivatie en de energie te putten om te werken aan verbetering. Maar er is ook een andere kant van de medaille van de huidige maatschappelijke ontwikkelingen en situatie en dat is dat er al heel veel goede initiatieven zijn en dat er ook al heel veel in de goede richting wordt gewerkt. Dat te zien, dat met elkaar evalueren, dat willen uitbreiden is evenzeer een bron van inspiratie. Ik herinner aan wat we in de parallelsessies en op het 'CSC-marktplein' gisteren hebben kunnen zien.

Laten we de zaken waar we mee geconfronteerd zijn in een wat ruimere context plaatsen. De tegenwoordige maatschappelijke situatie is er een die je zou kunnen omschrijven als die van een zijn voltooiing naderend emancipatieproces. Je zou het ook kunnen typeren als een belangrijke stap in de ontwikkeling van het menselijk bewustzijn. Mensen zijn in de loop van honderd jaar emancipatie zich bewust geworden van hun individualiteit en zien zichzelf ook vanuit die individualiteit ten opzichte van hun omgeving. Onze beweging heeft mede aan de basis van deze emancipatie gelegen. Die emancipatie is ook het zich losmaken uit vroegere verbanden; het is, zo wordt het door velen beleefd, een zich bevrijden van oude hiërarchieën en in die zin is het in de letterlijke zin een vrijmakingsproces. Daarmee komt veel nieuwe potentie vrij, want mensen gaan zichzelf als individuele actor zien in de samenleving, gaan zelf aan de slag, zien hun eigen verantwoordelijkheid — al of niet ten opzichte van de Heer.

Er is dus veel nieuwe potentie om het goede te doen, maar ook komen daarbij de negatieve verschijnselen vrij die vooral gisteren hier uitvoerig zijn belicht. Ik denk dat dat een onvermijdelijk bijverschijnsel is van het proces van individuele bewustwording en van individualisering zoals we dat beleven. Dat laat onverlet dat dit proces een vooruitgang inhoudt. Het is een kans om een stap verder te zetten in de ontwikkeling van de mensheid en in de ontwikkeling van de samenleving, maar dat 'samen' moet opnieuw vorm worden gegeven. Het is de uitdaging om die nieuwe samenhang vorm te geven. Niet door nieuwe structuren te bedenken die aan mensen worden opgelegd, want dat was achteraf gezien de hoofdverschijningsvorm van de twintigste eeuw, maar door vormen te vinden die appelleren aan de innerlijke overtuiging en die mensen motiveren om verantwoordelijkheid te nemen voor het gezamenlijke, voor de pleinen van de samenleving en het voorkómen van getto's. Na honderd jaar focus op economische ontwikkeling en emancipatie moet het aspect van 'samen leven' van de grond af opnieuw worden opgebouwd in nieuwe vormen en nieuwe structuren. Daarbij heeft ook de netwerkstructuur die vanmorgen in de discussie wed genoemd, een plaats.

1 Zeven balansen

Ik kijk naar die ontwikkeling in termen van het vinden van nieuwe balansen. Daar wil ik er een zevental van noemen, hoewel ik weet dat ik daarmee niet het hele terrein dek. Zeven is een mooi getal zoals u weet en deze zeven vormen eigenlijk even zovele dimensies van de samenleving, hoewel er ook wel hier en daar een overlap in zit.

De eerste balans die ik wil noemen is die tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid. Je zou ook kunnen zeggen tussen individu en collectiviteit. Ik herinner me nog zeer goed het Christelijk-Sociaal Congres van 1991, ook in deze zaal. Toen hebben we de conclusie getrokken dat in onze samenleving de verantwoordelijkheid in vergaande

mate was zoekgeraakt. Die verantwoordelijkheid was niet meer zo duidelijk toegewezen: door alle verzorgende arrangementen was verneveld geraakt waarvoor mensen verantwoordelijk waren en daardoor voelden mensen zich ook niet meer verantwoordelijk. Dus een belangrijke opdracht in deze tijd, zo concludeerden we toen, is het opnieuw helder toewijzen van verantwoordelijkheid.

Naar mijn opvatting is de consequentie van emancipatie meer individuele verantwoordelijkheid: als mensen tot meer in staat zijn, dan hebben zij ook meer verantwoordelijkheid. Dat proces van het weer duidelijker leggen van verantwoordelijkheid bij individuele mensen is op gang, bijvoorbeeld in de herstructurering van de sociale zekerheid, maar dat is nog lang niet afgerond. Er zijn nog belangrijke stappen te zetten. Soms is overigens dat opnieuw toewijzen van verantwoordelijkheid ook het toewijzen van bijvoorbeeld het nationale niveau naar niveaus daaronder. Het is niet alleen maar staat en individu, het kunnen ook weer nieuwe verbanden zijn op lagere niveaus. Van belang is op dit punt vooral duidelijkheid, zo min mogelijk ruimte om verantwoordelijkheden af te schuiven naar een collectief of naar anderen. Dat vind ik een eerste belangrijke inzet die aan de orde is.

Ten tweede het evenwicht tussen mens en aarde. De mensen die mij kennen in andere hoedanigheden zullen daar niet verbaasd over zijn. Het is duidelijk dat we slordig, onverantwoordelijk en in sommige opzichten uitbuitend omspringen met ons leefsysteem, de aarde. Er is een Chinees gezegde dat luidt: "als de mens de aarde mishandelt dan zal uiteindelijk de aarde de mens mishandelen." Naar mijn idee geeft dat heel scherp weer dat er tussen de ecologische dimensie van het bestaan en de sociale dimensie een duidelijke koppeling is. Er wordt vaak vooral naar het sociale gekeken, dat is ook een kenmerk van de christelijk-sociale beweging. Het ecologische is nooit een speerpunt geweest. Ik was enigszins teleurgesteld dat in de rondgang dit punt niet met veel meer nadruk aan de orde is geweest. Naar mijn opvatting hoort de ecologische dimensie in de komende periode er heel duidelijk bij. Kwaliteit van leven heeft daar alles mee te maken.

Daar heeft ook het derde punt mee te maken, het evenwicht tussen werken en leven. Soms lijkt het er wel op dat voor veel mensen werken leven is. Ik denk dat we het er snel over eens zullen zijn dat werken wel belangrijk is om inhoud en zin aan het leven te geven en een bijdrage te leveren, maar dat het toch niet het hele leven is. Iets minder van 'druk, druk, druk', iets meer ontspanning in het arbeidsleven zou best mogen. Ruimte voor aandacht voor elkaar, voor zorg, voor sociaal leven, gisteren ook in vele toonaarden benadrukt, is bepaald op zijn plaats en daar hoort een andere verdelingen van werk en zorgtaken tussen partners bij en ook dat arbeidspatronen kunnen variëren met de levensfase en omstandigheden waarin men verkeert.

Een vierde punt dat ik wil noemen in dit verband is het evenwicht tussen nazorg en voorzorg. Sociaal beleid, sociale zekerheid is in de twintigste eeuw erg gericht geweest op wat ik noem nazorg. Die benadering ging uit van de idee dat het leven, maar vooral de economie, zo zijn autonome loop heeft en dat er nou eenmaal brokken worden gemaakt. De uitvallers, de mensen die niet meekunnen, die moeten we dan opvangen met goede regelingen en zorg. Mijn opvatting is dat dat niet goed genoeg meer is in een tijd waarin terecht participatie voorop staat. Dat betekent dus een herdefiniëring van het begrip

sociaal en dat is iets waar we in deze beweging moeite mee hebben. Ook in het CDA bijvoorbeeld, waar de vulling, de duiding van het begrip sociaal nog steeds is 'goede sociale voorzieningen'. Naar mijn opvatting is dat in deze tijd niet meer goed genoeg. Het doel moet zijn iedereen die daar enigszins toe in staat is de gelegenheid te geven met zijn of haar mogelijkheden een bijdrage te leveren aan het functioneren van de maatschappij. Dat is dus een andere vulling van het begrip sociaal dan we in de afgelopen eeuw hebben ontwikkeld. We kunnen niet meer volstaan met het alleen verstrekken van een vervangend inkomen. Daar zit een element van afkoop in: je krijgt een mooie uitkering en dan is het ook wel goed. Meer algemeen dus moet de inzet zijn op de voorzorg, dat we proberen problemen te voorkomen. Dat kun je toepassen op tal van terreinen, niet alleen de arbeidsongeschiktheid, maar ook bijvoorbeeld de gezondheidszorg — doen we eigenlijk in die sector wel wat het woord zegt? — of het milieu — daar gaat het nu om schone processen in plaats van zogenaamde 'end of pipe'-oplossingen, processen waar de boel niet meer smerig van kán worden. Het geldt ook voor hoe we omgaan met allochtonen: we vangen de allochtonen primair op in onze vroeger ontwikkelde nazorgsystemen en daar raken ze soms ook wat in opgesloten, terwijl de steun veel meer gericht zou moeten zijn op hun eigen verantwoordelijk voor de mogelijkheden om in onze maatschappij te functioneren. Nog een ander voorbeeld zijn voortijdige schoolverlaters. Zijn we er wel scherp genoeg op gespist dat dit voorkomt en welke problematiek daaruit voortvloeit? Kortom, we moeten met de vulling van ons begrip sociaal met de focus van onze zorg meer naar de voorkant van de problematiek.

Een vijfde punt is het evenwicht tussen stad en platteland. Ik denk dat we voor de opdracht staan om in de komende tijd nieuwe verbindingen te maken tussen de stedelijke bevolking en de essentiële levensfuncties die op het platteland worden vervuld. Dat moet door vernieuwing en het duurzaam maken van de voedselproductie. Dat zal op termijn moeten als onze fossiele voorraden gaandeweg opraken in de komende decennia. Het landelijk gebied zal dan een belangrijke functie krijgen als producent van grondstoffen die niet voor de voedingsmiddelenindustrie bestemd zijn. En het gaat dan om het zorgvuldig beheren van, een beetje plechtig gezegd, de bronnen van het leven die zich ten plattelande bevinden, namelijk schoon water, schone grond, schone lucht en de natuur, de biodiversiteit, die daarbij hoort. Het is een essentiële functie die het leven zelf betreft en die daar wordt uitgeoefend. Die verbindingen zijn in belangrijke mate, althans in onze beleving, teloor gegaan en we zullen die functies die essentieel zijn voor het leven en de kwaliteit daarvan weer helder moeten maken en als een verbindend element tussen verschillende delen van de bevolking en van het land uitbouwen.

Ten zesde, het evenwicht tussen publiek en privaat. We hebben de laatste twintig jaar in dit land, en trouwens niet alleen hier, een beleid gevoerd dat sterk gericht is geweest op het ruimte maken voor de ontwikkeling van de private sector. Dat was terecht en het is ook gelukt. We hebben aan dat beleid inmiddels een florerende economie en een florerende private sector in de maatschappij aan te danken. Maar, moet je vandaag de dag toch ook zeggen, hier en daar is de collectieve dienstverlening en met name de kwaliteit daarvan in de verdrukking geraakt en achtergebleven. Het is nu denk ik echt tijd om daar weer meer aandacht en geld aan te besteden. Ook al zijn private krachten tegen-

woordig tot veel meer in staat dan vroeger en kan veel meer via privaat initiatief en via de markt worden gerealiseerd, dan nog is het zo dat we niet kunnen zonder goed functionerende collectieve diensten. Daar hebben we ook in de private sector alle belang bij en het is tijd om dat been bij te trekken. Ik vind dat dat zeer in het bijzonder geldt voor het onderwijs, waar feitelijk toch in tal van omstandigheden gewerkt moet worden in tweedetrangs omstandigheden. Het geldt in een ander opzicht ook voor de zorg. Daar is het naar mijn idee meer een kwestie van organisatie, van inrichting, van verantwoordelijkheden dan primair van financiële stromen. Als de beschikbare middelen anders benut zouden worden zou dat al veel helpen. Maar vast staat ook dat de zorgsector in de komende periode een groeisector zal zijn waarin er meer beroep op die zorg zal worden gedaan.

En dan kom ik tot een zevende en laatste punt: het evenwicht tussen materialisme en spiritualiteit. Je zou kunnen zeggen dat we van een overfixatie op het leven na dit leven, het hiernamaals en het geluk na het leven in dit tranendal, nu na enkele eeuwen verlichting wel heel erg in de andere pool zijn terecht gekomen. Zoals bekend heb ik een tijdlang in de omstandigheden verkeerd dat ik vrij goed zicht had op de financiële markten en als je die ziet functioneren, dan zitten daar toch wel aspecten in van het aanbidden van het gouden kalf, in dit geval volgens de ritens van Wall Street. Er is in Nederland een neiging aanwijsbaar om dit als hét model neer te zetten. In dit model is economie en groei een doel op zichzelf en ik denk dat het tijd is om dat weer wat duidelijker in perspectief te plaatsen. Ik ben van opvatting dat materiële ontwikkeling, ook verdere materiële ontwikkeling, in onze samenleving van groot belang is en een goed middel is om tot een menswaardiger bestaan voor meer mensen te komen, maar daarvoor is wel nodig dat de normen van gerechtigheid, van delen en van respect voor mensen en voor de natuur die ontwikkeling oriënteren. Dat is ook duidelijk waar nu behoefte aan is en waar een correctie op zijn plaats is. De manier waarop wij werken moet begeistert zijn, dat wil zeggen in het perspectief liggen van waarvoor de Schepping bedoeld is. Meer spiritualiteit dus in het bewerken en bewaren van de Schepping. Hiermee heb ik een aantal duidingen gegeven van de richtingen waarin ik denk dat mensen die zich in onze traditie bevinden zich zouden kunnen inzetten in de komende tijd om de doembeelden, waar we gisteren wat over te horen hebben gekregen, te vermijden. Ten diepste gaat het daarbij om een cultuur — Jos van Gennip heeft daar gisteren ook de nadruk op gelegd —, een cultuur waarin de horizontale en de verticale dimensie van het bestaan in evenwicht zijn.

2 Hoe dan?

Dan kom ik bij het volgende deel, de vraag hóe dan? En: wat kan de christelijk-sociale beweging vanuit háár inspiratie daaraan bijdragen, wat is in deze tijd háár rol en positie. Dat zijn niet zo gemakkelijk te beantwoorden vragen. In ieder geval is duidelijk dat we ons in een gans andere positie bevinden dan zo'n veertig tot vijftig jaar geleden. Toen namen zowel de kerken als de christelijke organisaties een tamelijk centrale plaats in in de samenleving. Samen waren ze ook in staat een integraal samenlevingsmodel aan te bieden en ze beschikten ook over de uitvoerende macht om dat in vergaande mate te realiseren. Veel van de ideeën die in onze beweging zijn ontwikkeld, zijn werkelijkheid geworden. Veel van wat op dit moment algemeen gangbaar is, wat algemeen werkende instituties in de

maatschappij zijn, is uit onze koker afkomstig. Kijk naar de sociale wetgeving en wat er zich in de overlegeconomie heeft ontwikkeld aan gewoontes en aan instituties. Kijk ook naar de arbeidsverhoudingen hier te lande, die hun gelijke in de wereld niet kennen en waar die vroegere actie van het overbruggen van de tegenstellingen tussen arbeid en kapitaal door is overstegen. In die zin is ons cultuurgoed algemeen geworden. Het goede werk dat geleverd is, is verankerd in algemene instituties en die zijn qua herkomst niet meer herkenbaar. Dat zou je kunnen zien, als je het een beetje negatief wil duiden, als een handicap waarmee de christelijk-sociale beweging in deze fase werkt.

Een tweede handicap is misschien wel dat het christendom zelf, mede als gevolg van die geslaagde emancipatie en de ontwikkeling van de zelfbewuste, de zelfdenkende mens in een nogal marginale positie is terechtgekomen. Althans als je de kerkelijkheid als maatstaf neemt, want met de religiositeit is het veel minder dramatisch gesteld. Uit alle enquêtes blijkt dat nog het overgrote deel van de mensen in Nederland, maar ook in Europese landen, zichzelf als religieus ziet. Je kunt vanuit nog weer een andere waarneming stellen dat de belangstelling voor spiritualiteit in het algemeen zelfs sterk toeneemt. We hoorden in het forumgesprek dat de kloosters voor twee jaar volgeboekt zijn. Dus er speelt zich heel veel af op dat terrein, buiten de officiële kaders om. Op zaterdag 19 augustus stond in *de Volkskrant* een heel interessant artikel waarin werd signaleerd dat in toenemende mate ook in intellectuele kringen de ontoereikendheid van een puur op rationaliteit gebaseerde wereldbeeld wordt gevoeld. Daaruit vloeit een toenemende hang naar spirituele oriëntatie voort en zelfs, en dat was eigenlijk het nieuwe van dat artikel, van een nieuwe kerkelijkheid.

Wat daar ook van zij, dat verandert niets aan de conclusie dat het christendom en christelijke organisaties in deze fase niet meer zijn dan een van de vele verschijnselen in de samenleving. Maar betekent dat ook irrelevantie? Ik denk geenszins. Je zou het christendom ook kunnen zien als het grootste beschavingsproject uit de geschiedenis van de mensheid en dat beschavingsproject is bepaald niet afgelopen als je ziet wat er nog aan onbeschaafdheid om ons is. Ik kijk daar zo naar: de geschiedenis is niet een rechte opgaande lijn van vooruitgang, maar veeleer een circulair proces waarin op een volgend niveau van ontwikkeling eerdere situaties en thema's en opdrachten opnieuw aan de orde komen. Als je optimistisch blijft dan is het circulaire een spiraal, je schiet toch een beetje op, maar je komt wel van tijd tot tijd langs hetzelfde punt, waar je in nieuwe omstandigheden de dingen moet doen waar we waarde aan hechten, bijvoorbeeld de samenhang te bevorderen. Dus we moeten in een aantal opzichten opnieuw goed leren samen leven in de nieuwe maatschappelijke situatie met zelfstandig denkenden en opererende mensen en met veel opener verhoudingen. De vroegere geslotenheid is weg. De inspirerende werking van het Evangelie, van de Schrift, kiest daarin nieuwe vormen. Het vraagt om nieuwe manieren van verkondiging en van wat zich in de kerk afspeelt. Het vraagt om een open en tot echte dialoog bereid zijnde houding ten opzichte van andere levensovertuigingen.

De huidige situatie is vergelijkbaar met die rond de vorige eeuwwisseling en misschien zelfs wel met die van het begin van de jaartelling toen het christendom een vernieuwende basisbeweging was. Dat waren we rond negentienhonderd ook in heel veel opzichten. En misschien moet die geest, dat zijn van een vernieuwende basisbeweging,

aan het begin van een nieuw millennium ook wel weer de belangrijkste karakteristiek van die beweging worden. Misschien is het dat ook al wel als je de vele initiatieven die op het ogenblik aan de basis plaatsvinden ziet en waar we hier de afgelopen dagen ook nogal wat van gehoord en gezien hebben. En een heel ander voorbeeld: zie de twee miljoen jongeren die vorige week in Rome inspiratie zijn gaan halen. Die mensen gaan naar huis met een heel duidelijk perspectief, althans als ze ten volle hebben beleefd wat daar is gebeurd. Die mensen gaan gewoon op hun plek doen wat ze te doen staat. Mijn hoop is dat de christelijk-sociale gedachte de komende tijd vooral tot uiting zal komen in een vernieuwingsbeweging, als actie die erop gericht is in nieuwe omstandigheden, op nieuwe manieren, in nieuwe vormen samenhang en verbondenheid te scheppen, zodat eraan wordt bijgedragen dat elk mens

Op de CSC Markt

naar zijn of haar mogelijkheden in waardigheid kan leven en, hoort er onverbrekkelijk bij, dat er harmonie bestaat tussen mens en aarde. Dat zal vorm moeten krijgen op tal van plaatsen en tal van manieren door individuele mensen en in en door organisaties, al of niet expliciet op christelijke grondslag.

foto: Cees van Doodeweerd

De ontwikkeling heeft zich voorgedaan dat een aantal van de vroeger exclusief christelijke organisaties zijn opgegaan in meer algemene organisaties. Ik weet dat dat door nogal wat mensen beleefd wordt als een vorm van teloorgang. Ik heb de neiging, er goed naar kijkend, dat te betwijfelen. Ik wijs bijvoorbeeld op het functioneren van de bezinningscentra, zowel in VNO-NCW als in MKB-Nederland. Wat ik daarvan zie, is dat het bereik van wat daar gebeurt, groter is dan in een voorgaande fase toen men nog zelfstandig was. Dat is een duidelijk positief gevolg van die fusie. Onze inspiratie is niet een exclusief domein van zich christelijk noemende organisaties, de inspiratie heeft zich verspreid over andere organisaties. Kijk ook wat er gebeurt in de natuur- en milieubeweging. Vooral aan de basis is, voor zover ik het kan zien, heel wat op gang gekomen. Denk aan de talloze initiatieven die er zijn voor allochtonen. Kijk ook naar de zorgboerderijen en andere initiatieven die gehandicapten weer een kans geven om in de mate waartoe zij in staat zijn mee te doen in de maatschappij. Denk ook aan wat op gang is gekomen rondom het fenomeen maatschappelijk ondernemen. Vanmorgen door de voorzitter van Jong Management werd daar nog iets terughoudend over gesproken, mijn zicht daarop is dat er op dit terrein héél veel aan het gebeuren is. Dat is niet allemaal puur liefdewerk, dat heeft ook veel te maken met de nieuwe maatschappelijke configuratie die aan het ontstaan is en waarin het in een aantal opzichten voor je eigen reputatie productief is om je op dit pad te begeven. Maar wat ook de drijfveer ervan moge zijn, het is wel het aanbrenge van een

dimensie van spiritualiteit in wat ondernemingen doen. En dat is ook een belangrijke bron waaruit we in de komende periode kunnen putten.

Zo zijn er talloze andere dingen die ik niet allemaal ga opnoemen. Maar er moet inderdaad nog veel meer en ik wil een paar voorbeelden noemen. Ik weet dat er katholieke en christelijke scholen zijn die zich bijzonder inspannen op het terrein van onderwijs aan allochtonen, maar zou het niet voor veel meer scholen op deze grondslag een opdracht moeten zijn om de nieuwe naaste te helpen zo snel mogelijk een volwaardige plaats in onze samenleving te verwerven.

René Smit sprak vanmorgen over de gezondheidszorg. Zouden niet juist organisaties op christelijke grondslag voorlopers kunnen en moeten zijn in de in die sector zo dringend gewenste en nodige vernieuwing, zodat die patiënt als hele mens werkelijk centraal komt te staan. Dat we de verkokering doorbreken, de specialismen die daar zijn, zodat het accent weer meer komt te liggen op wat het woord gezondheidszorg eigenlijk zegt: voorkomen dat mensen ziek worden. Dat is in die sector helemaal overgelaten aan de alternatieve gezondheidszorg. Die hebben dat opgepakt, maar het officiële circuit laat dat liggen. Zou het ook niet op hun weg liggen om arbeidsverhoudingen en arbeidsomstandigheden te creëren, waarmee weer voldoende verplegend personeel kan worden geworven, want naar mijn idee zit daar de kern van het probleem.

Zouden, nu pak ik een andere lastige, zouden christelijk-sociale organisaties en mensen die zich op die titel aangesproken voelen voor de oplossing van het WAO-probleem niet moeten inzetten op het maken van ruimte binnen arbeidsorganisaties voor mensen met een verminderde arbeidsproductiviteit. Zou solidariteit niet eerder op dát niveau moeten worden georganiseerd dan via een, als ik het wat onvriendelijk zeg, de inactiviteit bevorderend landelijk uitkeringssysteem. Het is een indringende vraag: op welke manier is de menselijke waardigheid het beste gediend?

Is het onderhand niet tijd, om nog iets te noemen, dat een LTO werkelijk het voortouw neemt om te doen wat ik bij het evenwicht stad en platteland zei, om gewoon als agrarische bevolking de claim te leggen, wij zijn het die hier die ruimte beheren, die verantwoordelijkheid nemen voor de natuur, voor de zuiverheid van het water, voor de zuiverheid van de bodem, zodat wij kunnen garanderen dat hier zuivere producten vandaan komen.

Zo zijn er op het terrein van de balansen die ik noemde nog talloze andere vragen te stellen. En iedere keer weer gaat het daarbij om te bezien of wat in een vorige fase sociaal was en de menselijke waardigheid diende, voldoet aan de eisen van de menselijke waardigheid in de komende tijd. En heel vaak blijkt dan dat het nu beter kan of dat om dezelfde doelen te bereiken een andere aanpak nodig is. We moeten dat niet primair zien als afbraak, maar als een verdere opbouw, een nieuwe structurering, een nieuwe vormgeving in nieuwe omstandigheden. Dat werk vindt vooral plaats aan de basis in talloze kleinschalige, vernieuwende initiatieven. Soms, niet altijd, is nodig dat oudere overkoepelende structuren daarvoor ruimte maken of laten. En soms ook is van daaruit ondersteuning nodig — zie bijvoorbeeld het grote stedenbeleid, zie de biologische landbouw, zie wat er plaatsvindt op het terrein van natuurontwikkeling, om drie dingen te noemen.

Er ontstaat een heel nieuw patroon van interacties tussen verschillende niveaus in

de samenleving. Die wordt complexer door de internationalisering. Er is ook een niveau bijgekomen, het niveau van de EU, van Kyoto en andere internationale organisaties zoals de WTO, en op al die niveaus is er inzet nodig. Immigratie is ook een aspect van die internationalisering en dat leidt inderdaad tot toenemende heterogeniteit. Een heterogeniteit die vaak als probleem wordt ervaren, maar die uiteindelijk als een grote rijkdom zou kunnen uitpakken. Het is misschien wat oneerbiedig om een menselijke samenleving te vergelijken met een biotoop, maar wat ik inmiddels bij Natuurmonumenten heb geleerd is dat hoe meer soorten in een biotoop voorkomen, hoe rijker die is. Dat kunnen we zien als metafoor voor onze menselijke samenleving. We moeten vooral de mogelijkheden en de kansen tot verrijking er uit halen — verrijking in de culturele zin, niet in de materiële zin. Voorwaarde is dan openheid, de ander en het andere open en respectvol tegemoet treden, zonder vooringenomenheid vanuit het eigen gelijk. Dat is iets anders overigens dan het loslaten van de eigen overtuiging. De dialoog kan juist het beste plaats vinden vanuit een eigen authentieke opvatting.

Ik kom tot een afronding. Wat we hier deze twee dagen hebben gedaan, is ons vanuit onze traditie bezinnen op wat ons te doen staat in het huidige tijdsgewricht. En hoewel hier veel gevestigde organisaties aanwezig zijn die de huidige maatschappij ook in zijn huidige structuren dragen en vormen, is toch de hoofddruk die bij mij is ontstaan, dat de richting waarin onze ambitie zich beweegt het leveren is van een vernieuwende bijdrage aan de samenleving. Een bijdrage aan de integratie en samenhang aan de basis van de samenleving. Een bijdrage aan de samenhang door betrokkenheid op elkaar en door vrijwillige inzet daarvoor. Veel is op dit terrein al aan de gang, maar nog veel meer is gewenst. Ik hoop dat dit congres eraan zal bijdragen dat de christelijk-sociale beweging zich verder zal ontwikkelen als opnieuw een sociale vernieuwingsbeweging, die het in deze tijd hoort te zijn. Daarvoor is inspiratie nodig en ook genade, maar de beschikbaarheid daarvan alleen doet het niet. Die inspiratie en genade werken alleen via de inzet van ons mensen om getto's te vermijden en de kwaliteit van de pleinen in onze samenleving te vergroten. Laten we hiervandaan teruggaan naar de plek in de samenleving waar we ons bevinden en vanuit het perspectief dat hier dezer dagen is geschetst en gevormd, doen wat onze hand te doen vindt.

Jaap de Hoop Scheffer, Yvonne van Rooy, Jos van Gennip, Hans Groen foto: Cees van Doodeweerd

De lessen van Doorn

Wim van de Donk

Dames en heren, we komen na de voortreffelijke en inspirerende inleiding van Herman Wijffels, waarvoor ik hem namens U allen hartelijk wil danken, aan het einde van deze conferentie. Ik denk dat veel van wat in zijn betoog doorklonk over wat hier gebeurd is de afgelopen dagen buitengewoon belangrijk en waardevol is. Je zou bijna zeggen, belangrijk genoeg, waardevol genoeg voor een stevige verklaring van Doorn. Dat was ook hetgeen in uw programma voor nu stond aangekondigd, en wat aan mij gevraagd was als afsluiting van dit vijfde Christelijk Sociaal Congres. Toch gebruik ik dat woord—verklaring—nu liever niet. Een ‘verklaring van Doorn’ vind ik te pretentius voor wat ik zou willen en kunnen zeggen. Ik wil het laten bij enkele lessen, lessen van Doorn, zo U wilt. Kern daarvan is dat ik vind dat we de analyse die we van de samenleving hebben gemaakt op ons zelf moeten betrekken, en dat we dus niet zozeer moeten verklaren in, maar moeten leren van ‘Doorn’. Geen verklaring dus, maar lessen van Doorn. U moet me goed begrijpen: met lessen doel ik op de ervaringen en inzichten die ons hebben verleid tot veranderingen in ons denken over en kijken naar wat er in de samenleving aan de hand is. En vooral doel ik op de manier waarop we die willen laten doorwerken in de manieren waarin wij onze opdracht in de samenleving kunnen en moeten vervullen. Ik moet het kort houden, en moet het laten bij een aantal waarnemingen en observaties die ik optekende. In het besef dat we in een samenleving terecht zijn gekomen, die meer met leren dan met verklaren te maken heeft.

De lessen van Doorn, begrijp het ook in die zin niet verkeerdt, zijn niet alleen de lessen die betrekking hebben op wat er gebeurde hier in Doorn. Herman Wijffels zei het straks ook al, de echt belangrijke lessen voor de ontwikkeling van onze beweging als nieuwe basisbeweging liggen op het niveau van die basis zelf, in de samenleving. En de vraag is aan de orde of wij in de manier waarop we de afgelopen dagen met elkaar bezig zijn geweest, voldoende zicht hebben gekregen in wat die basis beweegt, en wat daar op het niveau van de alledaagse werkelijkheid allemaal aan de hand is. Zijn we er voldoende in geslaagd om die lessen die onze mensen daar leren hier voldoende indringend te laten doordringen? We hebben een aanzet gemaakt, een goed begin, maar ik denk dat een van de lessen is dat onze wat abstracte oriëntatie ons nog teveel verhinderd heeft om echt de temperatuur van die samenleving te nemen. Hebben we naast de bedreigingen voor mens en samenleving ook de kansen voldoende gezien? Is de betekenis van een aantal maatschappelijke veranderingen, zoals bijvoorbeeld die van de informatisering, al wel voldoende tot ons doorgedrongen? Ik betwijfel dat, en vindt het dus ook echt te vroeg voor een verklaring, we zijn nog helemaal niet klaar. Dat is misschien jammer, maar er is een goed begin gemaakt.

We hadden een dubbele agenda, een dubbele uitdaging, hier in Doorn. De opdracht was het, enerzijds, te kijken naar wat er in de samenleving aan de hand is. Dat doen christelijk-sociale conferenties en congressen al vanaf het eerste uur, dat is hun opdracht, studieuw analyserend de eigen tijd bezien. Anderzijds ging het om een kritische blik op onze eigen beweging: hoe staan we er voor, waar staan we nog voor, en vooral: wat betekenen de analyses van onze huidige samenleving voor programma en praktijken binnen onze eigen beweging, wat moeten wij daarvan leren, wat moeten we daarmee doen. Daar waar het de analyse van de samenleving betreft vind ik het moeilijk om na Wijffels nog heel veel nieuws te zeggen. Hij heeft de metafoor van getto's en pleinen meegenomen en die in het in mijn ogen erg kansrijke en aansprekende perspectief van de opdracht van het zoeken naar nieuwe balansen gezet.

En ik denk dat het duidelijk geworden is dat we er met Getto's en pleinen alleen niet komen. Er is een heel belangrijke aanzet geleverd. We hebben geleerd dat het nodig is om op hele nieuwe manieren naar de samenleving te kijken, en dat de problemen die daarin spelen van aard en omvang veranderd zijn. De sociale kwesties van nu zijn verwant aan die van vroeger, maar manifesteren zich eigentijds. En ook zijn er tal van nieuwe problemen, die ons dwingen om onze aandacht goed te verdelen. In de risicosamenleving waarin we nu leven zijn de risico's van een heel andere aard en orde dan die in de industriële samenleving. De 'grote' problemen en kwesties waarvoor onze voorouders een eeuw geleden stonden zijn voor een deel adequaat aangepakt, er is veel bereikt. Maar we zijn er nog lang niet mee klaar, armoede bijvoorbeeld, duikt weer op en is hardnekkig. Maar de menselijke waardigheid wordt ook door heel nieuwe ontwikkelingen en omstandigheden bedreigd. Economisering van de samenleving bijvoorbeeld, maakt als we niet oppassen wel heel een-dimensionale mensen van ons. Aan de andere kant: ik heb in de wandelgangen en gisteren in de brainstorm van U ook opgevangen dat wij moeten waken voor een eenzijdig cultuurpessimistisch en tobberig spreken over onze tijd. Natuurlijk zien we problemen, maar we hebben ook idealen en cultuurkritiek, die juist in onze tijd kunnen worden omgezet, met nieuwe middelen, in betekenisvolle aanwezigheid in de samenleving. Hebben we wel voldoende in beeld dat een netwerksamenleving ook allerlei kansen biedt? Hebben we voldoende oog voor de nieuwe dingen die er gebeuren, zien we internet bijvoorbeeld niet veel te makkelijk en te snel als een bedreiging terwijl daar prachtige kansen liggen om nieuwe manieren te vinden om gemeenschappen te vormen? Ik geef U een voorbeeld. In de Verenigde Staten is bekend dat de gehandicaptenbeweging het internet gebruikt heeft om gehandicapten zelf meer in staat te stellen actie te voeren, voor de eerste keer. Dat kan omdat de toegang tot het net laag is en het internet voor hen een manier is om mee te doen aan de discussie. Ook daar worden drempels opgegruimd, en ontstaan nieuwe kansen voor maatschappelijke betrokkenheid. Het is maar een klein voorbeeldje, maar het moet symbool zijn voor een andere toon. We moeten ook leren die kansen te zien. Vanochtend is al een beetje doorgeklonken dat we daar niet zo heel goed in zijn en dat we moeten leren wat positiever en meer onbevangen naar nieuwe ontwikkelingen te kijken.

De analyse is, zou ik zeggen, ook nog niet helemaal compleet, omdat hij heel abstract is ingezet. Herman Wijffels zei dat net ook al. De problemen waar onze samenle-

ving nu mee wordt geconfronteerd zie je niet goed en nieuw genoeg als je niet heel dicht bij die werkelijkheid zelf staat en de dialoog met de mensen die direct met die ontwikkelingen bezig zijn niet aangaat. Als we het vermogen verloren hebben heel dicht bij die mensen te staan, moeten we dat herstellen. We moeten open staan voor de nog maar zwakke signalen van verandering. Onze sterk bestuurlijke gezichtspunten moeten even plaats maken voor het gezichtspunt van het concrete, voor ervaringen in het alledaagse.

Ik herinner me een tv-uitzending niet zo heel lang geleden, waarin te zien was hoe Tineke Lodders bij de zusters in Utrecht een tijdje bleef en daar met de zusters meeliep. Ook zij kwam juist door dat heel concrete voorbeeld en die concrete ervaring tot het besef, dat Herman Wijffels zo straks aanduidde met het systeemkarakter van onze solidariteit: hebben we niet veel van onze oplossingen in instituten gevangen die inmiddels tot systeem zijn geworden en ook disfunctioneel, mensen niet meer écht helpen. Dan denken we dat we een sociaal systeem hebben, maar in feite hebben we onze zorg in automatisch geadmireerde onverschilligheid getransformeerd. Want niemand ziet het meer, niemand komt er meer bij. Onze scholen bouwen we om tot megascholen, ook wij hebben daaraan meegedaan, en we hebben vergeten dat scholen belangrijke gemeenschappen zijn, waarin waarden worden overgedragen, en jonge mensen er voor elkaar leren zijn. Maar gaat het zicht op dergelijke dimensies niet verloren, als een schoolleiding het overzicht alleen nog met behulp van een spreadsheet kan krijgen? Het herstel van die concrete ervaring in de analyse en in de praktijk: in mijn ogen een belangrijke les van Doorn.

De lessen van Doorn betreffen niet alleen de analyse van de ons omringende samenleving, zij betreffen ook de manier waarop wij zelf als christelijk-sociale bewegingen functioneren, de manier waarop die veranderingen in onze beweging zelf binnendringen. Ik zou daarover een opmerking willen maken op twee niveaus: het niveau van de christelijk-sociale beweging als geheel, wij hier allemaal samen, en het niveau van de organisaties zelf. En weer geldt: ik moet me beperken tot een enkele observatie die me van het hart moet.

Als het gaat om het Christelijk-Sociaal Congres ontsprong bij mij gisteren in een van de discussies de notie van subsidiariteit in eigen kring, een beetje ondeugend ontspringend met belangrijke elementen van onze tradities, het vooral protestants-christelijke denken over soevereiniteit in eigen kring en het uit het katholieke sociale denken afkomstige begrip van de subsidiariteit. Maar nu dus: subsidiariteit in eigen kring. Ik heb de indruk dat wij hier in Doorn, maar vooral nog op het zijtoneel van de conferentie, heel goed hebben leren zien hoeveel talent, inspiratie en leervermogen er zit bij de mensen die in onze organisaties op het niveau van de maatschappelijke werkvloer actief zijn. En dat we scherp onder ogen moeten zien dat onze organisaties en onze beweging van die mensen zoveel kunnen leren. Het ook nu actuele belang van onze identiteit en traditie lezen we niet zozeer in de vaak fraai uitgegeven missieverklaringen, maar zien we aan het werk in de hoedanigheid van vaak onbaatzuchtige inzet van onze medewerkers en vrijwilligers. Anno 2000 kun je niet meer vanuit de bossen in Doorn zeggen, gaat U het nou maar zó doen. Ik zou me generen als ik de organisaties, waarvan we al die prachtige initiatieven hebben gezien die dicht bij de samenleving staan, hier al te verklarend zou toespreken.

Nee, integendeel, zou ik willen zeggen: dank je wel voor de lessen en het Christelijk-Sociaal Congres kan trots zijn op het feit dat ze wederom een mogelijkheid heeft geboden om het met elkaar over onze opdracht in de samenleving te hebben. De kwaliteit en actualiteit van onze inzet kan daardoor worden versterkt: het doen tot stand komen van die onderlinge contacten is een belangrijke en blijvende taak van het Christelijk Sociaal Congres, dat daarin in onze tijd aangekomen niet zozeer een sturende, maar een stuwende rol heeft.

Een belangrijke les hier is, dat ik geproefd heb dat er een enorme behoefte is, dat veel vaker te kunnen doen. Zijn we zelf eigenlijk wel een plein? De dialoog in onze eigen kring, en vanochtend kwam het ook naar voren, is onvoldoende ontwikkeld en we moeten daaraan werken anders zullen we niet die basisbeweging kunnen zijn die we opnieuw willen en moeten worden. Het is een lastige opgave die goed te organiseren. Toen de christelijk-sociale beweging vooral werkgevers en werknemers samenbracht, was zo'n dialoog iets makkelijker, omdat je natuurlijk in datzelfde domein van die samenleving aan het opereren bent. Maar werkgevers zagen -denk ook aan het vanochtend besproken maatschappelijk verantwoord ondernemen- hun verantwoordelijkheid verbreed, en ook de vakbeweging heeft meer in beeld dan de arbeidsvoorwaarden in de strikte zin van dat woord. Zij ontdekken beide dat hún problemen en hún organisaties in een bredere context in de samenleving staan. Daarom is het heel goed dat in het Christelijk-Sociaal Congres nu ook de organisaties aangesloten zijn die op al die andere domeinen in de samenleving verantwoordelijk zijn, zoals in onderwijs, landbouw, welzijn en zorg.

Dat maakt de dialoog, zelfs tussen ons, wel lastiger, want je moet elkaars domeinen en problemen leren kennen. Je kunt niet zomaar meepraten over landbouw, over gezondheidszorg en over arbeidsvoorwaardenoverleg. We zullen nieuwe manieren en praktijken moeten ontwikkelen om dat te doen, want misschien was het vroeger wel zo dat de problemen waarover wij het willen hebben binnen die domeinen bleven, nu verbinden zich zowel kansen als problemen tussen en binnen domeinen op veel minder overzichtelijke manieren. En juist daarom is het ook weer van belang te wijzen op die in mijn ogen wezenlijk belangrijke notie van subsidiariteit in eigen kring. Hoe die verbindingen (bijvoorbeeld tussen landbouw en de zorg voor kwaliteit van leven in kleine gemeenschappen) zich vormen en ontwikkelen is vooral op werkvloerniveau te zien, want daar gebeurt het. Besturen is in het ingewikkeld type van samenleving waarin we terecht zijn gekomen niet zozeer meer voor de troepen uit lopen, vooruit zien, maar intelligent volgen wat er gebeurt, en daarop zo goed en kwaad als het kan inspelen. Terugkoppeling, doorkoppeling en dialoog worden belangrijker dan ooit: naar de bestuurlijke niveaus, maar vooral ook naar elkaar, horizontaal. We kunnen daarom niet afwachten met denken en spreken met elkaar, en wachten totdat het Christelijk-Sociaal Congres over een aantal jaren weer eens wat voor ons organiseert. Nee, subsidiariteit heeft altijd die dubbele roeping: ook de individuele organisaties, en Doekle Terpstra gaf vanochtend daarvan een goed voorbeeld, zijn verantwoordelijk. Waarom zouden we moeten wachten met zo'n dialoog tot dat hier centraal georganiseerd wordt. In mijn ogen zou het kunnen volstaan dat te melden aan het bestuur van het Christelijk-Sociaal Congres, dat er wat activiteit ondernomen is en dat ze vriendelijk uitgenodigd zijn om mee te doen en mee te denken.

Het initiatief hoeft niet altijd centraal georganiseerd te worden. Ook voor ons gelden de kansen van het netwerkarakter van onze samenleving. Wij moeten onze piramides niet laten worden tot het grafmonument van onze ambities en tradities, maar die juist opnieuw vormgeven in netwerken van christelijk sociaal organiseren. U hoort goed dat het niet zozeer om organisaties maar om organiseren gaat.

Wij kunnen zelf knooppunt zijn en contacten zoeken met andere organisaties om dit proces te laten beginnen en we moeten dat dan ook gaan doen de komende jaren

Dit betekent ook het een en ander op het niveau van de organisaties zelf. Dat is heel lastig om daar in algemene zin over te praten, omdat, ik zei het al, die organisaties buitengewoon verschillend zijn en niet over één kam geschoren kunnen worden. Er is echter de afgelopen dagen wel wat gebeurd in die zin dat een aantal gemeenschappelijke punten van inspiratie en aandacht naar voren zijn gekomen. Onze identiteit is een antenne en we moeten er ons heel goed van bewust zijn dat christelijke maatschappelijke organisaties als geen ander iets in huis hebben dat ze voortdurend scherp houdt. Onze identiteit is een antenne, waarschuwt ons, vangt zwakke signalen op in de onderstroom van de samenleving die voor onze navigatie van belang zijn. Soms wordt duidelijk dat de koers moet worden verlegd. Zo heb ik eerder deze week, toen ik het rapport dat is geschreven voor deze conferentie aan burgemeester Deetman aan mocht bieden, iets gezegd over de betekenis van onze identiteit voor de opdracht van de school. Je mag dan wel school zijn, een katholieke school bijvoorbeeld, maar wat betekent dat, wanneer je in een verloederende wijk gevestigd bent, en de poort van het hek na drie uur sluit? De school van nu heeft een andere positie dan de school waar wij in de bankjes zaten. Zwakke signalen zijn opgevangen en leiden tot een missieverandering in die organisatie. Ik ben ervan overtuigd dat onze identiteit onze beste antenne is en dat die verder uitgebouwd kan worden.

Met die opmerking over onze identiteit, onze opdracht, wil ik eindigen. Ook hier zie ik een les van Doorn. Laat ik beginnen met een vraag: Zijn we er wel voldoende in geslaagd om die identiteit vruchtbaar te maken voor het grote palet aan taken en opdrachten die we in de samenleving vervullen? Ik heb de indruk dat het op dat punt wel wat beter kan. Identiteit is nog te vaak alleen iets voor de bestuursvergadering, de zondag in onze organisaties. Er worden op dat niveau veel identiteitscommissies ingesteld, die zich met de speciale zorg daarvoor bezig moeten houden. Ik vind dat geen goede richting, omdat de zorg voor de werkzaamheid, actualiteit en vitaliteit van wat ons uiteindelijk beweegt dan als het ware tussen haakjes wordt gezet, en word weggeparkeerd als een onderwerp waar we het vooral veel over moeten hebben. Volgens mij hoort de werkzaamheid van de opdracht die wij allemaal hebben gekregen thuis in de kern van de alledaagse werkzaamheid, en in de strategie. Als een desem moet die werken. Mij is deze dagen opgefallen, is dat er kansen worden gemist in het verbinden van die identiteit met de dingen die gewoon op het dagelijks werk om een aanpak of een nieuwe lijn vragen. In de landbouw is bijvoorbeeld de rol van vrouwen in kringen van de land- en tuinbouworganisaties genoemd (die op grond van zo'n antenne, die misschien een vrouwelijke is maar stellig ook met de door het Evangelie van zorg en verantwoordelijkheid gevormde identiteit te maken had). Zij waren het, die als eersten indringend wezen op de noodzaak van een ander, meer verantwoord want duurzaam beheer van de aarde. Zij droegen soms ook heel

persoonlijk bij aan een begin van een ommekeer. Voedselkwaliteit: het gaat ook om respect voor elkaar. Zo iets begint pijnlijk en moeilijk en klein, maar ergens in die eerste stromen wordt uiteindelijk de grote stroom van een beweging later geboren. Dat te laten zien, dat vruchtbaar te maken, vereist iets anders dan dat de identiteit tussen haakjes wordt gezet of dat er een commissie verantwoordelijk voor wordt. Onze opdracht of identiteit, het is maar hoe U het noemen wil, vergelijk ik graag met de talenten. Zorgvuldig begraven en koesteren, het is een zo menselijke reactie. Maar Jezus heeft ons scherp laten zien dat we ze werkzaam moeten maken. Soms lijken we die boodschap vergeten te zijn. Het vraagt erom telkens te proberen de centrale vragen die in een organisatie aan de orde zijn te verbinden met die identiteit en de identiteit zo als antenne te gebruiken. Welnu, ik moet gaan afronden. Ik heb geen verklaring van Doorn aan U willen voorlezen, omdat ik vond dat dat echt niet de rol van mij als voorzitter van de conferentie, en ook niet de rol van ons samen als congres zou kunnen zijn. Ze zijn niet onbelangrijk, maar laten we de beperkte rol van commissies en congressen goed onder ogen zien. We moeten naar nieuwe, meer werkzame vormen zoeken. Dat wil ik wel verklaren. Maar verder heb ik vooral het gevoel dat dat er een aantal heel belangrijke lessen zijn geleerd in Doorn. En dat inderdaad onze analyse van de samenleving bij onszelf is aangekomen, en dat we die op ons zelf moeten betrekken. Zijn we wel plein, slagen we erin om ons om te vormen tot knooppunten in dat netwerk dat die samenleving intussen geworden is. Maken we wat van onze opdracht? Dat zijn de indringende vragen die op tafel zijn gekomen. En om dan af te sluiten met een verklaring met concrete ideeën van wat uw organisaties over een half jaar moeten gaan doen, zou in mijn ogen de plank mislaan. Concrete punten zal ik dus niet geven, die moet U zelf gaan maken, U zelf bent verantwoordelijk, 'subsidiariteit in eigen kring', om tussen en met de andere organisaties initiatieven te gaan ontwikkelen waarvan er zoveel zijn genoemd hier de afgelopen dagen. Ook Herman Wijffels heeft daarstraks een aantal lijnen van werken aangegeven, en uitdagingen geschetst. Ik ben zelf blij met die switch en met de lessen die geleerd zijn, omdat ik denk dat het bijdragen zijn in de nog maar juist begonnen pogingen om onze christelijk-sociale beweging, en de organisaties die daarvan deel uitmaken, in het spoor van onze tijd te brengen, juist om zelf kritisch naar onze eigen tijd te kunnen kijken.

Dames en heren, ik moet afsluiten. U herinnert zich dat ik gisterenmiddag de conferentie geopend heb met een foto uit een boek dat ik in mijn boekenkast had, het proces-verbaal van de Christelijk-Sociaal Conferentie in 1952. Een foto van de aanwezigen in de zaal van toen. Als contrast met de zaal nu, en metafoor van de belangrijke veranderingen die we hebben besproken, en die ons weer hebben uitgedaagd tot bezinning over onze opdracht. Aan het einde van deze conferentie gekomen wilde ik weer met dat boek eindigen. Nu niet met een plaatje, maar met het voorlezen van de allerlaatste zin op pagina 608 van dat hele dikke proces-verbaal van de beschouwingen toen. Weet U wat daar staat? "Voortzetting van het gesprek over deze punten is noodzakelijk."

Slotwoord

Piet Hein Donner

foto: Ruben Timman

Na een slotrede en een slotverklaring rest dan alleen nog het slot en dat is niet bedoeld om alles nog weer eens over te doen. Bij een afsluiting past voor alles dank. Dank aan de sprekers, dat heeft de congresvoorzitter al gedaan in de loop van het congres. Ik mag nu de voorzitter bedanken. Je begint zo'n taak, je zegt daar ja tegen voordat je weet waar je aan begint en dat is maar goed ook, anders zou er veel minder gebeuren. Dat is de zegen dat God ons wel naar Zijn beeld heeft geschapen, maar de alwetendheid daarbij maar vergeten heeft. Onze voorzitter heeft dat gedaan op de wijze die hem het best past. Hij heeft dat wetenschappelijk voorbereid, hij

heeft daar een dik boek bij gehaald en gekeken hoe dat in het verleden is gedaan. Hij heeft dat boek vervolgens net zoals bij het toneel gisteren achter zich geworpen en het op zijn eigen persoonlijke wijze voorgezeten. Hartelijk dank daarvoor. Ook dank aan de werkgroep onder leiding van Kees Bakker, die het hele congres heeft voorbereid, Jos van Genip, Hans Groen, Jan Ekke Wigboldus, Huib Klamer en alle mensen die hen weer hebben gesteund, dank ook aan het SBI, die dit heeft gehuisvest. Dank tenslotte aan alle aanwezigen voor hun aanwezigheid.

Het blijft zoeken hoe je een vorm moet geven, maar het belangrijkste is wel dat we elkaar op blijven zoeken, want we hebben elkaar nodig. Daarbij gaat het niet meer, dat is ook al gebleken, om één centraal agendapunt, maar om een groot aantal. Het gaat nog steeds om de kwaliteit in onze samenleving en de kwaliteit van het bestaan. Een samenleving waarin mensen thuis zijn. Dat kunnen overheden niet, die kunnen mensen rechten geven. Dat kunnen markten niet, die kunnen rechten verdelen. Maar alleen samenleven en samenwerking kan mensen tot hun recht laten komen en daar gaat het om. Het is ook te belangrijk om aan overheden over te laten, want bij dat mensen tot hun recht laten komen, geldt boven alles: hoe zien we die mens en hoe gaan we met die mens om en dat is uiteindelijk toch ook een kwestie van levensbeschouwelijke keuze. Daar hebben we een eigen visie, die geeft eigenwaarde, die geeft vernieuwing, en daar ligt op ieder terrein de essentie. Het gaat dus niet om de marsroute, maar om het elkaar steunen en stimuleren bij het gaan.

Daar heeft ook het Christelijk-Sociaal Congres een rol bij. Er is een aantal punten

aan de orde geweest. Waarom organiseer je niet over een aantal thema's gerichte congressen, zodat we van elkaar kunnen leren. Waarom geef je, dat is een andere suggestie die ik gehoord heb, niet eens een beschrijving van een aantal zaken die goed lopen om op die manier ook anderen tot lering én om te stimuleren hoe je het zou kunnen doen. Tenslotte, hoe denken we over het onderhoud en de vernieuwing van de bestaande pleinen en het eventueel wegwerken van de getto's die er nog bestaan of die aan het ontstaan zijn binnen dat geheel. Dat zijn de drie taken en dat is inderdaad waar het Christelijk-Sociaal Congres zich op zal moeten richten. Maar dat Congres is niet meer dan een bestuur van een aantal mensen die elders hun hoofdbetrekking hebben. De vraag, de initiatieven, de dynamiek zal in hoge mate uit de organisaties moeten komen en daar zijn deze congressen voor, om elkaar daar ook bij te inspireren en op te roepen. Doel blijft, dat verbindt ons, de pleinen te onderhouden en de getto's in pleinen veranderen, omdat mensen daarin beter tot hun recht komen. Mensen tot hun recht laten komen, dat is wat ons verbindt. Daarom, laten we nu naar huis gaan om, zoals Wijffels dat al zei, te doen wat onze hand vindt om te doen, wat God ons geeft om te doen. Ik zal niet nog weer een passage uit Jacobus lezen, het zijn zeer behartigenswaardige dingen die hij zegt, maar het gewoon doen met het ouwe gezang: "God roept ons broeders tot de daad, Zijn werk wacht, treed dan aan.'

1 Mensen tot hun recht laten komen

Het voorgaande geeft een beeld van het congres in Doorn in het jubeljaar 2000. Het geeft ook een beeld van de huidige stand van de christelijk-sociale beweging en de wijze waarop daarin de huidige maatschappelijke ontwikkelingen worden ervaren. Dat beeld is gemengd. Dat blijkt ook uit de drie bijdragen. Sweeny wees in zijn analyse op verschijnselen waar de ontwikkeling zichzelf tegenkomt en mensen steeds meer in de verdrukking dreigen te komen; de negatieve kanten van ontwikkelingen ten goede. Wijffels waarschuwde daarentegen voor 'tobberigheid' en zag veeleer evenwichten die in balans gehouden moeten worden, zij het dat ook hij daarbij het risico van onevenwichtigheden zag. In de bijdrage van Van Gennip kwam het beeld aan de orde zoals dat ervaren wordt door de maatschappelijke organisaties en verbanden; van mensen die zich voor elkaar afsluiten. Drie verschillende percepties. En anderen plaatsten daar nog weer anderen naast in de discussie.

Dat beeld leidt niet tot een gemeenschappelijke marsroute. De voorzitter sprak in zijn slotconclusie van 'Lessen van Doorn' in plaats van een 'Verklaring van Doorn'. Sommigen heeft dat verdrotten; zij hadden gehoopt dat de christelijk sociale beweging opnieuw eensgezind bakens zou kunnen uitzetten en doelen zou kunnen stellen ten aanzien van de vraagstukken van deze tijd en de bescherming van zwakken. Anderen zagen daarin nu juist een stap vooruit. Een verklaring die misstanden identificeert en christenen oproept om zich daartegen te keren, miskent in hun ogen dat er niet meer sprake is van een aantal overheersende sociale misstanden, maar veeleer van een veelheid en verscheidenheid van situaties die ieder weer anders aangepakt moeten worden. Lessen appelleren aan ieders verantwoordelijkheid om in de eigen situatie naar bevind van zaken vorm en invulling te geven aan de verantwoordelijkheid voor de medemens.

Doorn ging over de agenda voor de komende tijd. Een agenda — wat te doen staat — wordt vaak al snel gelijk gesteld aan wat er mis is. Dan wordt een agenda een lijst van misstanden en wekt het de indruk van 'tobberigheid'; het is nooit goed en al helemaal niet als het goed lijkt te gaan. Dat is het verkeerde beeld en dan wordt christelijk-sociaal denken zwartkijken. We zijn niet alleen geroepen om misstanden te bestrijden maar niet minder om het goede te onderhouden. De agenda bestaat daarom zowel uit het onderhouden van het goede als te voorkomen dat wat goed is in de huidige ontwikkelingen verzuurd en verschaalt.

De tegenstelling tussen verklaring of lessen is slechts schijn. De maatschappelijke werkelijkheid nu is ingewikkelder dan een eeuw geleden. Toen drong de problematiek

zich nog duidelijk op (zo zien we het althans een eeuw later). Nu lijken schrille tegenstellingen, onrecht en sociale misstanden vooral buiten Nederland te bestaan. In vergelijking lijkt het in Nederland vooral te gaan om de keerzijde van ontwikkelingen ten goede. Niet alles is zwart wat we zien maar het is ook niet alles goud is wat er blinkt. Het gevaar van die wijze van zien is dat de blik te veel in het heden 'gevangen' blijft zitten en we ons al gauw neerleggen bij wat niet goed gaat; dat is immers de keerzijde van wat goed gaat. Het evenwicht bewaren biedt bovendien wel een maat voor het heden maar geen doel voor de toekomst.

Het gaat in deze tijd niet om één centrale misstand: sociale ongelijkheid, tweedeling, uitbuiting, maar om een verscheidenheid van situaties en ontwikkelingen, die gemeen hebben dat daarin de menselijke maat en maatschappelijke of natuurlijke evenwichten uit het oog verloren dreigen te gaan. Er is ook een veelheid aan aandachtspunten. In sportorganisaties zijn dat andere dan in scholen of ondernemingen. In die zin is er niet één agenda maar vele. Maar door al die vragen, ontwikkelingen, problemen, enzovoort, loopt als een rode draad, de toenemende neiging in deze tijd om mensen, menselijke waardigheid en menselijke relaties ondergeschikt te maken aan de rationaliteit van denkschema's, belangen en doelen. Daar ontstaan de getto's en de onevenwichtigheden, het geweld en sociale misstanden. Daarin ligt dan ook de gemeenschappelijke agenda. Want de gemeenschappelijke noemer van al die diverse activiteiten en waarden waar christelijk sociale organisaties voor staan en zich voor inzetten, is het streven om mensen tot recht te laten komen, en om theorieën, modellen, belangen en doelen aan mensen dienstbaar te maken, en niet andersom; of dat nu op het sportveld is, in de zorg, in het onderwijs of in bedrijven. En gaat het daarbij niet om heel de mens in plaats van één dimensie: als producent, consument, werknemer, burger, individu, enz.

2 Levensbeschouwelijk organisaties zijn nodig

Niet alleen de vraag: wat te doen, was aan de orde, ook de vraag naar de wijze waarop. Spreken over 'de agenda' legt de nadruk op het doen; op de vraag naar functioneren en resultaten van christelijke organisaties in deze tijd. Maar de betekenis van die organisaties is mede gelegen in het feit dat ze bestaan en het motief daarvoor. Bij het ontstaan van de maatschappelijke organisaties vanuit levensbeschouwelijke uitgangspunten staat vanouds niet primair het (eigen)belang of georganiseerde belangentegenstelling voorop, maar het besef van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en behoefte aan wederzijdse steun. De christelijke maatschappelijke organisaties die in de loop van deze eeuw zijn ontstaan, ontstonden vanuit de gedachte dat de kwaliteit van de samenleving en het maatschappelijk verkeer daarbinnen, het behartigen van publieke taken en het oplossen van problemen en vragen, in de eerste plaats een eigen verantwoordelijkheid van betrokkenen is en pas daarna van overheden. Bij alle tekortkomingen en fouten die gemaakt zijn, blijft het toch een wezenlijke kwaliteit van maatschappelijke organisaties dat zij mensen de mogelijkheid geven om samen met anderen tot hun recht te komen en mede verantwoordelijk te zijn voor de wereld waarin zij leven.

Niet slechts waar we voor staan, maar ook waar we uit bestaan, is bepalend voor christelijk sociale organisaties. Daarbij gaat het niet alleen om het bieden van een kader

voor wederzijdse steun en gezamenlijke verantwoordelijkheid. Het gaat niet minder om de overtuiging dat levensbeschouwing — de visie op mensen, op hun bestemming en op hun samenleven — bepalend is voor de wijze waarop we in de samenleving staan en aan het maatschappelijk leven deelnemen. Het bestaansrecht van christelijke organisaties ligt dan ook niet in de meerwaarde ten opzichte van andere organisaties, maar in het besef van eigenwaarde. Ieder handelt vanuit een levensbeschouwing; dat is niet exclusief. Ook andere organisaties doen dat. De waarde daarvan blijkt uit de 'vruchten'.

Voor de 'vruchten' hoeven we ons vooralsnog niet te schamen. De 'vruchten' zijn velerlei, zoals uit de lezingen en discussies op het congres bleek. Eenzelfde identiteit betekent ook niet dat ieder zich voor dezelfde punten inzet met eenzelfde nadruk. Ieder tracht op eigen terrein een eigen invulling te vinden. De initiatieven die in de workshops aan de orde kwamen en de succesvolle projecten die getoond werden, zijn evenzovele 'vruchten' waaraan men de 'boom en wortels' kan kennen.

De organisaties waarin dit vorm moet krijgen behoeven echter onderhoud. In zijn bijdrage ging Van Gennip in op praktische voorzieningen waaraan binnen de organisaties die hij bezocht behoefte bestaat. Daarin voorzien behoort niet minder tot de 'agenda van de toekomst'.

3 Geen verklaring maar een vervolg

Het congres: de lezingen, de discussies en het samenzijn, wijst kortom in tal van opzichten richtingen aan voor de komende tijd, ook al is dat niet in de vorm van een eenduidige agenda. De belangrijkste aansporing was echter dat het congres een vervolg moet hebben wil het vruchtbaar zijn. Het Christelijk Sociaal Congres zal dan ook zo direct en concreet mogelijk aansluiten bij de voorstellen, suggesties en ideeën die naar voren kwamen. Het versterken van het onderling contact, het ontwikkelen van de praktische voorzieningen ter ondersteuning van de aangesloten organisaties, en het versterken van een bezinning op eigen uitgangspunten en functioneren vormen daarbij de oriëntatiepunten.

Contact en informatie-uitwisseling Tijdens het congres bleek dat de functie daarvan niet in de laatste plaats gelegen is in de gelegenheid om elkaar te ontmoeten. "Goed om bijeen te komen, elkaar te spreken en over elkaar te horen"; "laten we vooral niet te lang wachten met een volgend congres," waren veel gehoorde opmerkingen. Het bevestigt de behoefte aan contact en informatieuitwisseling. Dat is dan ook een eerste thema. In de afgelopen jaren is een website ontwikkeld en een begin van een net gelegd. Dat bevat vooralsnog vooral informatie over de stichting en de aangesloten organisaties. Van een dynamisch instrument van informatie over activiteiten en resultaten, of om elkaar te bevragen over problemen en behoeften is nog geen sprake. Een eerste doel is om de meer permanente begeleiding en voeding die daarvoor nodig is in de komende tijd te organiseren. Daarnaast is de bedoeling om de onderlinge informatie over zogenaamde *best practices* te verbeteren; voorbeelden waar met succes meer voorkomende problemen zijn opgepakt en op herkenbare wijze invulling is gegeven aan de eigen identiteit. In dat verband kan gedacht worden aan een schriftelijke publicatie die verspreid kan worden. Tenslotte zal meer een stelselmatig programma van algemene bijeenkomsten en

gerichte symposia worden opgezet; niet bovenop de al bestaande agenda, maar zo veel mogelijk daarmee geïntegreerd. Bijeenkomen moet evenwel geen doel op zich zelf worden. Vandaar dat dit dienstbaar moet zijn aan de andere onderdelen van het programma: het ontwikkelen van praktische ondersteuning en bezinning op gemeenschappelijk thema's en kwesties. Zo het mogelijk zou blijken om daarvoor periodieke congressen en symposia van lid-organisaties te gebruiken, wordt ook voorkomen dat een al overvol programma van activiteiten verder vol loopt.

Bezinning Een tweede lijn die uit de bijdragen en discussies bleek, was de behoefte aan een meer gestructureerde bezinning op maatschappelijke ontwikkelingen, op vraagstukken waar diverse organisaties tegenaan lopen en op de wijze waarop daar vanuit een levensbeschouwelijke invalshoek mee omgegaan kan of moet worden. Dat is nodig en nuttig, enerzijds om te voorkomen dat op tal van plaatsen 'het wiel opnieuw wordt uitgevonden' en anderzijds om elkaar aan te vullen bij het vinden van antwoorden. Nu zijn we veelal in steeds weer andere kaders en verbanden bezig met het analyseren en beantwoorden van dezelfde vragen en verschijnselen. Veel organisaties maken daarbij gebruik van de figuur van een bezinningscommissie, raad van advies, curatorium.

Bezien moet worden of het mogelijk is om die commissies meer samen te voegen. Het gaat vaak al om dezelfde personen. Een koppeling of althans intensieve samenwerking met *Socires* zou daarbij mogelijk moeten zijn. In alle gevallen moet voorkomen dat worden dat de beschikbare capaciteit en denkkracht verloren gaat door versnippering. Daarom zou een dergelijke 'centrale bezinningscommissie' ook nauw betrokken moeten worden bij het plannen en voorbereiden van congressen en bijeenkomsten.

Een ander element waaraan behoefte bestaat is de training en toerusting van kader en leidinggevend. Bij bepaalde organisaties bestaan daarvoor thans reeds cursussen. Door onderlinge koppeling en eventueel een verbinding met de hiervoor genoemde bezinningscommissie, kunnen effectiviteit en vruchtbaarheid van deze initiatieven versterkt worden. Verder zou gezien moeten worden in hoeverre kleinere organisaties mede gebruik zouden kunnen maken van de faciliteiten van grotere organisaties. Niet alleen biedt een dergelijke organisatie de mogelijkheid van een meer stelselmatige ontwikkeling van vaardigheden en aanpak, het biedt ook de mogelijkheid van een grotere uitwisselbaarheid van personeel en een grotere levensbeschouwelijke herkenbaarheid.

Praktische voorzieningen Zoals gezegd, een opvallend element in de bijdrage van Van Gennip was de aandacht voor praktische voorzieningen waaraan behoefte bestaat bij de door hem bezochte organisaties. Tien concrete 'nieuwe instrumenten' noemde hij. Een aantal daarvan zijn in het voorgaande al genoemd. Van de resterende suggesties springen drie 'clusters' in het oog, te weten: inzet en mobiliseren van vrijwilligers, communicatie en publiciteit, financiering en fondsenwerving.

In de workshops en discussies kwamen de aspecten rond de inzet van vrijwilligers aan de orde. Het beeld dat naar voren kwam is verscheiden. Naast voorbeelden van organisaties die honderden, soms duizenden, vrijwilligers weten te mobiliseren ten behoeve van uiteenlopende activiteiten (zorg, sport), werd gewezen op het vrijwilligerswerk dat in

de knel komt door professionalisering en steeds minder beschikbare tijd. Met name voor bestuursfuncties zijn geschikte en beschikbare kandidaten schaars; Van Gennip noemde in dat verband de mogelijkheid van een adressenbank. Tegelijk waren er ook voorbeelden van structurele inzet door bedrijven of uit bepaalde beroepen. Juist omdat het een zo veelzijdig verschijnsel betreft waarbij ieder weer andere problemen tegenkomt en tegelijk elders vaak al oplossingen gevonden zijn, lijkt het zinvol in het komend jaar een bijeenkomst hierover te organiseren; om problemen in kaart te brengen, ervaring uit te wisselen en te bezien op welke wijze de problematiek structureel verbeterd kan worden.

Een aspect waar velen op het congres zich over verbaasden was het gebrek aan bekendheid over en publiciteit rond de vele activiteiten en successen die bleek. Het is alsof er een schroom bestaat om ruchtbaarheid te geven aan wat er goed gaat. Gevolg is een beeld dat alles mis gaat, want daarover publiceren anderen; over wat goed gaat moet men doorgaans zelf de publiciteit verzorgen, en dat lijkt al gauw opscheppen. Toch is het versterken van de communicatie en publiciteit over het functioneren van de organisaties en hetgeen ze doen van wezenlijk belang. Het gebrek daaraan is veelal geen onwil, maar onbekendheid en onkunde. Van de zijde van dag- en weekbladen blijkt belangstelling te bestaan en ook bereidheid om plaats te geven aan regelmatige publicaties en de ondersteuning daarbij. Het betreft kortom een onderwerp waar het belangrijkste probleem gelegen is in het organiseren van de contacten tussen wie informatie en een verhaal heeft en degenen die dat willen publiceren. Het is primair zaak mensen of instellingen te vinden die bereid zijn om dit op te zetten.

Het derde cluster van instrumenten waar Van Gennip op wees wordt gevormd door vragen en aspecten van financiering. Genoemd werden begeleiding en advisering rond de fondswerving alsmede een nieuwe inzet van middelen. Evenals bij vrijwilligerswerk gaat het hier om een onderwerp waar allen mee te maken hebben en waarmee ieder weer andere vragen en ervaringen heeft. Het is niet een kwestie van informatieuitwisseling en bekendheid met bronnen en technieken. Terwijl enerzijds organisaties en verenigingen nieuwe middelen zoeken, zijn er anderzijds ook vele stichtingen die zich heroriënteren en nieuwe bestemmingen zoeken voor middelen die beschikbaar komen omdat oude activiteiten wegvallen. Het is dan ook bij uitstek een onderwerp dat in een meer toegespitste bijeenkomst nader verkend en besproken dient te worden.

Bijeenkomen en contact houden Tenslotte is het zaak contact te houden en regelmatig bijeen te komen. In Doorn leefde algemeen het gevoel dat men te weinig van elkaar wist en elkaar te weinig zag. Waar verbanden en organisaties tastend zoeken naar eigen identiteit en betekenis, is contact en ontmoeting regelmatig nodig ter lering, bevestiging en afstemming. De halfjaarlijkse stichtingsraad is een eerste instrument in dat verband. Die zullen daarbij echter niet beperkt blijven tot huishoudelijke zaken, maar een functie krijgen in het kader van bezinning en praktische ondersteuning. Daartoe zal het ene half jaar een vraagstuk van praktische relevantie aan de orde moeten komen (bij voorbeeld recrutering, mobilisering en inzet van vrijwilligers) en het tweede een vraagstuk van bezinning. Verder is het de bedoeling om tweejaarlijks een congres te

organiseren als in Doorn. Het andere jaar zal de bijeenkomst plaatsvinden in het kader van het Convent.

4 Tot besluit

Het was goed om samen te komen in Doorn. Velen hebben daaraan bijgedragen. In het bijzonder past dank aan Jos van Gennip en *Socires* en aan de congrescommissie (Bakker, Van Gennip, Wigboldus en Klamer). Zo zal het ook verder moeten gaan. De stichting CSC is niet opgezet als organisatie voor, maar als beweging van organisaties; dat is kracht en beperking tegelijk. De verschillende activiteiten en projecten zullen geadopteerd moeten worden door een of meer aangesloten organisaties om tot vrucht te komen. Maar meer dan dat. Voor alles hebben we elkaars steun en bemoediging nodig. Mensen tot hun recht laten komen in deze tijd, dat is het thema, de agenda en de les van Doorn, waarin we in de komende tijd invulling moeten geven.

Medewerkenden

Sprekers:

Dr. John Sweeney, s.j. is docent en schrijver; hij is tevens adviseur voor economische en sociale vraagstukken voor de Ierse Bisschoppenconferentie, UNIAPAC en andere christelijke organisaties.

Mr. Jos van Gennip is lid van de Eerste Kamer, was onder meer plv . directeur-generaal van het ministerie van buitenlandse zaken, en is momenteel voorzitter van *Socires*, Centrum voor bezinning op hedendaagse cultuur en samenleving.

Drs. Herman Wijffels, eredoctor aan de Katholieke Universiteit Brabant, was voorzitter van de hoofddirectie van de Rabobank en verder verbonden aan het NCW. Momenteel is hij voorzitter van de Sociaal Economische Raad.

Forumleden:

dr. Lizzy Doorewaard, algemeen directeur SBI training en advies

Ingrid Faber, voorzitter Jong Management

Lútzzen Kooistra, hoofdredacteur Friesch Dagblad

Lineke Maat, voorzitter CNV-Jongerenorganisatie

dr. Paul Sars, Katholieke Universiteit Brabant

drs. René Smit, voorzitter CVZ, de christelijke vereniging van zorginstellingen

Congresvoorzitter:

prof.dr. Wim van de Donk, Katholieke Universiteit Brabant

Deelnemers aan het Christelijk-Sociaal Congres te Doorn, 25 en 26 augustus 2000

- dhr. J.A.H.M. Aerts, *Aerts Advies & Implementatie*
dhr. T. Alkema, *Bedrijvenbond CNV*
dhr. R.I. Arnoldi
dhr. W. Arts, *Nederlandse Katholieke Sportfederatie*
mw. C. Azaroual, *CNV Jongerenorganisatie*
mw. W. Bakker, *Socires*
dhr. C.J. Bakker, *Bestuur CSC*
mw. A.J. Bakker-Osinga, *Erasmus Liga*
dhr. J.P. Balkenende, *VU*
mw. M. Bergsma, *Nederlandse. Christelijke Sport Unie*
dhr. C.L.J.M. van Van Beuningen, *Socires*
mw. A. Bezemer, *Bedrijvenbond CNV*
mw. J.M. Bezemer, *Bedrijvenbond CNV*
mw. M. van Van Bijsterveldt-Vliegenth, *Ouders & Coö*
dhr. F.J.H.M. Bloemkolk, *Cordaid*
dhr. P. Boekhoud, *Albeda College*
dhr. B. van Van Boggelen, *CNV*
dhr. P. van den Boom, *CNV Jongerenorganisatie*
mw. G. van de Boomen, *VBKO*
dhr. Jac. Boone, *Basisgroep Sociale Zekerheid (CDA)*
dhr. A. Bos
dhr. J.W. van den Braak, *Vereniging NCW*
dhr. M.J.A. Brand, *SBI*
dhr. C. Bremmer, *YMCA*
dhr. J. Breugem, *Besturenraad PCO*
dhr. F. Brink, *NCRV*
dhr. J.G. Brongers, *Evangelische Alliantie*
mw. R. Bruggeman, *Bedrijvenbond CNV*
dhr. A. Bruggeman, *Bedrijvenbond CNV*
dhr. H. Brüning, *CNV*
dhr. D.J. Buddingh, *NCRV*
dhr. P. Cammaert, *Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving*
dhr. R. Camstra, *Aedes*
dhr. D.J. Coehoorn, *Vrije Universiteit*
dhr. H.J.G.M. Crijns, *Landelijk Bureau Disk*
dhr. J. Datema, *PCOB*
dhr. H.P. Dijk, *St. Brug- en Instroomprojecten CNV/FNV*
mw. P. Dijkema, *AEDES*
mw. A. Doesburg, *Steenkampinstituut*
dhr. W.B.H.J. van de Donk, *Katholieke Universiteit Brabant*
dhr. H. Donken, *Gereformeerd Instituut voor Kerk en Samenleving*
dhr. J.P.H. Donner, *Bestuur CSC*
mw. M.E.M. Doorewaard, *SBI*
mw. M. Dresens, *Cordaid*
dhr. A.A. Duijn, *Onderwijsbond CNV*
dhr. P. van Duijvenbode, *Federatie Christelijk Beroepsonderwijs Volwassen Educatie*
mw. W.H. van Duren, *Basisgroep Sociale Zekerheid (CDA)*
dhr. W. Eikelboom, *SBI*
dhr. E. Euving, *Instituut Kerk en Wereld*
mw. I.C.G. Faber, *Faber Halbertsma Groep BV*
dhr. W.G. van de Fliert, *LTO-Nederland*
dhr. W.J. Fortuin, *VCGON*
mw. H. Fortuin, *VCGON*
dhr. H. Geerts, *Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving*
dhr. R.C.J. Geertzen, *Nederlandse Katholieke Sportfederatie*
dhr. P.A. van Gennip, *Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving*
dhr. J.J.A.M. van Gennip, *Socires*
dhr. J.H. Gerestein, *Bartimeus*
mw. A. van de Giessen, *SBI*
mw. H.G.M. Giezeman, *Mij. Voor Nijverheid en Handel*
dhr. B. Godschalk, *CNV*
mw. C. de Graaf, *SBI*
dhr. A. de Graaf Woutering, *Dienst Kerk en Samenleving Roermond*
dhr. J.J. Graafland, *Katholieke Universiteit Brabant*
dhr. H. Griffioen, *VCGON*
dhr. J.F. Groen
dhr. E. Grooteboer, *Gast CNV*
dhr. J. Hafkamp, *CNV*
dhr. J. Heemsbergen, *CNV*
dhr. A. Hekman, *LTO-Nederland*
dhr. J. Herweijer, *Basisgroep Sociale Zekerheid (CDA)*
dhr. A.J. van Heusden, *Evangelische Alliantie*

dhr. E.M.H. Hirsch Ballin
 dhr. H.J.M. Hoefnagel, *Radboud Stichting*
 dhr. J. ten Hoopen, *MKB Nederland/Stimo*
 dhr. E.C.T. van Houten *Radboud Stichting*
 dhr. J.H. Huibers, *Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving*
 dhr. J. Huizinga, *Bedrijvenbond CNV*
 dhr. N. van Jaarsveld, *CDA*
 dhr. B.M. Janssen, *Algemeen Bureau Katholiek Onderwijs*
 dhr. H. Janssen, *ZLTO*
 dhr. J. Jongejan, *Bedrijvenbond CNV*
 dhr. B. Kagenaar, *Rabobank Rotterdam*
 dhr. E. de Kam, *Youth for Christ*
 dhr. J. van der Kamp, *Bedrijvenbond CNV*
 dhr. H.J.A. van de Kamp, *Vereniging NCW/BZW*
 dhr. W. van Katwijk, *Ouders & Co*
 dhr. N.J.J. van Kesteren, *Vereniging VNO-NCW*
 dhr. H.L. Klamer, *Vereniging NCW*
 dhr. P.H.A. Klep, *Vereniging NCW*
 dhr. A. Klink, *Wetenschappelijk Instituut voor het CDA*
 mw. M.J.A. Koebrugge-Mulder, *GLTO*
 dhr. D.G.A. Koelega, *Instituut Kerk en Wereld*
 dhr. P.J. Koeslag, *CFO*
 dhr. W.A.M. de Kok, *AOB/Sint Bonaventura*
 dhr. W.J. van der Kooij, *CNV*
 dhr. S. van der Kooij, *CVZ*
 dhr. L. Kooistra, *Friesch Dagblad*
 dhr. J. Kooistra, *SBI*
 dhr. A. Kouwenhoven
 mw. H. Kraan, *SBI*
 dhr. T.P.G. Kralt, *Stichting Philadelphia Zorg*
 dhr. T.A. Krijger, *CDA bureau*
 dhr. P. Kroon, *CNV*
 mw. C. Lambregtse, *Vereniging VNO-NCW*
 dhr. J.W. de Landmeter, *CNV*
 dhr. A.D.H. Langstraat, *Nederlandse Christelijke Sport Unie*
 dhr. A. Lanting, *LTO*
 dhr. H. Laurier, *CNV Jongerenorganisatie*
 dhr. P. van der Leeden, *Hout- en bouwbond CNV*
 mw. G. van Leeuwen, *SBI*
 mw. M. van Limpt, *St. Brug- en Instroomprojecten CNV/FNV*
 mw. P.C. Lodders-Elfferich
 dhr. A. Rutgers van der Loeff, *Vereniging NCW*
 dhr. J.C. Looise
 dhr. Th. Lubbers, *CNV*
 dhr. R.F.M. Lubbers
 mw. L. Maat, *CNV Jongerenorganisatie*
 dhr. H.J.M. van de Made, *CFO*
 dhr. M.P. van Mansum, *CVZ*
 mw. M.J.T. Martens, *Europees Parlement*
 mw. W.E.A. van der Meiden, *St. Philadelpia Bestuurscentrum*
 dhr. W.I. Meijer, *GMV*
 dhr. P.C. Meijer, *Centraal Weekblad*
 mw. A.C. Meijer-Quist, *St. Christelijke Pers (Trouw)*
 dhr. S. Meijers, *CNV*
 dhr. W.M.J.M. van Mierlo, *MKB Nederland/Stimo*
 dhr. J.F. van Mossel, *Atlant Zorggroep*
 dhr. G. Neutel, *PCOB*
 mw. B.W. Niemeijer, *CNV*
 dhr. B. Nijboer, *Ouders & Co*
 dhr. A.J. van Nijen, *Bureau Via Visie*
 dhr. H. Noordegraaf, *Raad van Kerken, sectie Sociale Vragen*
 dhr. F. Noordzy, *St. EBC "de Schuilplaats"*
 dhr. J. Ouweland, *Onderwijsgroep A12*
 mw. G.R. Peetoom
 dhr. R. Pennings, *Gast CNV*
 dhr. H. Pieper, *VKMO*
 dhr. H. Polhuijs, *CNV*
 dhr. G. van Reenen, *Vereniging VNO-NCW*
 dhr. J. Ridder, *Effatha*
 dhr. M.L. van Rij, *CDA*
 dhr. R.J. Rijnbende, *Unie voor Christelijk Onderwijs*
 mw. P. Robbers, *Arme Kant van Nederland/SOW Kerken*
 dhr. J.M. Roebroek, *Landelijk Bureau Disk*
 dhr. J. de Rond, *Mooi zo Goed zo*
 dhr. L.P.H. Rongen, *CFO*
 dhr. K. van Rooij, *KNBTB*
 dhr. C.H.C. van Rooij, *LLTB*
 mw. Y.C.M.T. van Rooy, *Katholieke Universiteit Brabant, Bestuur CSC*
 mw. M.M.L. van Rossum-Gortzak, *WLTO*
 dhr. J. Ruiter, *Werkgeversvereniging voor het Bankbedrijf*
 dhr. P.L.M. Sars, *Katholieke Universiteit Nijmegen*
 mw. G.M. Schepers, *CNV bestuurssecretariaat*
 dhr. J.W. Schipper, *Philip Morris Holland BV*
 dhr. N. Schoenmakers, *Nederlandse Christelijke Sport Unie*
 dhr. J.H. Schraven, *Vereniging VNO-NCW*
 dhr. F.J. Seller, *AOB/Sint Bonaventura*
 dhr. A.A. Sels, *Christelijk Sociaal Congres Rotterdam*
 mw. N.J.J. Serrarens Wijngaards, *Bisdom Utrecht-Centrum Diakonaat Dijnselburg*
 mw. L.M.A. van der Sloot-van der Heijden, *Katholieke Plattelandsvrouwen Nederland*
 dhr. W.H.M. Sluis, *ST/IVKO*
 dhr. R.M. Smit, *Albert Schweitzer Ziekenhuis*
 dhr. J. Smulders, *CNV*

dhr. K.I. van Splunder, CNV
 dhr. J.W. Straatsma, LTO-Nederland
 dhr. G. Strauss, Gast CNV
 dhr. D. Terpstra, CNV, Bestuur CSC
 dhr. C. Timmer, Vereniging VNO-NCW
 dhr. H. Timmermans, GMV
 dhr. K.R. Tinga, Sectie Sociale Vragen Raad van Kerken
 dhr. J.A. van der Veen, Nederlandse Christelijke Sport Unie
 dhr. A.Z. de Velde Harsenhorst, SBI
 dhr. A. Venus, Albeda College
 mw. A. Verbraak, Bedrijvenbond CNV
 dhr. D.J. Verhoeven, Nederlandse Christelijke Sport Unie
 dhr. W. Verschuren, Fraters CMM
 dhr. P.G.A.J. Veugelers, CDA Maastricht
 mw. D. Veuger, Youth for Christ
 dhr. R.W. Vlietman, Dienstenbond CNV
 dhr. T.J. Vlot
 dhr. J. Vogel, ACP
 mw. M. Vonk, Evangelische Alliantie
 dhr. B. Vroon, Christelijke Hogeschool Noord Nederland
 dhr. W. van Walstijn, Algemeen Bureau Katholiek Onderwijs

mw. A. Wassink-Ibbenhorst, St. Christelijke Pers (Trouw)
 dhr. H. Wegman, Bedrijvenbond CNV
 mw. J. Weigand-Timmer, Ouders & Co, Bestuur CSC
 dhr. J. Weitenberg, VGBouw
 mw. A. van Welie-Thijssen, Katholieke Plattelandsvrouwen Nederland
 mw. J. ter Welle, SBI
 dhr. H. Wemmers, Cordaid
 mw. J.M.J.C. Westerbeek-Huitink, CNV
 dhr. H.A. Westेरik, CFO
 dhr. B. Westerink, Bestuur en Beleid
 dhr. A.A. Westerlaken, 's Heerenloo Zorggroep
 dhr. J. Westert, GMV
 mw. I. Wijnia, Centraal Weekblad
 J.E. Wigboldus, SBI, Bestuur CSC
 dhr. G.R. Wildeman, Hout- en bouwbond CNV
 dhr. G.K. Wildeman, Hout- en Bouwbond CNV
 dhr. L.C.A. Withagen, BCOVICBGO
 dhr. I. van Woerden, Hollandse Werkgevers Vereniging
 dhr. H.J. van Zuthem
 dhr. J. Zwanepol, CNV